
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Jože Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 10. 6. 2002

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (glavni urednik) zdenko.cepic@guest.arnes.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3000 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Andrej Pančur, Zahteve po nadzoru nad državnim proračunom
in začetki demokratizacije v habsburški monarhiji ter Kranjska 7
*Public Demands for Control of the State Budget and the
Beginning of Democratisation in the Habsburg Monarchy and Carniola*
UDK 336.1/.5(436-89)"1848/1861"
- Blaž Vurnik, Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v
slovenskem delu jugoslovanske države na prvih volitvah v Kraljevini SHS ... 21
*The Political Struggle between the Liberal and Catholic Political
Camp in the Slovene Part of the Yugoslav State and the First
Elections in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes*
UDK 342.81(497.1)"1919/1922"
- France Kresal, Zbornice in združenja v Sloveniji 1918-1945 33
The Chambers and the Associations in Slovenia 1918-1945
UDK 334.788.2(497.4)"1918/1945"
- Žarko Lazarević, Lastniška struktura slovenskih bank
do druge svetovne vojne 45
*The Ownership Structure of the Slovene Banks
before the Second World War*
UDK 336.71(497.4)"1918/1941"
- Tomaž Pavlin, Ustanavljanje Sokola Kraljevine Jugoslavije 55
The Founding of the "Sokol (Falcon) of the Yugoslav Monarchy"
UDK 796.4:323(497.1)
- Ljubica Šuligoj, Srečanje študentk društva Dom visokošolk
s Sv. Duhom v Halozah pred drugo svetovno vojno 73
*The Encounter between the Students from the Dom visokošolk Society
and the People of Sveti Duh in Haloze before the Second World War*
UDK 378.18(497.4 Lj.)"1939"
- Mojca Šorn, Preskrba Tretjega rajha 83
Supply in the Third Reich
UDK 338.245(430)"1933/1945"
- Mitja Ferenc, Delo nemške kulturne komisije na Kočevskem (1941-1942) . 93
*The Work of the German Cultural Committee
in the Kočevje Region (1941-1942)*
UDK 391/397(497.4=112.2)"1941/1942"
- Jože Prinčič, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu

v času druge Jugoslavije (1945-1991)	109
<i>Foreign Investments in the Slovene Economy in the Second Yugoslavia (1945-1991)</i> UDK 330.342.15(497.4)"1945/1991"	

POROČILA - REPORTS

Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji (Bojan Godeša, Boris Mlakar, Mojca Šorn, Tadeja Tominšek Rihtar)	121
UDK 94(497.4)-058.65"1941/1945"	

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS

4 th European Social Science History Conference, Haag, 27. 2. - 2. 3. 2002 (Ervin Dolenc)	131
---	-----

IN MEMORIAM

Vladimir Žerjavić (Boris Mlakar)	135
--	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REWIEWS

Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu (Jure Gašparič)	137
Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921 (Miroslav Stiplovšek)	139
Gabriel Gorodetsky, Grand Delusion : Stalin and the German Invasion of Russia (Janko Pleterski)	145
Posebno sodišče : drugi tržaški proces = Tribunale speciale : il secondo processo di Trieste (Milan Pahor)	151
Tone Ferenc, Rab - Arbe - Arbissima : konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943 : dokumenti (Damijan Guštin)	155
Vida Deželak Barič, Pokrajinske konference Komunistične partije Slovenije na Primorskem 1942-1944 (Nevenka Troha)	159
Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 : poročilo slovensko-italijanske komisije = I rapporti italo-sloveni 1880-1956 : relazione della commissione storico-culturale italo-slovena (Marta Verginella)	165

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšo zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fondi**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besdila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije* (glej v spletni strani MIZ: <http://www.mszs.si/slo/znanost/sifranti/sifranti10.asp>).

1.01
89)"1848/1861"
Prejeto 15. 5. 2002

UDK

336.1/.5(436-

Andrej Pančur*

Zahteve po nadzoru nad državnim proračunom in začetki demokratizacije v habsburški monarhiji ter Kranjska

IZVLEČEK

Eden od najpomembnejših vzrokov, ki so bili odgovorni za začetke demokratizacije, je bila zahteva davkoplačevalcev po nadzoru nad državnim proračunom. Ta dejavnik je imel precejšnjo vlogo tudi pri nastanku ustavnega življenja v habsburški monarhiji v letih 1848/49 in 1859/61. Poleg splošnih problemov avstrijskega političnega in finančnega razvoja, avtor predstavi predvsem odnos prebivalstva na Kranjskem do procesov demokratizacije v znamenju boja za parlamentarni nadzor nad proračunom. V tem pogledu so Kranjci zvesto sledili splošnemu razpoloženju javnosti v habsburški monarhiji. Vendar je ob tem prišla do izraza tudi družbena sestava prebivalstva na Kranjskem, kjer ni bilo finančno močnega meščanstva in politično vplivnega visokega plemstva, ki bi lahko dejavno vplivala na razvoj dogodkov. Zato se je tanek sloj politično zavednega prebivalstva na Kranjskem lahko samo bolj ali manj dejavno odzival na demokratizacijo države.

Ključne besede: habsburška monarhija, demokratizacija, parlamentarizem, proračunska politika, Kranjska, meščanstvo, revolucija

ABSTRACT

PUBLIC DEMANDS FOR CONTROL OF THE STATE BUDGET AND THE BEGINNING OF DEMOCRATISATION IN THE HABSBURG MONARCHY AND CARNIOLA

One of the main factors which triggered the democratic process in the Habsburg monarchy was taxpayers' demand to control the State budget. This factor played a considerable role in the emergence of the constitutional life in the monarchy in 1848/49 and 1859/61. As well as presenting the general problems related to Austrian political and financial development, the author focuses in particular on the attitude of the Carniolan population towards the democratic process from the viewpoint of the struggle for parliamentary control of the budget. The mood of the Carniolans in this regard closely resembled that of the general public in the Habsburg monarchy. This mood also reflected the social structure of the Carniolan population which was devoid of a financially strong bourgeoisie or politically influential aristocracy who would actively influence the course of events. Because of this, the only thing this thin stratum of the politically conscious population in Carniola could do was respond in varying degrees to the national democratisation.

Key words: Habsburg monarchy, democratisation, parliamentarianism, budgeting, Car-

* Dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: andrej.pancur@guest.arnes.si

niola, bourgeoisie, revolution

V predmarčnem času so Evropo pretresali žgoči socialni in politični konflikti. Tem so se v letih 1845/48 pridružile še velike gospodarske težave. Zato je bilo le še vprašanje časa, kdaj bo evropske države zajel val revolucije. 24. februarja 1848 so v Parizu naposled razglasili republiko. Zmaga revolucije v Franciji je bila signal za hitro širjenje revolucije po Evropi. Ko so novice o francoski revoluciji dosegle večja mesta, so ljudje organizirali množična zborovanja in demonstracije, na katerih so zahtevali spremembo političnega in socialnega sistema. Iz velikih mest je revolucija naposled pljusnila po podeželju.¹

Novice o revoluciji so kmalu dosegle tudi Avstrijo. Trinajstega marca 1848 je na Dunaju prišlo do nemirov. Množice so se spopadle z vojsko, v predmestjih je prišlo do delavske vstaje. Pod pritiskom množic je vlada še isti dan kapitulirala in kancler Clemens Metternich, ki je posebej osovraženi predmarčni režim, je odstopil. V naslednjih dneh je vlado prevzelo provizorično državno ministrstvo. Cesar Ferdinand I. je naslednji dan obljubil, da bo razglasil ustavo, sklical parlament in zagotovil svobodo tiska. Vojska se je umaknila iz mesta, skrb za red in mir v mestu je prevzela meščanska nacionalna straža in akademska legija.²

Revolucija se je iz Dunaja razširila po monarhiji; 16. marca 1848 so novice o revolucionarnih dogodkih na Dunaju tako dosegle tudi Ljubljano, kjer so meščani cesarju v zahvalo za njegove obljube zvečer v gledališču priredili ovacijo. Mirno nazdravljanje meščanov novi dobi pa so preglasile demonstracije nižjih družbenih slojev, ki so se že od popoldneva zbirali po mestnih ulicah. Razburjenje je kmalu preraslo v spontane demonstracije in demonstranti so se znesli nad simboli starega režima. Razbili so Metternichovo soho, napadli in razbili užitninske urade, mitnico in hišo župana, ki je moral pobegniti iz mesta. Meščani so se ustrašili teh ljudskih nemirov in so zato še ponoči ustanovili narodno stražo, v katero je stopilo premožnejše meščanstvo. Kmalu sta bila zagotovljena red in varnost.³

Začetek nove ustavne dobe so tudi v drugih mestih na Kranjskem obeležili s proslavami.⁴ Na splošno je meščanstvo na Slovenskem večinoma navdušeno pozdravilo cesarjeve obljube. Tako so npr. tudi v Celju,⁵ Mariboru in drugje na Štajerskem ljudje radostno sprejeli cesarjevo napoved ustave.⁶ Čeprav ljudem ni bilo povsem jasno, kaj je to ustava in kaj jim bo prinesla, so od novih časov veliko pričakovali. Urednik *Kmetijskih in rokodelskih Novic* Janez Bleiweis je 22. marca 1848 v uvodniku jasno nakazal, kaj pričakuje od ustavne vlade, "to je z drugimi besedami taka vladija, ktera pripustí, de prihodnjič ne bo le samo *gospóska*, temuč de bojo tudi deželni in mestni stanovi, ki bojo zató od *ljudstva* izvoljeni, pravico iméli govoriti, svoje želje in vošila v prihodnjih *postavah in davkih* pred tronom Cesarja odkritoserčno razodeti, in pa tudi zvedeti, *kakó in kam* se deržavno

1 Jonathan Sperber: *The European Revolutions, 1848-1851*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994, str. 38-114.

2 Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa : Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgemonarchie, Österreichische Geschichte 1804-1914*. Wien: Ueberreuter, 1997, str. 276-278; Marjan Britovšek: *Anton Füstler in revolucija 1848 v Avstriji*. Maribor 1970, str. 19-44.

3 Josip Mal: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje 1934, str. 658-662.

4 Stane Granda: *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*. Novo mesto 1995, str. 96-101.

5 Janez Cvirn: *Celje in leto 1848*. V: Marija Počivavšek (ur.): *Iz zgodovine Celja: 1848-1918*. Celje 1998, str. 60-61.

6 Franjo Baš: *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije : izbrani zgodovinski spisi*. Maribor 1989, str. 146, 148.

premoženje vsako leto obračuje. V čim pa bojo *posamesne* naprave noviga vladanja obstale, to nočejo milostljivi Cesar sami skleniti, tedaj so ukazali, de se imajo, berž ko bo moč, možje iz vsih *nemških, slovanskih* in *laških* deželá na *Dunaji* zbrati, ki se bojo s cesarjem in njegovimi vikšimi svetovalci na tanjko posvetovali, česar *vsaka dežela za-se* potrebuje - in po tem se bo vladija vsake dežele vravnala."⁷

Bleiweis je torej pričakoval, da bodo lahko v bodoči ustavni monarhiji od ljudi izvoljeni poslanci posameznih dežel v zveznem parlamentu nadzirali delovanje vlade na zakonodajalnem področju, pri čemer je še posebej poudaril, da bo parlament nadziral tudi proračunsko politiko vlade. Potrebo po parlamentarnem nadzoru nad proračunom je Bleiweis še bolj jasno razdelal v naslednji številki *Novic*: "Iz vsih stanov izvoljeni možje bojo prihodnjič pravico imeli govoriti v postavah in davkih. Po ti poti se bo natanjko zrajtalo, koliko bojo znesli *dohodki*, koliko *izdajki* našiga cesarstva; de se ne bo več davkov podložnikom nakladovalo, kakor bo potreba, - de se pa tudi ne bo smelo več izdati, kakor bojo dohodki znesli. Novo vladanje našiga cesarstva bo prihodnjič tako, de ne bo smel nihče z državnimi denarji delati kakor bi hotel, kér se bo vse *očitno* delalo, in kér bojo mogli tudi nar vikši Cesarjevi služabniki za vsako stvarico dobro stati, kar bojo storili. Dozdej ni bila taka. Podložniki so plačevali, pa niso zvedeli, kam so njih denarji šli."⁸

Bleiweis je tako povsem v skladu s takratnim prepričanjem pričakoval,⁹ da bo šele parlamentarni nadzor nad proračunom prinesel red v avstrijske državne finance.¹⁰ V predmarčni dobi je namreč avstrijski proračun skoraj vedno beležil deficit, ki ga je država lahko pokrila samo z novim zadolževanjem. Za to stanje niso bili krivi samo redni izdatki za vojsko in civilno upravo, temveč tudi odplačevanje starih dolgov in redno plačevanje obresti za najeta posojila. Zaradi ne dovolj razvitega davčnega sistema, ki je neenakomerno obremenjeval posamezne dele monarhije in različne družbene sloje (z visokimi indirektnimi davki zlasti nižje sloje in z zemljiškim davkom kmete), vlada pri povečanju davčnih dohodkov ni imela veliko manevrskega prostora. Po drugi strani tudi ni mogla znižati izdatkov za skromno civilno upravo in zaradi politične situacije ni mogla reformirati vojske in jo tako poceniti. Zato se avstrijska vlada nikakor ni mogla izvleči iz perečih finančnih težav.¹¹

Pri tem pa je javno mnenje, večina ekonomske znanosti in nenazadnje tudi državna uprava v uravnovešenem proračunu videla enega glavnih pogojev za uspešen gospodarski razvoj.¹² Nič čudnega torej, da so ljudje od bodočega državnega

⁷ *Novice*, 22. 3. 1848, št. 12, str. 45; [Janez] Bleiweis: Slava slava našimu presvitlimu Cesarju Ferdinandu pervemu!

⁸ *Novice*, 29. 3. 1848, št. 13, str. 49.

⁹ Primerjaj še: Erklärung des Allerhöchsten Constitutions-Patents vom 15. März 1848, für das Landvolk in Krain. Von einem Bauernfreunde, str. 3.

¹⁰ Josef Wysocki: Die österreichische Finanzpolitik. V: Wandruszka, Adam, Urbanitsch, Peter (ur.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. knjiga: Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973, str. 78-79.

¹¹ Več o avstrijskem proračunu v predmarčni dobi glej: Harm-Hinrich Brandt: Der österreichische Neoabsolutismus : Staatsfinanzen und Politik 1848-1860, 1. del. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978, str. 47-103.

¹² Josef Wysocki: Die österreichische Finanzpolitik, o.c., str. 82; Alois Gratz: Die österreichische Finanzpolitik von 1848 bis 1948. V: Mayer, Hans (ur.): Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948. Wien: Springer Verlag, 1949, str. 224; Helga Rybinski: Der Grundsatz

zboru nestrpno pričakovali, da bo spravil v red avstrijski proračun. Ko je tako *Illyrisches Blatt* poročal, da je bil maja 1848 primanjkljaj prav tako velik kot dohodki, je pripomnil: "To je zelo žalosten položaj. Tu se mora pomagati, kar se lahko pomaga. Prva naloga državnega zbora bi bila, da podpre in reši obubožano in skoraj bankrotirano državo!"¹³

Zato je bilo treba zvišati davke. Po marčni revoluciji so celo kmetje kmalu dojeli, da je v ustavni državi prav tako kot v absolutistični za normalno delovanje države treba plačevati davke.¹⁴ "Če terjamo, da nas varje vladarstvo v našim posestvu, da nam naših pravic nihče ne krati, da imamo svoje otroke kam v šolo pošiljati, in če terjamo drugih reči več zoper domače in vnanje sovražnike, moramo vladarstvu v dosego tega tudi *pripomočke dati*."¹⁵ Ljudje so se z davki sicer sprijaznili, vendar so si pri tem povsem človeško želeli čim nižje davke. *Novice* so tako maja 1848 opazile, da "zdaj, ko se ima cela državna naprava preurediti in ustava vravnati, vsi in ne le posamezni državniki, temuč tudi celi stanovi in cele kar le polajšanja, pomanjšanja ali clo overženja nekterih davkov terjajo"¹⁶. V mestih so bile zlasti osovražene različne trošarine, zaradi katerih so bile v času ekonomske depresije in inflacije cene potrošnih dobrin (predvsem živil) še dodatno višje. Prav zato so npr. 16. marca 1848 demonstranti v Ljubljani razbili užitninske urade in mitnico.¹⁷ Podobno je bilo tudi v mnogih drugih mestih monarhije. Naposled je bila vlada prisiljena znižati nekatere trošarine.¹⁸

Na podeželju je bila zlasti sporna zemljarina, zaradi katere so bili kmetje obdavčeni neprimerno bolj kot drugi sloji prebivalstva. Ko so leta 1844 začeli pobirati zemljarino na podlagi rezultatov stabilnega katastra, je predvsem na Kranjskem in Primorskem to pomenilo znatno povišanje davkov. Prizadeti so se razburjali. Zahtevali so revizijo katastra in s tem znižanje davčne obremenitve.¹⁹ Nič čudnega torej, da so ljudje pričakovali, da bodo z ustavno dobo prišli tudi nižji davki: "Konstitucijno prizadevanje ravno v tem obstoji, državne stroške pomanjšati in potem tudi kar koli je moč davke ponižati."²⁰

Vendar je bilo zaradi neugodnega političnega razvoja to lažje reči kot storiti. Petindvajsetega aprila 1848 je vlada objavila ustavo, s katero pa liberalno misleči Dunajčani in radikali niso mogli biti zadovoljni. Zato je maja 1848 na Dunaju revolucija zopet žela uspeh. 22. junija 1848 se je naposled sešel ustavodajalni državni zbor. V tem času je prišlo do revolucije tudi v Benečiji in Lombardiji, kjer je upornikom vojaško priskočil na pomoč Piemont. Avstrijski vojski je sicer uspelo pokoriti uporni deželi in junija še zatreti vstajo v Pragi, vendar se je po drugi strani vse bolj zaostrovalo na Ogrskem. Septembra 1848 se je Avstrija naposled odločila za vojaško posredovanje. Zato je pod vodstvom demokratov 6. oktobra 1848 na

des Haushaltsgleichgewichts in historischer und dogmengeschichtlicher Sicht. Inaugural Dissertation. Berlin 1964, str. 63-91.

¹³ *Illyrisches Blatt*, 4. 7. 1848, št. 54, str. 215.

¹⁴ *Primerjaj: Novice*, 10. 5. 1848, št. 19, str. 78; 21. 3. 1849, št. 12, str. 48.

¹⁵ *Novice*, 27. 12. 1848, št. 52, str. 221.

¹⁶ *Novice*, 10. 5. 1848, št. 19, str. 78.

¹⁷ Josip Mal: *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 658-662.

¹⁸ Harm-Hinrich Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus*, str. 440, 466-468.

¹⁹ Stane Granda: *Obremenitev slovenskega kmeta z davki 1850-1914*. Ljubljana 1977, str. 43; Stane Granda: *Gospodarske razmere pri Slovencih v revolucionarnem letu 1848/49*, Novo mesto 1995, str. 320-321.

²⁰ *Novice*, 14. 11. 1849, št. 46, str. 200.

Dunaju znova izbruhnili revolucija. Avstrijska vojska je 31. oktobra zavzela Dunaj in porazila revolucijo. S tem se je v avstrijskem delu habsburške monarhije končalo revolucionarno obdobje. 21. novembra je nastopila nova vlada kneza Felixa Schwarzenberga in 2. decembra 1848 je prestol zasedel novi cesar Franc Jožef.

Nastop Schwarzenbergove vlade še ni pomenil dokončne prekinitve z dediščino revolucije. Po uspešni zadušitvi oktobrske revolucije sta dvor in vojaški vrh sicer znova pridobila na moči in sta v vojnih razmerah postajala vedno bolj vplivna. V nasprotju s temi konservativnimi in antirevolucionarnimi silami je bila nova vlada povsem civilna. V njej so bili zastopani reformistični konservativci, konservativni liberalci in centralistični birokrati, ki so na vsak način hoteli izpeljati daljnosežne reforme. Predvsem pa je zagovarjala ustavno monarhijo in je računala na sodelovanje z ustavodajalnim državnim zborom. Po zmagi nad oktobrsko revolucijo je zmagovita država pristala na ponoven sklic državnega zbora, ker je lahko davke občutno povišala samo na podlagi splošnega konsenza državljanov. Absolutistična država si je namreč lahko zaradi ljubega mira v državi veliko težje kot ustavna privoščila povišati davke. 22. novembra 1848 je Schwarzenberg v Kromer, ťžu pri Olomoucu naposled sklical državni zbor.²¹

Zaradi vedno večjih izdatkov za vojsko se je avstrijski proračun znašel pod velikim pritiskom. V letu 1848 si je tako Avstrija nakopala za 72 milijonov goldinarjev proračunskega primanjkljaja, ki ga je lahko pokrila samo s pomočjo vedno novega zadolževanja pri narodni banki. Ker so bili izdatki za vojsko nujno potrebni za ohranitev celovitosti monarhije, si je vlada na vsak način prizadevala zbrati potrebni denar. Zato je vsaj na zunaj hotela ohraniti parlamentarno kontrolo nad proračunom. S tem si je hotela priskrbeti širšo politično podporo za svojo finančno politiko. Finančni minister Philipp Krauß si je prizadeval pridobiti parlamentarno kritje za novo zadolževanje, s katerim bi pokrtil proračunski primanjkljaj, in za davčno reformo, s katero bi povečal državne dohodke. 4. decembra 1848 je državnemu zboru predložil finačni načrt, ki je predvideval novo zadolžitev v višini 80 milijonov gld.²²

"Za prihodnje leto 1849 je minister oznanil, de nej zbor 80 milijonov goldinarjev za državne potrebe na posodo vzeti dovoli. Čez to se bojo poslanci pa še le posvetovali."²³ Med razpravo v državnem zboru je opozicija (v glavnem poljska levica) nasprotovala odobritvi posojila. Ni pristala, da bi bil državni zbor le kritje za nespremenjeno (absolutistično) finančno politiko vlade in ni odobrvala zadolževanja, s katerim bo vlada navsezadnje pokrila stroške vojne proti Ogrski. Nasprotno je velika večina državnega zbora iz patriotskih razlogov podprla novo zadolževanje. S tem so pokazali, da verjamejo v nadaljnji obstoj monarhije in v parlamentarno odgovornost državnega zbora.²⁴ Tudi večina slovenske javnosti je podprla novo zadolževanje: "Nenevadni stroški vojske na Laškem in Ogerskim naredijo nenavadno pomoč potrebno, torej bo mende že treba, tistih 80 milijonov

²¹ Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa*, o.c., str. 279-286, 289-291, 295-310; Harm-Hinrich Brandt: *Public Finances of Neo-Absolutism in Austria in the 1850s: Integration and Modernisation*. V: Peter Christian Witt: *Welth and Taxation in Central Europe. The History and Sociology of Public Finance*. Hamburg-New York: Berg, 1987, str. 87-88.

²² Harm-Hinrich Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus*, str. 165-177.

²³ *Novice*, 13. 12. 1848, št. 50, str. 214.

²⁴ Harm-Hinrich Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus*, str. 177, 180-182; Hanns Leo Mikolletzky: *Österreich. Das entscheidende 19. Jahrhundert. Geschichte, Kultur und Wirtschaft*. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1972, str. 358.

dovoliti."²⁵ Ob takšnem razmerju moči v državnem zboru je "državni zbor /.../ ministru denarstva dovolil za prihodnje leto 80 milijonov gld. na pósodo vzeti."²⁶

Prelaganje odgovornosti vlade na državni zbor, ko je bilo treba pokriti proračunsko luknjo, seveda ni pripomoglo k splošni popularnosti ustavnega načina vladanja. Ljudje namreč nikoli niso marali višjih davkov. Še več. Že celo pred samim povišanjem davkov so dobili (varljiv) občutek, da jim je nova doba prinesla višje davke.²⁷ *Novice* so jih sicer podučile, da (ustavna) država potrebuje davke. Vendar so pri tem tudi poudarile, da so to davki "svobodnih deželanov!"²⁸ Toda kaj se zgodi, če ljudje pri tem dobijo občutek, "de nam je svobode veliko več obljubljen, kakor pa je bomo vživali?"²⁹

To je bila resnično preroška dilema. Zaradi nestrinjanja z vsebino ustave, ki jo je 4. marca 1849 predlagal državni zbor, je vlada isti dan izdala svojo ustavo in 7. marca z vojsko razpustila državni zbor. Oktroirana ustava je monarhu in centralni oblasti dajala veliko moč. Schwarzenberg je sicer odločno odklanjal vrnitev v absolutizem in je v novo sestavljeni vladi zbral reformistično usmerjene ministre. Vendar je Avstrija na čelu s cesarjem Francem Jožefom neizogibno drsela v neoabsolutizem. V oktroirani ustavi predviden državni zbor preprosto ni bil nikoli sklican.³⁰

Vojska pa je potrebovala vedno več denarja. Boj proti madžarski revoluciji je namreč trajal vse do avgusta 1849. Obenem je znova izbruhnila vojna s Piemontom.³¹ Po težkih bojih je Avstrija sicer postala gospodar na vsem svojem ozemlju, vendar je ob tem leta 1849 prigospodarila za 119,8 milijonov gld. proračunskega deficita. Samo stroški za vojsko so bili večji od dohodkov.³²

Naposled je vlada oktobra 1849 namesto nesojenega državnega zbora sama sprejela dolgo načrtovano davčno reformo.³³ Za povišanje davkov je bilo seveda najlažje okriviti takratno državno ureditev - ustavno monarhijo. V *Novicah* so takole strnili takratne pritožbe: "Naj gré vaša takó hvaljena konstitucija rakam žvižgat, če bi mógli zmirej večí davke plačevati" - slišimo od več strani ljudi govoriti in nam tudi dopisovati, - in žalostno je, de se še tacih ljudi ne manjka, ki namest de bi nevedne podučili, de višji davki niso nasledik konstitucije, še le ljudi šuntajo in podpihujejo rekoč: "zdaj imate konstitucijo, kér niste bili s staro vladbo zadovoljeni." Marsikdo je torej začel pogrešati stari absolutizem in nižje davke. Toda pisec članka v *Novicah* se ni strinjal s temi "starokopitneži, ki bi radi imeli, de bi pod staro breme nazaj prišli!" Za višje davke je povsem pravilno okrivil slabo finančno politiko predmarčnega režima in "prekucije lanjskiga in letašnjiga léta, hude in dolgočasne vojske, posebno na Laškim in Ogerskim, so veliko milijonov požérle. /.../ Stare skušnje vsih deželá učé, de vojske veliko denarja potrebujejo, in

²⁵ *Novice*, 13. 12. 1848, št. 50, str. 214.

²⁶ *Novice*, 3. 1. 1849, št. 1, str. 5.

²⁷ *Novice*, 30. 5. 1849, št. 22, str. 90.

²⁸ *Novice*, 27. 12. 1848, št. 52, str. 221.

²⁹ *Novice*, 30. 5. 1849, št. 22, str. 90.

³⁰ Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa*, o.c., str. 313-315, 319-321.

³¹ Prav tam, str. 316-317.

³² Harm-Hinrich Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 2. del, str. 1099, 1101. Primerjaj še: Helfferich: *Die österreichische Valuta seit dem Jahre 1848*. V: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1856, str. 87-88. Primerjaj še podatke finančnega ministrstva za leto 1849, objavljene v *Novicah*, 22. 5. 1850, št. 21, str. 88.

³³ Harm-Hinrich Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus*, str. 456-460; *Laibacher Zeitung*, 18. 10. 1849, št. 125, str. 665-666.

de ob časih vojská se davki povikšujejo."³⁴

Vendar se je tudi po koncu revolucionarnih vojn kmalu pokazalo, da zmagoviti neoabsolutistični režim ni zmožen spraviti v red državnih financ. Glavni krivec je bila še naprej vojska, ki je tudi v mirnodobnem stanju požirala prevelike količine denarja. Po drugi strani neoabsolutistična država ni bila sposobna vzpostaviti učinkovitega davčnega sistema. Zato si finančno preprosto ne bi smela privoščiti stroškov, ki so bili nujno potrebni, če je hotela zadržati svoj položaj velesile v Nemčiji, Italiji in na Balkanu. Finančni ministri Krauß, Andreas Baumgartner in naposled še Karl Ludwig Bruck so z vedno novimi reformami zaman poskušali spraviti v red državne finance. Vsaka reforma je naposled propadla prav zaradi nepredvidenih in zelo velikih izdatkov za vojsko. Zato ni bilo nič čudnega, da je že prav vsaka zunanjepolitična kriza, ki bi lahko prerasla v novo vojno, na finančnih trgih povzročila pravi vihar. Tečaji vrednostnih papirjev na borzi so hitro padali, papirnati denar je bil v primerjavi s srebrnim vedno manj vreden. Če pa je nato resnično prišlo do vojne, se je denarna in finančna kriza samo še dodatno zaostрила.³⁵

Tako so aprila 1859 napetosti na meji med Piemontom in habsburško monarhijo naposled pripeljale do nove vojne. Ker avstrijski proračun finančno ni prenesel daljše mobilizacije čet, se je Avstrija prenagljuje odločila napasti. Na strani Piemonta je sedaj v vojno stopila še Francija. Zaradi vojne se je Avstrija znašla pred nerešljivimi finančnimi težavami. Leta 1859 so se stroški za vojsko povzpeli na rekordnih 239 milijonov gld., proračunski primanjkljaj pa je znašal celih 165 milijonov gld.³⁶ V vojnem času mednarodni finančniki Avstriji niso bili pripravljene posoditi denarja. Poleg tega bi nadaljnje financiranje vojne z domačimi sredstvi zahtevalo opustitev neoabsolutističnega režima, s čimer se cesar ni bil pripravljen sprijazniti. Zato mu nazadnje ni preostalo nič drugega, kot da je sprejel ponujeno premirje.³⁷

Že takoj po sklenitvi premirja se je moral finančni minister Bruck spopasti z nastalimi problemi. Narodni banki je moral odplačati predujme in najti je moral denar za pokritje tekočega proračunskega primanjkljaja. Na povišanje davkov ni mogel računati. Zastareli davčni sistem ni omogočal učinkovite vključitve novih davčnih virov. Povečanju temeljnih davčnih virov (zemljarina in trošarine) so odločno nasprotovale prizadete agrarne in predelovalne interesne skupine.³⁸

Edina rešitev je bila najem novega posojila. Toda po izgubljeni vojni je bil ugled Avstrije povsem na psu. Brez zaupanja javnosti v prihodnost države bi bil vsak poskus najema novega posojila obsojen na propad. Ko je jeseni 1859 vlada naposled obelodanila podatke o skrivnem financiranju dosedanjega proračunskega primanjkljaja, "je to okrepilo obstoječo upravičeno nezaupanje do vlade in je ponovno omajalo upanje, da so pristojni dejavniki v državi resno mislili z obljubljenimi reforma-

³⁴ Novice, 14. 11. 1849, št. 46, str. 200.

³⁵ Več o tem glej: Andrej Pančur: Monetarna politika v habsburški monarhiji in Slovenci (1848-1914), Doktorska disertacija. Ljubljana, 2001, str. 63-152.

³⁶ Harm-Hinrich Brandt: Der österreichische Neoabsolutismus, 2. del, str. 761-790, 1098, 1001-1003.

³⁷ Helmut Rumpler: Der Kampf um die Kontrolle der österreichischen Staatsfinanzen 1859/60. Ein Beitrag zur Geschichte des parlamentarischen Budgetrechts. V: Gerhard A. Ritter (ur.): Gesellschaft, Parlament und Regierung. Zur Geschichte des Parlamentarismus in Deutschland. Düsseldorf: Droste Verlag, 1974, str. 167-169.

³⁸ Harm-Hinrich Brandt: Der österreichische Neoabsolutismus, 1. del, str. 412-438, 552-589.

mi."³⁹

Sedaj je bilo še bolj kot prej treba okrepiti zaupanje javnosti in predvsem finančnega sveta. Zato je cesar konec leta 1859 sklical komisiji, ki sta se ukvarjali s perečimi proračunskimi težavami. *Novice* so ta ukrep sprejele z upanjem na morebitno izboljšanje: "Ker je dnarni stan našega cesarstva res v veliki zadregi, je treba krepkih pomočkov, da se po poti *občnega zaupanja* rešijo prevažne zadeve; za to vse željno pričakuje novih naredb."⁴⁰ Toda za finančnike sta bili sklicani posvetovalni komisiji brez konkretnih pooblastil odločno premalo, da bi bili svoj denar pripravljene vložiti v prihodnost neoabsolutističnega režima. V nastalih kriznih razmerah bi se zadovoljili samo z učinkovito parlamentarno kontrolo nad proračunsko porabo. Zato je centralistično in reformistično naravnana avstrijska birokracija na čelu s finančnim ministrom Bruckom vse bolj pritiskala na vladarja, da naj vsaj delno oživi ustavno parlamentarno življenje. Nastalo krizo je izkoristilo tudi visoko plemstvo. Prizadevalo si je za povrnitev stanovske oblasti in deželne avtonomije, na področju centralne uprave bi cesarju pustili absolutno oblast, hkrati pa je nasprotovalo konstitucionalizmu in parlamentarizmu. S tem se je med konservativnim visokim plemstvom in konstitucionalno birokracijo nujno vnel spopad za vpliv nad usodo avstrijskega cesarstva.

Cesar Franc Jožef se ni bil pripravljen odreči svoji oblasti. Pristal je le na upravne reforme, s katerimi bi bilo mogoče ohraniti neoabsolutizem. V tem sklopu je tudi pristal na sklic finančnih komisij. Vendar to ni bilo dovolj. Naposled je marca 1860 pristal na sklic razširjenega državnega sveta. Poleg desetih starih in desetih novih dosmrtnih članov je bilo v razširjenem državnem svetu tudi 38 začasnih članov kot predstavnikov dežel. Razširjeni državni svet je imel le svetovalno funkcijo. Med drugim je pretresal tudi proračun.⁴¹ Zato je uradno časopisje takoj pojasnilo: "Že s tem, da je širjenemu državnemu svetu poverjeno določanje državnega finančnega načrta in revizija državnega zaključnega računa, je ta dobil /.../ največji pomen za bodočo ureditev financ v Avstriji."⁴² Tudi *Novice* so od razširjenega državnega sveta veliko pričakovale: "Deržavni odbor ni zadovoljen s tem, da bi le gole številke po goldinarjih in krajcarjih pretresal, ampak on hoče *globokeje* vrniti v to zadevo in preiskavati, kako bi se dalo *drugačno* gospodarstvo v našem cesarstvu osnovati, da bi se preobilni deržavni stroški, potem pa tudi davki ljudstvu znižali. Sila imenitne reči se je s tem namenom podstopil deržavni zbor [svet], - Bog daj, da bi srečno izpeljal svoj cilj in konec!"⁴³ Končni cilj pa ni bil nič manj kot uravnovešen proračun.⁴⁴

Povsem drugače pa so reagirali finančni trgi. Ker je imel razširjeni državni svet zelo omejene pristojnosti, so ga finančni trgi sprejeli povsem ravnodušno. Zato je spodletel tudi razpis 200 milijonov gld. loterijskega posojila. Z velikimi napori je državi uspelo zbrati samo 76 milijonov gld.⁴⁵ In še ta denar je potem skoraj v

³⁹ Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung*, 1. del: 1848-1869. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1972, str. 28-29.

⁴⁰ *Novice*, 2. 11. 1859, št. 44, str. 349.

⁴¹ *Novice*, 14. 3. 1860, št. 11, str. 87; *Laibacher Zeitung*, 7. 3. 1860, št. 55, str. 217.

⁴² *Laibacher Zeitung*, 8. 3. 1860, št. 56, str. 221.

⁴³ *Novice*, 20. 6. 1860, št. 25, str. 199.

⁴⁴ Državni svet se bo posvetoval "o *poglavitnih vodilih* (principih), kako naj se napravi vprihodnje gospodarstvo našega cesarstva, da bo manj stroškov prizadajalo in dohodki se s stroški poravnali." *Novice*, 18. 7. 1860, št. 29, str. 231.

⁴⁵ Prim.: *Novice*, 28. 3. 1860, št. 13, str. 103; 18. 4. 1860, št. 16, str. 127; 25. 4. 1860, št. 17, st.

celoti porabila za pokritje proračunskega primanjkljaja v letu 1860.⁴⁶ Zaradi finančnega neuspeha je bil Bruckov položaj vedno bolj ogrožen. Ko so se temu pridružile še intrige njegovih nasprotnikov, ga je cesar odstavil, nakar je Bruck storil samomor.⁴⁷

Novi finančni minister je postal Ignaz Plener, ki si je še bolj kot Bruck prizadeval za parlamentarno kontrolo nad proračunom. Čeprav si cesar prvotno tega ni želel, je z ustanovitvijo razširjenega državnega sveta storil prvi korak k ustavni monarhiji. V državnem svetu se je razvila ostra debata med zagovorniki centralističnega liberalnega konstitucionalizma in federalističnega konservatizma. Na eni strani je večinoma stalo plemstvo in na drugi strani meščanstvo.⁴⁸ Finančna vprašanja so bila potisnjena ob rob. Oba nasprotna si tabora sta se strinjala le v toliko, "da žalostni dnarni stan našega cesarstva se ne dá ne z finančnimi započebami ne s prihranili do dobrega in za stanovito odverniti, ampak treba je, da se vladba *drugače* osnova kakor je dosedaj bilo."⁴⁹

Ker je Franc Jožef želel čim bolj omejiti vpliv konstitucionalizma, je sprva prisluhnil federalističnemu in konservativnemu visokemu plemstvu na čelu z Madžari. 20. oktobra 1860 je izšla tako imenovana oktobrska diploma.⁵⁰ Zakonodajna oblast naj bi se v bodoče odvijala v sodelovanju z deželnimi zbori in državnim zborom. Deželni zbori naj bi bili stanovska zastopstva z močno omejeno volilno pravico. Državni zbor je bil pristojen za področja, ki so zadevala vso državo, med drugim tudi za denarništvo, narodno banko, državna posojila in finance. Vendar so bile njegove pristojnosti praktično omejene na svetovanje. To je bilo daleč od učinkovite parlamentarne kontrole nad proračunom.⁵¹

136. Laibacher Zeitung, 26. 3. 1860, št. 70, str. 277-278; 27. 3. 1860, št. 71, str. 281-282; 24. 4. 1860, št. 94, str. 374.

⁴⁶ Več o loterijskem posojilu leta 1860 in njegovih posledicah glej: Harm-Hinrich Brandt: Der österreichische Neoabsolutismus, str. 886-900; Joachim Liese: Staatskredit und Defizitfinanzierung in der ersten konstitutionellen Periode der Habsburger Monarchie 1860-1867. Frankfurt: Verlag Peter Lang, 1993, str. 138-139; Siegfried Pressburger: Das österreichische Noteninstitut 1816-1966, 1. del, 2. knjiga. Wien: Oesterreichischen Nationalbank, 1959, str. 583-591; Malfér, Stefan: Einleitung. V: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, 5. del, 3. knjiga. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985, str. XXXI.

⁴⁷ Tako dramatičen konec je seveda vzbudil veliko pozornost javnosti. Primerjaj: Novice, 2. 5. 1860, št. 18, str. 143.

⁴⁸ Na strani "federalistov" je bil tudi zastopnik Kranjske grof Anton Alexander Auersperg in zastopnik Goriške in Istre grof Vilhelm Pace. Na strani "centralistov" pa so bili zastopnik Štajerske leobenski industrijalec Franz Mayer Melnhof, zastopnik Koroške tovarnar Franz Paul Herbert in zastopnik Trsta veletrgovec Constantin Reyer. Na eni strani torej plemstvo in na drugi strani meščanstvo. Primerjaj: Novice, 3. 10. 1860, št. 40, str. 323; Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 468.

⁴⁹ Novice, 5. 9. 1860, št. 36, str. 287.

⁵⁰ Laibacher Zeitung, 23. 10. 1860, št. 244, str. 973-974; Novice, 24. 10. 1860, št. 43, str. 347-348.

⁵¹ Več o političnem razvoju do oktobrske diplome glej: Helmut Rumpler: Der Kampf um die Kontrolle der österreichischen Staatsfinanzen, str. 165-188; isti, Eine Chance für Mitteleuropa, o.c., str. 373-376; Berthold Gottmann: Der Reichstag 1848/49 und der Reichsrat 1861 bis 1865. V: Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (ur.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 7. knjiga: Verfassung und Parlamentarismus, 1. del. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 608-622; Joachim Liese: Staatskredit und Defizitfinanzierung, str. 21-27; Harm-Hinrich Brandt: Der österreichische Neoabsolutismus, str. 833-839, 856-885, 900-964, 1024-1026; Oskar Lehner: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte mit Grundzüge der Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Linz: Universitätsverlag Rudolf Tauner, 1992, str. 197-198; Friedrich Walter: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500-1955. Wien-Köln-Graz: Verlag Hermann Bohlaus, 1972, str. 185-197; Ernst C. Hellbling: Die Ansätze zu einem Finanz- und Wirtschaftsverfassungsrecht in der Entwicklung des österreichischen Verfassungsrechts. V: Wirtschaft und

Oktobrska diploma ni zadovoljila nikogar. Zaradi svoje nedemokratičnosti je budila vsesplošno nezadovoljstvo: "Nova doba se bliža prerojeni Avstriji; to so nam pokazali cesarski razgласi poslednjih dni; vendar ne moremo tajiti, da smo si marsiktere reči drugače mislili."⁵² Volilni redi so meščanstvo in podeželsko prebivalstvo postavljali v neenakopravni položaj nasproti plemstvu in duhovščini.⁵³ Liberalno misleča inteligenca se je čutila zavrženo: "Ker žalibog! inteligencija brez posestva v zbor ni pripuščena, se težko bodo politično izobraženi in za javne zборе sposobni ljudje našli."⁵⁴ Za razliko od vala navdušenja, ki je zajel Ljubljano ob nastopu ustavne dobe leta 1848, so to pot Ljubljančani novice o spremembah državne ureditve sprejeli zelo zadržano.⁵⁵

Z oktobrsko diplomom niso bili zadovoljni niti Madžari, ki so v primerjavi z drugimi deželami dobili mnoge privilegije. Želje Madžarov po samostojnosti so bile namreč večje od dobljenega. Na Ogrskem se je širil protiavstrijski odpor, ki se je najbolj jasno odražal pri odklanjanju plačevanja davkov.⁵⁶ S tem se je finančni položaj Avstrije še dodatno poslabšal. Hkrati so se zaradi politične krize v Italiji, ki je naposled privedla do združitve Italije,⁵⁷ proračunski izdatki za vojsko samo še dodatno povečali.

Z oktobrsko diplomom ni bilo zadovoljno tudi premožno in liberalno misleče meščanstvo. Finančni svet je avstrijski državi učinkovito pokazal svojo moč. Vrednosti na borzah so padale, papirnati denar je bil v primerjavi s srebrniki vedno manj vreden.⁵⁸ S tem so se še okrepili argumenti finančnega ministra Plenerja, ki je bil prepričan, da je vrednost papirnatega denarja mogoče stabilizirati samo na podlagi uravnoveženega proračuna. Red v financah je pogoj za stabilost papirnatega denarja in obratno. Oboje pa je mogoče doseči le na podlagi zaupanja v državo. Finančni krogi in meščanstvo bodo zaupali samo ustavni državi s parlamentarno kontrolo nad proračunsko politiko. Parlament bo zmanjšal izdatke, povišal prihodke in tako uravnovesil proračun. Na tej podlagi bo lahko država narodni banki vrnila dolgove in s tem sanirala papirnati denar.⁵⁹

Plener pri tem ni govoril v prazno. Povsem enakega mnenja so bile tudi trgovske in obrtne zbornice. Te so zastopale interese meščanstva po premoženju,

Verfassung in Österreich. Wien-Freiburg-Basel: Herder, 1972, str. 67-68.

⁵² Novice, 31. 10. 1860, št. 44, str. 354.

⁵³ Štajerski deželni zbor naj bi tako imel 42 poslancev, od tega 6 predstavnikov duhovščine, 12 plemstva in veleposestnikov, 12 meščanstva in 12 podeželskega prebivalstva. Podobno je bilo na Koroškem 5 članov deželnega zbora iz vrst duhovščine, 8 iz vrst plemstva in veleposestnikov, 11 meščanstva in 12 iz podeželskega prebivalstva. Vendar je bila volilna pravica v mestih omejena na občinska zastopstva, na podeželju pa na župane in na enega člana občinskega odbora. Novice, 31. 10. 1860, št. 44, str. 355-356. Za ostale dežele, kjer so živeli tudi Slovenci, deželni statuti niso izšli.

⁵⁴ Novice, 31. 10. 1860, št. 44, str. 354.

⁵⁵ Primerjaj: Novice, 31. 10. 1860, št. 44, str. 355. Nasprotno je uradni *Laibacher Zeitung* poročal o veliko bolj radostnem sprejemu oktobrske diplome po različnih krajih monarhije. *Laibacher Zeitung*, 26. 10. 1860, št. 247, str. 985.

⁵⁶ Stefan Malfér: *Steuerwiderstand und Steuerexekution in Ungarn 1860-1862*. V: *Österreichische Osthefte*, 1982, št. 3, str. 313-329.

⁵⁷ Primerjaj: Christopher Duggan: *A Concise History of Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, str. 129-133.

⁵⁸ Joachim Liese: *Staatskredit und Defizitfinanzierung*, str. 28-29; Karel Kramár, -: *Das Papiergeld in Oesterreich seit 1848*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1886, str. 65-66, 51*; Max Wirth: *Oesterreichs Wiedergeburt aus den Nachwehen der Krisis*. Wien: Verlag der G.J. Manz'schen Buchhandlung, 1876, str. 146-147.

⁵⁹ Stefan Malfér: *Einleitung*, o.c., str. XXXI.

torej prav tistega družbenega sloja, od katerega zaupanja je bila najbolj odvisna usoda avstrijskega denarja in financ. 28. decembra 1860 je Plener avstrijske trgovske in obrtne zbornice zaprosil za naslednje mnenje: "Zelo pomembna in nujna zadeva vzpostavitve deželne valute v njeni polni in nespremenljivi vrednosti je eno od prvih vprašanj, pri reševanju katerega bi lahko sodeloval državni zbor med svojim naslednjim zasedanjem." Ker ta problem "močno zadeva vse skupine prebivalstva, posebno pa organe trgovine in obrti", jih je Plener zaprosil, da se

posvetujejo "o načinu, s katerim naj bi dosegli ustrezno vzpostavitev valute in deželno valuto obvarovali pred bodočimi nihanji".⁶⁰

Trgovske in obrtne zbornice sicer niso imele pravice, da pretresajo prav vsak vladni gospodarski zakonski predlog,⁶¹ vendar je lahko vlada, če se ji je to zdelo potrebno, trgovske in obrtne zbornice vprašala za mnenje o zakonu, ki ga je pripravljala.⁶² Ker je večji del reformnega načrta temeljil na pridobivanju zaupanja, je Plener to možnost še toliko raje izkoristil. Prejeti nasveti avstrijskih trgovskih in obrtnih zbornic so bili povsem v skladu z njegovim načinom razmišljanja. Tudi trgovske in obrtne zbornice so menile, da je za razvrednotenje papirnatega denarja krivo povečanje števila denarja v obtoku in vsesplošno nezaupanje v denarni sistem. Zato so v političnem delu nasvetov pretresali vzroke za nastanek nezaupanja in kako bi jih bilo mogoče odpraviti.⁶³

Tudi kranjska trgovska in obrtna zbornica je pretresala aktualne denarne probleme. Z zadano nalogo sta se spoprijela zborniška svetovalca J. N. Mühleisen in Gustav Heimann. Najbolj temeljito se je naloge lotil Heimann, ki je 8. januarja 1861 na izredni seji predstavil svoj referat, v katerem med drugim pravi: "Kot najvišje načelo, da ponovno vzpostavimo deželno valuto v njeni polni, nespremenljivi vrednosti, se mi najprej zdi odvisno od vzpostavitve zaupanja. Odsotnost tega pomembnega vzvoda je nesporno glavni vzrok za sedanje hude zadrege". Zato se je Heimann zavzemal za ponovno obuditev in nadaljnjo ohranitev zaupanja. To pa bi bilo po njegovem mnenju mogoče doseči samo na podlagi takojšnje in temeljite ukinitve neoabsolutističnega režima in s sklicem parlamenta v smislu zakonskega predloga ustave z dne 4. marca 1849. Ustava naj bi predvsem zagotavljala delitev oblasti, "ko bodo tako narodi Avstrije v vseh primerih sami vodili kontrolo, kakor tudi skrbeli, da bodo odpravljene tegobe. Medtem bo vlada zaščiten pred vsemi neupravičenimi očitki in bo povsod našla trdno podporo. Kakor hitro se bo povrnilo zaupanje, kredita ne bo več primanjkovalo in do sedaj razvrednotene pa-

⁶⁰ Arhiv Republike Slovenije (AS), 448, Zbornica TOI, f. 296, Protocoll der außerordentlichen Sitzung der Handels- und Gewerbekammer für Krain in Laibach, 8. 1. 1861; Laibacher Zeitung, 9. 1. 1861, št. 7, str. 25.

⁶¹ Svetovanje vladi o gospodarskih zakonskih predlogih je bila temelj provizoričnega zakona o trgovski in obrtni zbornici iz leta 1848. Ko so nato po letu 1850 začeli ustanavljati trgovske in obrtne zbornice, zaradi političnega prehoda v neoabsolutizem o takšni pravici ni moglo biti več govora. Šele z reformo leta 1868 so trgovske in obrtne zbornice dobile takšne svetovalne pristojnosti.

⁶² Franz Geißler: Die Entstehung und der Entwicklung der Handelskammern in Österreich. V: Mayer, Hans (ur.): Hundert Jahre österreichische Wirtschaftsentwicklung 1848-1948. Wien: Springer Verlag, 1949, str. 72-73, 85-89, 101.

⁶³ Gust H...n: Die österreichischen Finanzproblemen bezüglich Bank, Valuta und Deficit. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1862, str. 43; Reinhard Kamitz: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948; V: Hans Mayer (ur.): Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948. Wien: Springer Verlag, 1949, str. 137.

pirje Šbankovce] bodo zopet iskali in jih radi sprejemali" ⁶⁴.

Prisotni odborniki so se strinjali s Heimannovim referatom. Pridali so mu le še nekaj gospodarskih nasvetov in ga politično povsem neokrnjenega poslali finančnemu ministru. Kranjsko meščanstvo po premoženju torej ni bilo zadovoljno s političnimi koncesijami oktobrske diplome. Zahtevalo je veliko večjo demokratizacijo političnega življenja in s tem posredno kontrolo nad proračunsko politiko. Tudi slovensko javno mnenje večinoma ni bilo zadovoljno z oktobrsko diplomom. Samo skrajno katoliško konservativna *Zgodnja danica* je bila indiferentna do uvedbe ustave, *Novice* pa so se povsem jasno zavzele za ustavno monarhijo in so oktobrsko diplomom obsojale kot premalo demokratično. ⁶⁵ *Novice* so glasno in jasno zahtevale: "Zaslišijo naj se v *ustavnem državnem zboru*, kakor so ga kupčijske zbornice celega cesarstva živo priporočale, od ljudstva izvoljeni *poslanci* in stori naj se vse, kar bojo oni svetovali, pa gotovo bo zadovoljna Avstrija se rešila iz sedanjih dnarnih stisk." ⁶⁶ Celo uradni *Laibacher Zeitung* je pritrjeval željam trgovskih in obrtnih zbornic po ustavnem načinu vladanja, čeprav je v skladu z uradno politiko priporočal oktobrsko diplomom kot podlago za morebitne spremembe. ⁶⁷

Nekateri bolj liberalno misleči Kranjci so oktobrski diplomom ostro nasprotovali tudi zaradi odpora proti konservativizmu in federalizmu. Poleg Gustava Heimanna se je tako k besedi oglasil še Henrik Costa. ⁶⁸ Prav vsi nasprotniki oktobrske diplome pa seveda niso bili centralisti. Med njimi jih je veliko zagovarjalo deželno avtonomijo, vendar so si ob enem preprosto želeli več političnih pravic. Tako je bil nad oktobrsko diplomom razočaran tudi Anton Alexander Auersperg, čeprav je v razširjenem državnem svetu glasoval za predlog aristokratske in avtonomistične večine. ⁶⁹

Zaradi neugodnih političnih in finančnih razmer je cesarju Francu Jožefu že kmalu postalo jasno, da na oktobrski diplomom ne bo mogoče graditi prihodnosti države. Cesar se je sedaj obrnil na liberalnega centralista Antona Schmerlinga. Schmerling je naposled tudi na podlagi Plenerjevih argumentov oktobrsko diplomom preoblikoval v bolj liberalnem duhu. 26. februarja 1862 je vlada razglasila tako imenovani februarski patent. ⁷⁰ Z njim je bil uveden dvotirni sistem. Na eni strani sta skupne pristojnosti vodila centralna vlada in državni zbor, na drugi strani so imele precejšnje pristojnosti tudi dežele z deželnimi zbori. Volilni sistem, ki je vpeljal relativni cenzus in pet kurij, je premožnejše družbene sloje postavljaj v privilegiran položaj. Državni zbor je bil pristojen za odločanje o skupnih zadevah. Med drugim je odobral davke in proračun. Posebno pomembno je, da je kontroliral državne dolgove. ⁷¹

⁶⁴ AS, 448, f. 296, 8. 1. 1861.

⁶⁵ Vasilij Melik: O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja. V: *Zgodovinski časopis*, 1965, str. 156-157; Fran Zwitter: Slovenski politični preporod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. V: *Zgodovinski časopis*, 1965, str. 140.

⁶⁶ *Novice*, 13. 2. 1861, št. 7, str. 58.

⁶⁷ *Laibacher Zeitung*, 23. 1. 1861, št. 19, str. 74.

⁶⁸ *Laibacher Zeitung*, 15. 1. 1861, št. 12, str. 46; Dr. H. C.: Zur Valuta-Frage.

⁶⁹ *Novice*, 3. 10. 1860, št. 40, str. 321, 323; Breda Požar: Anastasius Grün in Slovenci. Maribor 1970, str. 30, 74; Vasilij Melik: A. A. Auersperg in slovenski narod. V: *Zgodovinski časopis*, 1987, št. 2, str. 289.

⁷⁰ *Laibacher Zeitung*, 28. 2. 1861, št. 49, str. 193-194; 1. 3. 1861, št. 50, str. 197-198.

⁷¹ Več o februarskem patentu glej: Joachim Liese: Staatskredit und Defizitfinanzierung, str. 28-32; Helmut Rumpler: Eine Chance für Mitteleuropa, o.c., str. 376-379; Friedrich Engel-Janosi: Einleitung. V: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848-1867*, 5. del, 1. zvezek. Wien:

Ljubljančani so februarski patent spet sprejeli brez večjega navdušenja. Slavnostno so osvetlili okna in so se kljub dežju mirno sprehajali po ulicah.⁷² Tudi bogati avstrijski finančniki so februarski patent sprva sprejeli povsem hladno. Finančni položaj se je začel izboljševati šele po otvoritvi državnega zbora. 1. maja 1861 je cesar v prestolnem govoru naložil državnemu zboru tudi naslednje naloge: "Moje ministerstvo Vam bo predložilo prevdarek državnih dohodkov in stroškov za prihodnje leto, iz kterega bote razvidili, da se vseskozi prizadeva doseči to, da bi se v rednem gospodarstvu stroški v ravnovago spravili s dohodki."⁷³ Ker je prestolni govor izražal vladni program, je bil s tem javnosti dan jasen signal, da se misli vlada in s tem tudi državni zbor resno spoprijeti s težavami avstrijskega denarnega sistema.

Z nastopom ustavne dobe se avstrijske proračunske težave še niso končale. Ker je cesar vodenje zunanje politike in vojske obdržal izključno v svoji pristojnosti, ga je šele vojaški poraz proti Prusiji in Italiji leta 1866 prisilil, da se je odpovedal dosednji pogubni zunanji in s tem posledično finančni politiki. S tem so bili ustvarjeni osnovni pogoji za prihodnjo uravnovešene proračuna. Pri tem pa je določeno vlogo igrala tudi vedno bolj učinkovita parlamentarna kontrola nad proračunom, ki je omogočila večjo preglednost nad porabo denarja in predvsem vedno višjo davčno obremenitev.

V tem prispevku nakazana vzročna zveza med proračunsko politiko (skupaj z višjimi davki) in demokratizacijo (skupaj s soudeležbo davkoplačevalcev pri upravljanju države) je bila v tem času že hudo stara. Brez zahtev prebivalstva, da ne bodo plačevali davkov, če ne bodo imeli tudi kontrole nad porabo denarja, med drugim ne bi prišlo do nastanka parlamentarnih demokracij v Angliji, Združenih državah Amerike in Franciji.⁷⁴ Tudi v Avstriji se je vladar posebno v času vojn, ko je potreboval vedno več denarja, obračal na stanovne, da bi lahko zvišal davke in tako zbral potrebna denarna sredstva. Vendar v nasprotju z Anglijo in Francijo stanovsko zastopstvo v avstrijskih deželah nikoli ni preraslo v centralno stanovsko zastopstvo, ki bi bilo pristojno za celotno monarhijo in iz katerega bi lahko nastal zametek avstrijskega parlamentarizma. Po drugi strani pa se je tudi absolutistična država zavedala, da bo brez privoljenja stanov težko zvišala davke. Zato je predsednik oddelka za finance februarja 1848 celo predlagal, da bi se na Dunaju zbrala skupščina stanov, s čimer bi se povečal kreditni ugled države. Vendar je te načrte nazadnje prekinil izbruh revolucije.⁷⁵

Seveda do marčne revolucije ni prišlo zaradi slabega finančnega stanja avstrijske države. Vendar je prav nezaupanje finančnega sveta in naposled tudi

Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1977, str. XII-XIII; Oskar Lehner: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte, str. 198-201; Friedrich Walter: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte, str. 197-205; Hermann Baltl: Österreichische Rechtsgeschichte. Graz: Leykam-Verlag, 1972, str. 213-216; Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965, str. 5-8.

⁷² Laibacher Zeitung, 1. 3. 1861, št. 50, str. 199.

⁷³ Novice, 8. 5. 1861, št. 19, str. 155. Primerjaj še: Laibacher Zeitung, 3. 5. 1861, št. 101, str. 401. Prestolni govor je ponatisnjen tudi v: Anton Bezcny: Die Thronreden Sr. Majestät des Kaisers Franz Josef I. bei der feierlichen Eröffnung und Schließung des österreichischen Reichsrates. Wien: Manzschke k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, 1908, str. 58.

⁷⁴ Primerjaj: Niall Ferguson: The Cash Nexus : Money and Power in the Modern World 1700-2000. London: Penguin Books, 2001, str. 81-87.

⁷⁵ Harm-Hinrich Brandt: Public Finances of Neo-Absolutism in Austria in the 1850s, str. 85-87; isti, Der österreichische Neoabsolutismus, str. 147-151.

povsem navadnih ljudi v finančno trdnost države samo še dodatno spodkopalo politično moč absolutističnega režima. Prav tako naraščajoče finančne potrebe države niso bile trdno jamstvo za obstoj ustavnega načina vladanja, vendar so vseeno precej časa omejevale kontrarevolucionarne sile, da se vsaj formalno niso takoj odrekle ustavi. Ker pa se tudi zmagoviti neoabsolutistični režim ni bil sposoben izvleči iz finančnih zagat, mu nazadnje ni preostalo nič drugega, kot da je vedno bolj popuščal pred političnimi zahtevami javnosti. S tem je bila odprta pot za nastop ustavne dobe. Brez nerešljivih finančnih težav avstrijske države in brez zahtev prebivalstva po parlamentarnem nadzoru nad proračunom bi demokratizacija Avstrije verjetno potekala po precej drugačnem urniku in to z občutnimi zamudami.

Občutki prebivalstva na Kranjskem do opisane demokratizacije so bili skoraj povsem v skladu s splošnim razpoloženjem javnosti v habsburški monarhiji. Vendar je ob tem prišla do izraza tudi družbena sestava na Kranjskem. Ker je bila večina prebivalstva kmečkega, si je veliko ljudi precej bolj kot demokratizacije preprosto želelo samo nižjih davkov. Obojega pa na žalost niso mogli dobiti. Za nadzor nad državnim proračunom in s tem za demokratizacijo se je najbolj vneto potegoval tanek sloj meščanstva, predvsem novodobnega meščanstva po premoženju in izobrazbi. Ker pa med njimi ni bilo bogatih finančnikov, od katerih dobre volje je bila država denarno odvisna, dejansko niso imeli nobenega neposrednega vpliva na razvoj dogodkov. Po drugi strani pa na Kranjskem tudi ni bilo veleposestniškega visokega plemstva, ki bi lahko uveljavljalo svoje interese. Zato prebivalstvo na Kranjskem ni sprožilo sprememb, ki so naposled pripeljale do demokratizacije avstrijske države, temveč se je nanje samo bolj ali manj dejavno odzivalo.

Andrej Pančur

PUBLIC DEMANDS FOR CONTROL OF THE STATE BUDGET AND THE BEGINNING OF
DEMOCRATISATION IN THE HABSBURG MONARCHY AND CARNIOLA

S u m m a r y

Among the various political, social and economic factors which triggered the democratic process was the determination of the general public neither to pay nor accept higher taxes unless it was granted control over the use of money and, in this way, allowed to participate in the governing of the country. This was also the case in the Habsburg monarchy. In the pre-March period, the Austrian budget almost regularly recorded a deficit and the only way the State could cover it was through further indebtedness. The absolutist State was incapable of reducing expenditure and increasing revenue. On the other hand, it could not afford to raise taxes considerably without risking national upheaval.

The lack of confidence both of the financial world and the general public in the State's financial solidity further undermined the political strength of the absolutist regime, preparing a fertile ground for the success of the 1848 revolution. The Kaiser's announcement to promulgate a constitution was therefore enthusiastically welcomed by all. Although many were unclear as to how they would benefit from the constitution, they looked forward to a new era with great expectation. Janez Bleiweis, one of the central figures in the Slovene nationalist movement, hoped that, in a future constitutional monarchy, publicly elected representatives would be able to supervise the government's work in the field of legislation and, in particular, budgeting.

Similar hopes were also cherished by the remainder of the Carniolan bourgeoisie which considered that only parliamentary control of the budget would bring order to the State finances. This inevitably called for an increase in taxes, which was opposed by the people who bitterly complained that these were already excessive and needed reducing. The waging of the counter-revolution wars increasingly added to the expenditure. Although the State Assembly, as foreseen by the 1849 octroied constitution,

never actually convened, the government defended its tax reform by calling upon the constitutional monarchy. Naturally, this did not add to the general popularity of the constitutional government which was blamed by some for the higher taxes.

Soon after the counter-revolutionary wars were over the victorious neo-absolutist regime proved unable to resolve the State finances. Following the defeat in the 1859 war the budget crisis became very apparent. The State urgently needed new loans to bridge the difficulties. For this, it first had to restore public trust, which it had completely lost, and especially the confidence of the influential financial world in the future of the State.

The centralist and reformist oriented bureaucracy strove for an at least partial revival of constitutional parliamentarianism, while the aristocracy strove to regain power and provincial autonomy. The financial situation kept worsening in spite of the fact that the aristocracy originally won a victory by means of the October Diploma. As with the rest of the Austrian bourgeoisie in terms of wealth, which was represented in the commercial and trade chambers, the Carniolan bourgeoisie demanded more democracy. Only after the announcement of the February Patent and the convening of the State Assembly did the financial markets gradually settle.

1.01
Prejeto 12. 3. 2002

UDK 342.81(497.1)"1919/1922"

Blaž Vurnik*

Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v slovenskem delu jugoslovanske države na prvih volitvah v Kraljevini SHS

IZVLEČEK

Besedilo obravnava začetke političnega razvoja prve jugoslovanske države z vidika parlamentarizma in volilne zakonodaje. Marca 1919 je začelo delovati Začasno narodno predstavništvo, ki je bilo konstituirano z odlokom, saj zaradi izrednih (in kaotičnih) razmer, ki so vladale v državi po svetovni vojni, volitev ni bilo mogoče izpeljati. Po letu in pol delovanja je Začasno narodno predstavništvo sprejelo Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Volilna zakonodaja, ki je skozi dvajseta leta doživela še nekaj sprememb, je imela določene posebnosti, med katerimi besedilo obravnava volilno pravico, način razdeljevanja mandatov ter način glasovanja. Volitve v ustavodajno skupščino 28. novembra 1920 so bile prvi preizkus volilne zakonodaje in volilne politične kulture v državi. Izkazalo se je, da ima volilna zakonodaja mnogo pomankljivosti, zaradi katerih so bile pri volitvah favorizirane močnejše stranke. Dobile so sorazmerno več mandatov v narodni skupščini, kot je bil njihov volilni uspeh. Pa tudi predvolilni boj se je tako na ravni države, kot tudi ožje v Sloveniji, pokazal kot arena ostrega in neusmiljenega političnega boja med tradicionalnimi političnimi tabori. V besedilu so opisane posebnosti tega boja med liberalnim in katoliškim taborom.

Ključne besede: volitve, politika, Narodna skupščina, volilna zakonodaja, vidovdanska ustava, kraljevina SHS

ABSTRACT

THE POLITICAL STRUGGLE BETWEEN THE LIBERAL AND CATHOLIC POLITICAL
CAMP IN THE SLOVENE PART OF THE YUGOSLAV STATE AND THE FIRST
ELECTIONS IN THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS AND SLOVENES

The text deals with the beginnings of the political development in the first Yugoslav state from the viewpoint of parliamentarism and electoral legislation. In March 1919, the Provisional National Representation was constituted by means of a decree, since it was impossible to carry out elections. After operating for a year and a half this body issued the law on the election of national representatives to the Constituent Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The paper also deals with such questions as franchise, the mandate distribution and the voting system. The elections to the Constituent Assembly, on 28 November 1920, were the first test for the electoral legislation which proved to favour

* Kustos, Mestni muzej Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Gosposka ul. 15, e-mail: blaz.vurnik@mm-lj.si

stronger rather than weaker political parties. The electoral campaign, both at the Yugoslav and Slovene levels, proved to be an arena of sharp and ruthless political struggle between the traditional political camps.

Key words: elections, politics, National Assembly, electoral legislation, the Vidovdan Constitution, the Kingdom of the SCS

V jugoslovanski državi, ki je med letoma 1918 in 1941 pomenila prve izkušnje glede političnega sobivanja Srbov, Hrvatov in Slovencev, se je ustvarjala parlamentarna tradicija brez potrebnih dejavnikov demokracije. Že vidovdanska ustava, sprejeta 28. junija 1921, je določala volilni red, ki ga je kasneje še podrobneje določil zakon in njegov kasnejši popravek, kar še ni omogočalo, da bi volitve ustrezno volji volivcev določile člane predstavniškega telesa, Narodne skupščine. Zadovoljni niso bili ne Srbi ne Hrvatje in ne Slovenci. Še manj so bili zadovoljni drugi narodi, sicer nepriznani in narodne manjšine, ki v prvi varianti volilne zakonodaje niti niso imeli volilne pravice.

Prvo obdobje parlamentarizma jugoslovanske države do uvedbe kraljeve osebne diktature januarja 1929 je prineslo štiri volitve v Narodno skupščino. Prve (28. 11. 1920) so bile volitve v ustavodajno skupščino, ki je po sprejetju vidovdanske ustave nadaljevala delo kot narodna skupščina. Vse naslednje volitve (18. 3. 1923, 8. 2. 1925 in 11. 9. 1927) je mogoče označiti za izredne, saj nobena sestava Narodne skupščine ni doživela predvidenega štiriletnega mandata. Vse so bile razpuščene predčasno v zvezi s političnimi boji in oblikovanjem vlad, ki v parlamentu niso imele večine. Zagotovile naj bi si jo z novimi volitvami, zato je volitve oziroma volilno kampanjo praviloma spremljalo nasilje. To je postalo institucionalno in organizirano z nastankom Orjune, organizacije jugoslovanskih nacionalistov, prve organizacije, ki je delovala tudi na slovenskih tleh in je imela izrazite poteze fašistične totalitarne zaveznice režima in določene ideologije. Vendar se je parlamentarni sistem v navidez demokratični obliki obdržal skozi vsa dvajseta leta. Razvoj je bil nasilno prekinjen z razpustom narodne skupščine in uvedbo šestojanuarske, kraljeve diktature leta 1929.

Prvo predstavniško telo celotne prve jugoslovanske države, nastale 1. decembra 1918, je začelo zasedati v marcu 1919. Zaradi izrednih razmer v državi, ki so bile rezultat poveljnega umirjanja, je vlada z odlokom določila 296 poslancev za Začasno narodno predstavništvo (dalje ZNP). To je imelo prvenstveno nalogo uskladiti tisti del pravnega sistema, ki je bil nujno potreben za nadaljnje delovanje države v smislu enotnosti. Posamezni politiki so postali poslanci ZNP na različne načine; bili so imenovani ali pa izvoljeni. Vlada je namreč določila le splošne kriterije, na podlagi katerih je bilo določeno skupno število poslancev ter razmerje le-teh po pokrajinah. Južnoslovanske dežele bivše Avstroogrskes so v ZNP dobile 176

poslanskih mest, ki so jih zasedli poslanci, izbrani na osnovi medstrankarskega dogovora.¹ Podobno so poslance za ZNP imenovali tudi v večjem delu države, za katerega je Albert Kramer ZNP predložil seznam poslancev. Med njimi je bilo tudi 32 poslancev iz Slovenije (vključujoč Koroško in Primorsko).² Sprva je bilo sicer za Slovenijo določenih 38 poslancev, kasneje se je število zmanjšalo na 32, kar je obveljalo tudi po protestih Antona Korošca.³ Slovenijo so tako v ZNP predstavljali SLS s 16, JDS z 11 in JSDS s 5 poslanci.⁴ Poslance ZNP so izvolili le v Makedoniji, na Kosovem in v Sandžaku. Volitve so bile posredne; vsakih tisoč volilcev je izvolilo po enega elektorja, ti pa so nato v 12 okrožjih izvolili po dva poslanca. V okviru ZNP je deloval verifikacijski odbor, ki je potrjeval posamezne mandate. Čeprav je bilo za ZNP predvidenih 296 poslancev, se v takšnem številu nikoli niso zbrali.⁵

Ena od nalog ZNP je bila pripraviti in sprejeti volilno zakonodajo. Ta naloga je bila še toliko bolj pomembna, ker so državljani Kraljevine SHS na prvih volitvah izbirali poslance v ustavodajno skupščino, ki je bila odgovorna za sprejetje pravnega temelja nove države, ustave. Konec avgusta 1919 je bil poslanec ZNP podan predlog zakona o volitvah. Po nekaj mesecih zakon še vedno ni bil sprejet, delo ZNP pa je ovirala nezmožnost sodelovanja vlade demokrata Ljube Davidovića z ZNP ter spor z opozicijo, kar je nazadnje decembra 1919 pripeljalo do ukaza o prekinitvi parlamentarnih zasedanj za dva meseca. Parlament se je ponovno sestel 15. februarja 1920, marca pa se je v parlamentarno proceduro vrnil tudi predlog zakona. Razprava o predlogu se je začela šele sredi junija 1920, ko je vlado vodil radikal Milenko Vesnić.⁶ Sprejetje volilnega zakona je bil glavni cilj te vlade.⁷

Zakon o volitvah v narodno skupščino je sprejelo ZNP 2. septembra 1920.⁸ Popravke tega zakona je sprejela Narodna skupščina 21. junija 1922.⁹ Spremembe so bile vezane na tiste člene, ki so določali način sestave kandidatne liste in način razdelitve mandatov.

Prva posebnost volitev je bila v formalnem nenastopanju strank v volilnem postopku. Na volitvah je namreč nastopala kandidatna lista z nosilcem ali nosilcema na čelu. Po nosilcu se je lista tudi imenovala.

Volilna pravica

Pravico voliti je imel vsak moški, ki je do začetka sestavljanja volilnih imenikov

¹ Branislav Gligorijević: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*. Beograd 1979, (dalje Gligorijević, *Parlament i političke stranke*) str. 26, 27.

² Nekatera literatura navaja število 29 slovenskih zastopnikov v ZNP, npr. Melita Pivec: *Programi političnih strank in statistika volitev*. V: *Slovinci v desetletju 1918-1928*, Ljubljana 1928, str. 358.

³ Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, str. 28.

⁴ Neda Engelsfeld: *Prvi parlament kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb 1989, (dalje Engelsfeld, *Prvi parlament*) str. 80.

⁵ Bojan Balkovec, *Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920-1938*, s posebnim poudarkom na Sloveniji. Doktorska disertacija, Ljubljana 1997, str. 7.

⁶ Balkovec, *Parlamentarne volitve*, str. 7, 8.

⁷ Več o oblikovanju in delu ZNP v Engelsfeld, *Prvi parlament*.

⁸ Službene novine kraljevine SHS, 6. 9. 1920, št. 195; Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 15. 9. 1920, št. 106.

⁹ Službene novine kraljevine SHS, 10. 7. 1922, št. 150; Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, 26. 7. 1922, št. 78.

dopolnil 21 let. Težava je bila v tem, da je bil volilni zakon sprejet pred zakonom o državljanstvu, zato je moral volilni zakon sam definirati, kdo je državljan-volivec. Kot državljane Kraljevine SHS je določil vse, ki so bili državljani Kraljevine Srbije in Črne gore pred 1. decembrom 1918, ki so imeli državljanstvo na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji, pripadništvo v Bosni in Hercegovini ali domovinsko pravico na ozemljih, ki so prišla pod oblast Kraljevine SHS. Pravico voliti so dobili tudi Slovani, ki so bili stalno prijavljeni kjerkoli v Kraljevini SHS ob začetku sestavljanja volilnih imenikov.¹⁰ To nenavadno določilo je bilo v prvi vrsti namenjeno političnim beguncem iz Rusije, ki so bili na tak način pritegnjeni v javno življenje svoje nove domovine.

Že v Krfsko deklaracijo je bila vnesena zahteva po splošni volilni pravici, vendar pa ni bila natančno definirana. To je spričo relativnosti pojma splošne volilne pravice povzročilo kar nekaj zapletov pri sprejemanju volilne zakonodaje.

Najbolj očitna omejitev splošne volilne pravice je bila popolna omejitev ženske volilne pravice. Za žensko volilno pravico so se borila razna ženska društva, predvsem v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Nekaj časa je celo živela ideja o ustanovitvi "Ženske stranke", ki bi se borila za ženske pravice, med drugim tudi za žensko volilno pravico. Najbolj odločno sta ženski volilni pravici nasprotovala Narodna radikalna stranka (NRS) in hrvaški Narodni klub, druge stranke so bile po večini za žensko volilno pravico, vendar so njeno uvedbo pogojevale z različnimi omejitvami. Za popolno žensko volilno pravico sta se zavzemali Jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS), ki je v ženski volilni pravici videla pot do drugih oblik enakopravnosti žensk v družbi, ter Slovenska ljudska stranka (SLS), kar je razumljivo, saj bi si s tem glede na njeno, že takrat zgodovinsko vlogo na podeželju, ter vlogo ženske v tradicionalnem ruralnem okolju, bistveno povečala število glasov. Druge stranke so žensko volilno pravico omejevale na ženske v velikih mestih, neporočene ženske, invalidke, vdove, ki so izgubile može ali sinove v vojni, itn.¹¹

Kasneje je zadnji odstavek 70. člena vidovdanske ustave in zadnji odstavek 55. člena oktroirane ustave (1931) določil, da bo o ženski volilni pravici odločal zakon, kar pa se do aprila 1941 ni zgodilo. Ženske v Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji v obdobju 1918-1941 niso postale politični subjekti. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da je bila ženska volilna pravica v Sloveniji pravno omogočena že za občinske volitve s kraljevo uredbo o volitvah v občinska zastopstva v Sloveniji, ki jo je izdal prestolonaslednik Aleksander 15. maja 1920. V tej uredbi so posebej omenjeni "državljeni moškega ali ženskega spola". Vendar ženske niso nikoli zares volile ali bile voljene, saj je bila ženska volilna pravica še preden je do občinskih volitev v Sloveniji prišlo, odpravljena z novo prestolonaslednikovo uredbo.¹²

Volilna pravica ni bila priznana tudi vsem tistim narodnim manjšinam, ki so imele po mednarodnih dogovorih pravico opcije za matične države (Nemci, Madžari, Romuni, Italijani, Judje), razen za tiste, ki so se deklarirali za Srbe, Hrvate ali Slovence. To omejitev je vlada opredelila kot začasno, zaradi potreb, ki

¹⁰ Balkovec, Parlamentarne volitve, str. 16.

¹¹ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 68, 69; Balkovec, Parlamentarne volitve, str. 18-20.

¹² Jurij Perovšek: Uredba o ženski volilni pravici. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941, Ljubljana 1995, str. 242.

jih je narekoval delikatni mednarodni položaj v času sprejemanja zakona. Volilne

pravice niso imeli tudi vojaki na služenju vojaškega roka in častniki, volili pa tudi niso tisti, ki so manj kot šest mesecev živeli v neki občini.

Poleg omenjenih skupin ljudi, ki niso imeli ne aktivne in ne pasivne volilne pravice, je bila pasivna volilna pravica omejena tudi vsem državnim uradnikom, ki so sicer lahko nastopali na volitvah kot kandidati za poslance ali njihovi namestniki, vendar pa so se v primeru izvolitve morali odpovedati ali delovnemu mestu ali pa poslanskemu mandatu.¹³

Glede pasivne volilne pravice je zakon iz leta 1920 določal, da lahko kandidirajo moški, stari nad 25 let, ki znajo brati in pisati. Dopolnitve in spremembe iz leta 1922 so starostno mejo dvignile na 30 let. Dodatni pogoji so bili v veljavi za kandidate, ki so se potegovali za kvalificirane mandate. Ti so morali imeti dokončano fakulteto ali višjo strokovno šolo, enakovredno fakulteti. Institut kvalificiranih poslancev, ki je bil povzet iz stare srbske volilne zakonodaje, je bil načelno vpeljan zato, da bi parlament lahko kompetentno in strokovno opravljal svoje delo.

Razdeljevanje mandatov

Zakon iz leta 1920 je uvedel proporcionalni volilni sistem, razdelitev mandatov je potekala po d'Hontovem sistemu. Vendar se je zaradi nekaterih določb proporcionalnost v realnosti izgubljala. Predvsem institut kvalificiranih poslanskih mest je kvaril proporcionalnost volilnih rezultatov. Dr. Vasilij Melik je to posebnost imenoval "karikatura proporcionalnega zastopstva", kot realni namen vpeljave teh mandatov pa je navedel okrepitev vodilnih strank. Navedel je primer iz rudniškega okrožja v Srbiji, ki je volilo tri poslance (demokrati so dobili 3300 glasov, radikali 3177, zemljiaradniki 2102 in komunisti 171 glasov). "Najprej sta se delila dva navadna mandata. Enega so dobili demokrati, drugega radikali. ... Zato pa so demokrati kot najmočnejša stranka dobili še tretjega kvalificiranega poslanca in so tako s tretjino oddanih glasov dobili dve tretjini poslanskih mest."¹⁴

Na proporcionalnost je vplivala tudi velikost volilnih okrožij. Čim manjše je bilo volilno okrožje, manj je proporcionalnost prišla do veljave, zlasti če je bilo število strank, ki so kandidirale v posameznem okrožju, večje. Poleg tega je v manjših okrožjih dodeljevanje kvalificiranih mandatov sorazmerje še poslabšalo. Glasovi šibkejših strank so bili izničeni. Na drugi strani pa so bila manjša volilna okrožja ugodna za stranke, katerih vpliv je bil omejen na manjše območje (tako kot v Sloveniji Prekmurska gospodarska stranka), saj je z ugodnim rezultatom v enem volilnem okrožju že lahko prodrla v parlament.¹⁵ Prav to je bila bistvena pomanjkljivost volilnega sistema, ki naj bi bil proporcionalen. Podlaga za delitev poslanskih mest je bil rezultat v posameznem volilnem okrožju namesto skupnega

¹³ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 70, 71; Balkovec, Parlamentarne volitve, str. 16-18, 20, 21.

¹⁴ Vasilij Melik, Izidi volitev v konstituantno leta 1920. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1, (dalje Melik, Izidi volitev) str. 8.

¹⁵ O vplivu volilne zakonodaje na rezultate volitev v Bojan Balkovec: Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v Narodno skupščino leta 1920 in 1923. V: ZČ, 1988, št. 3, str. 433-447.

števíla glasov.¹⁶

Leta 1931 je bil uveden nov način razdeljevanja mandatov. Glavni volilni odbor je najprej ugotovil število glasov za posamezno listo v vsej državi. Vsi nosilci državnih list, ki so dobile nad 50.000 glasov, so bili takoj potrjeni za poslance. Listi, ki je dobila večino glasov v vsej državi, so najprej dodelili dve tretjini mandatov v vsaki banovini. Preostalo tretjino mandatov so razdeljevali glede na uspeh zmagovalne liste. Mandat je dobil okrajni kandidat zmagovalne liste. Če je za zmagovalno listo v nekem okraju kandidiralo več kandidatov, je mandat pripadel tistemu, ki je zbral največ glasov. Če je zmagovalna lista dosegla več kot 50% glasov, je pri delitvi sodelovala tudi ona. Ta tretjina se je delila v vsaki banovini posebej po d'Hontovem sistemu.¹⁷

Način glasovanja

V dvajsetih letih je volivec glasoval tajno s kroglico, ki jo je dal v pest in šel od skrinjice do skrinjice, v vsako vtaknil roko in v eno spustil kroglico. Na koncu je moral pred komisijo razpreti dlan kot dokaz, da je glasoval. V tridesetih letih je bila pravica do tajnega glasovanja odpravljena. Volivec je glasoval tako, da je pred komisijo glasno izjavil, za katero listo oziroma nosilca liste ter okrajnega kandidata glasuje.¹⁸

Volilna zakonodaja je v Sloveniji določila dve volilni okrožji, ki sta praktično v celoti povzeli meje nekdanjih dežel Kranjske in Štajerske. Prvo volilno okrožje je tako obsegalo ozemlje Kranjske z Jezerskim (15 poslanskih mest), drugo volilno okrožje pa je obsegalo ozemlje Štajerske s Prekmurjem in delom Koroške, ki je brez plebiscita pripadel kraljevini (21 poslanskih mest). Mesto Ljubljana (razširjeno s Spodnjo Šiško, ki je bila mestu priključena leta 1914) je volilo 4 poslance. Skupaj je tako državni odbor Sloveniji določil 40 poslanskih mest, pri čemer sta bili dve poslanski mesti vezani na ozemlje Koroške, ki je bila za Slovenijo oziroma za kraljevino s plebiscitom 10. oktobra 1920 izgubljena. Kljub tej izgubi državni odbor pred volitvami ni izdal nove odredbe, zato je skupno število poslanskih mest, ki so pripadla Sloveniji, ostalo 40.

Ena od pomanjkljivosti volilne zakonodaje je bila tudi v tem, da je bilo število poslancev po posameznih delih države določeno po preštetem prebivalstvu leta 1910. Desetletje 1910-1920 pa je bilo za Srbijo med vsemi deželami nove države najbolj usodno, saj je v balkanskih vojnah in prvi svetovni vojni izgubila 10% prebivalstva, medtem ko na primer na Hrvaškem ta izguba ni dosegala niti 1%.¹⁹ To je Srbiji seveda prineslo devet dodatnih poslanskih mest, kar je bila največja razlika v vsej državi.²⁰

Volitve v ustavodajno skupščino 28. novembra 1920

Datum, ko so potekale volitve, najprej razkrije dejstvo, da je do prvih volitev v

¹⁶ Melik, Izidi volitev, str. 3-9.

¹⁷ Balkovec, Parlamentarne volitve, str. 48, 49.

¹⁸ Balkovec, Parlamentarne volitve, str. 42.

¹⁹ Melik, Izidi volitev, str. 9.

²⁰ Balkovec, Parlamentarne volitve, str. 32.

novonastali državi prišlo precej pozno. Le tri dni je še manjkalo do druge obletnice nastanka skupne države. Datum volitev se zdi še bolj pozen, če pomislimo, da je bila Kraljevina SHS država z različnimi pravnimi sistemi in političnimi tradicijami,

ki so tako dve leti živeli vsak po svoje. Ukrepi vlade, ki je z uredbami poskušala poenotiti nekatere segmente pravnega reda, se v tem smislu zdijo kot krpanje lukenj s premajhnimi koščki blaga. Po mnenju Vasilija Melika je to odlašanje pričalo o neurejenih razmerah, dela nezmožnem ZNP in vladnih krizah, predvsem pa o strahu vladajočih, predvsem radikalne stranke, pred neugodnim volilnim izidom.²¹

Na volitvah v konstituanto se je na Slovenskem pomerilo sedem strank. Več kot podvojeno število strank v primerjavi s predvojnimi obdobjem so nekateri razumeli kot "očitno znamenje povojne neorientiranosti in novih radikalnih gesel, zlasti v socialnem življenju".²²

Volilno kampanjo je Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) v Sloveniji začela 12. septembra 1920 z zborovanjem v Narodnem domu v Ljubljani. Glavni govornik na zborovanju je bil dr. Albert Kramer, poleg njega je govoril še dr. Karel Triller. Kramer je najprej podal splošno oceno volilnega zakona, ki je bil nedavno pred tem sprejet v ZNP. Ocenil ga je kot dobrega, poudaril je predvsem dejstvo, da bo zakon onemogočil, "da bi mogli klerikalci s pritiskom in falsificiranjem popravljati srečo. Volilne kroglice bodo onemogočile volilno goljufijo." Volilna kampanja JDS se je torej začela s hudo obtožbo konkurenčne stranke, ki naj bi svojo politično moč dosegala z volilnimi goljufijami v preteklosti, vendar pa je bil takšen način pridobivanja glasov, kot bo razvidno tudi kasneje, povsem običajna posebnost predvolilnega časa. Kar se tiče vprašanja državne ureditve, je Kramer na kratko pojasnil, da stranka vztraja pri ideji državne enotnosti, to tezo pa je podkrepil s stavkom: "Mi hočemo eno svojo državo, enega vladarja, en parlament, eno vrhovno državno oblast, ki bo v vsem in vsakem času parlamentu odgovorna." Bolj na široko je Kramer pojasnil zahtevo stranke po dekoncentraciji državne oblasti, s katero naj bi pokrajinski predsedniki dobili kompetence, ki ne bi bile v nasprotju z vrhovno državno oblastjo. Le-ta naj bi tudi obdržala nadzor nad takšnimi pokrajinskimi upravami ter končno odločitev v vseh zadevah. "Mi smo torej avtonomisti v zdravem smislu te besede," je stavek, ki so ga pisci političnih besedil v Slovencu v tem volilnem boju večkrat uporabili kot izhodišče za obračunavanje z JDS. Kramerjev predvolilni nagovor je bil v prvi vrsti namenjen uradništvu, ki se mu morajo vrniti ugled, neodvisnost in dober materialni položaj. Dalje je Kramer opozoril na naraščajočo draginjo in v zvezi z njo zahteval okrepitev protiverižniških ukrepov ter državno pomoč pri nabavi poceni hrane za ogrožene kraje. Na koncu je še opozoril na posebnost volilne zakonodaje, ki je favorizirala velike stranke, zato naj bi vsak "napredni glas, ki bi odpadel na korist kaki majhni skupini, (bi) pomenil ojačenje klerikalne stranke," ki jo je v zaključku govora želel še nekoliko kompromitirati in ji očitati dvojnost delovanja v Beogradu, kjer je podprla proračun, ki ga je doma, v Sloveniji, kritizirala. Dr. Karel Triller je nagovoril srednji stan, obrtnike in "duševno delavstvo", se nekoliko zadržal pri istih temah kot Kramer ter jih še dodatno argumentiral (draginja, vir

²¹ Melik, Izidi volitev, str. 3.

²² Silvo Kranjec: Slovenci v Jugoslaviji. V: Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, (dalje Kranjec, Slovenci v Jugoslaviji) str. 80.

vsega gorja je svobodna trgovina, draženje premoga bo podražilo vodo in elektriko v Ljubljani...). Poleg SLS je napadel tudi JSDS, ki ji je očital, da v resnici ne zastopa interesov "najbednejših slojev", saj pri vprašanju dražitve premoga, zaradi katere se

posledično podraži tudi vse drugo blago, ni niti reagirala. Opozoril je še na nevarnost boljše vizma, ki so se ga oprijemali nekateri v JSDS.²³

Slovenec je takoj odgovoril na izjave obeh liberalnih politikov. Predvsem je pisec pojasnil, v čem je bistvo avtonomije, v tem pojasnilu pa je delno tudi že razviden del programa SLS. Avtonomija je bila po Slovincu v tem, da ima ljudstvo pravico voliti in nadzorovati vse avtonomne upravne oblasti, nikakor pa ni avtonomija sistem, v katerem bi imel Beograd pravico razveljaviti vsak ukrep, ki bi bil sprejet v Sloveniji. Govorjenje JDS o avtonomiji in samoupravi je Slovenec označil kot "varljivo in neodkrito frazo ter zgolj komedijo". Toliko bolj, ker JDS ne omenja pokrajinskih zborov, ki bi bili lahko edina oblika, s katero se lahko uresniči samouprava. Vprašanje avtonomije je bilo glavno vprašanje, o katerem sta na zborovanjih in v tisku polemizirali obe največji slovenski stranki. Slovenec je v zvezi z vprašanjem avtonomije napovedal srdit boj, v katerem se bo "končno odločilo, bo-li vladal Slovenijo belgrajski centralistični uradnik ali pa slovensko ljudstvo samo po svojih zastopnikih." SLS je očitala JDS tudi preračunljivost, saj naj bi začela govoriti o avtonomiji v zdravem smislu "upoštevajoč razpoloženje slovenskega ljudstva."²⁴ Slovenec je kritiziral vse tiste pomanjkljivosti v državi, ki jih je lahko povezal s centralizmom. Takšen je bil primer carinskih postopkov, ki so bili dolgotrajni in zapleteni, zaradi česar so se ob mejah kopičili vagoni, polni blaga. Slovenec je opozoril, da vso škodo, ki jo trgovci utrpijo zaradi zapletenih carinskih postopkov, plačajo potrošniki. Zato bi morala vprašanja carin in carinskih postopkov Slovenija reševati avtonomno, saj centralna vlada v Beogradu ni imela posluha za tovrstne težave.²⁵

SLS je tudi v svoji politični kampanji napadla JSDS. Očitala ji je, da se je šele neposredno pred volitvami začela zavzemati za samoupravo, kar naj bi bilo po mnenju Slovence navadno "slepomišenje".²⁶ Iz takšnega zavračanja avtonomističnih zahtev drugih strank ni razviden le oster politični predvolilni boj, ampak želja SLS, da v tem boju ohrani prvenstvo in edinstvenost v boju za avtonomijo. V tem vprašanju zaveznikov ni iskala, saj je bilo prav vprašanje avtonomije najmočnejše orožje, ki ga je stranka vložila v predvolilno kampanjo.

Svojo volilno kampanjo s programskim izhodiščem je SLS začela s shodom zaupnikov v Mariboru 30. septembra 1920. Programski govor je imel dr. Anton Korošec. V imenu stranke je v novi državi zahteval enakopravnost na vseh področjih (davki, državna skrb za šole, bolnišnice in uradnike, enakopravnost ver). Pri vprašanju razrednega boja je ugotovil, da so SKS, JDS in JSDS vse razredne stranke in da se opredeljujejo za koristi posameznih razredov. Nekoliko nespretno je takoj po tej ugotovitvi postavil zahtevo SLS, da mora kmet voditi državniško politiko in se brigati za vsakega in ne sme nikogar izključevati. Kljub temu je

²³ Slovenski narod, 14. 9. 1920, Jutro, 14. 9. 1920.

²⁴ Slovenec, 15. 9. 1920, 29. 9. 1920.

²⁵ Slovenec, 22. 9. 1920.

²⁶ Slovenec, 22. 9. 1920.

razredno politiko zavrnil: "Razredna politika je v svojem bistvu revolucionarna politika, kar socialisti in boljševiki odkrito priznavajo, samostojni revčki (SKS - op. B. V.) pa še očitno niso spregledali, kam vodi njihov, od demokratske gospode jim napisan program." Korošec je še enkrat napadel programske težnje JDS po avtonomiji in opozoril, da je takšna spreobrnitev centralistične stranke le začasna, za obdobje volilnega boja, po katerem "se bodo zopet vrnil na železno trdo centralistično stališče." Za SLS je poudaril, da odklanja federalizem in separatizem, da pa zahteva, da se zaradi hitrejše, boljše in primernejše uprave država razdeli v več pokrajin, ki niso nujno plemensko opredeljene: "Merodajni naj bodo skupni gospodarski in kulturni interesi. Ker pa je dosedanji gospodarski in kulturni razvoj v krajih, kjer prebivajo Slovenci, enakomeren, zato zahtevamo, da se določijo vsi slovenski kraji kot ena upravna celota," ki naj bi dobila avtonomijo, na čelu katere naj bi bila pokrajinska vlada, odgovorna pokrajinski skupščini. Korošec se je opredelil za monarhijo z argumentom, da "še nismo zreli za republiko". Odnos med cerkvijo in državo je bilo po Koroščevih besedah treba na novo definirati, določiti je bilo treba, "ali bo smel duhovnik v cerkvi svobodno govoriti, ali pa mu bodo dali nagobčnik v obliki kakega kanceliparagrafa".²⁷ Na koncu se je Korošec izjasnil še proti militarizmu, vendar tudi proti razorožitvi države v obstoječi mednarodni situaciji.²⁸

Čeprav je že Korošec v svojem nastopu na mariborskem shodu zaupnikov izpostavil vse bistvene značilnosti programa SLS, s tem razumljivo predvolilna kampanja SLS še ni bila končana. Vodstvo stranke je 26. oktobra 1920 volivce nagovorilo v Slovincu. Opozorilo je na napake in krivice, ki so se zgodile v času vlade demokratske stranke. Tej je SLS očitala valutno reformo, naraščanje draginje, neurejeno carinsko politiko, visoke davke in korupcijo v najvišjih vladnih krogih. Ta "nagovor" je izšel po koroški in rapalski katastrofi, zato sta bili tudi ti dve vsebini vključeni v predvolilni program SLS, ki je obljubljala, "da ne bomo mirovali, dokler ves slovenski narod, ki je danes razkosan na tri dele, ne bo združen po načelu samoodločbe pod Jugoslavijo."²⁹ Ta obljuba priča o tem, kako težko so sprejeli dejstvo izgube velikega dela slovenskega ozemlja. Kot se je izkazalo v časopisnih komentarjih in poročilih, je bila izguba Koroške bolj boleča kot izguba sicer večjega ozemlja na zahodu, najverjetneje zaradi dejstva, da je bila Koroška izgubljena prav na način izražanja samoodločbe, s plebiscitom. SLS je v svojem nagovoru slovenskemu ljudstvu naslovila kmete, delavstvo, obrtnike in "razumništvo", oziroma inteligenco, ponovno pa je kot glavno točko svojega programa navedla boj za samoupravo Slovenije.³⁰ V govoru, ki ga je imel dr. Andrej Gosar na shodu zaupnikov SLS v ljubljanskem hotelu Union 24. oktobra, se je pojavila še ena zahteva stranke. Državni parlament v Beogradu naj bi dobil še drugo zastopstvo, t.i. gospodarsko zbornico, v katero bi bili zastopniki vseh stanov neposredno voljeni. V zvezi z militarizmom, ki ga je načelno odklonil že Korošec, je Gosar zahteval skrajšanje vojaškega roka ter odpravo vsega, "kar služi paradi in zunanjemu blesku vojske".³¹

²⁷ Načelo, po katerem je bila duhovnikom prepovedana politična agitacija v svojem verskem delu, je bilo kljub odporu SLS v okviru Jugoslovanskega kluba uzakonjeno v vidovdanski ustavi.

²⁸ Slovenec, 2. 10. 1920.

²⁹ Slovenec, 26. 10. 1920.

³⁰ Slovenec, 26. 10. 1920.

³¹ Slovenec, 26. 10. 1920.

Pravzaprav kakšnih ostrih razlik v programih JDS in SLS ni mogoče opaziti. Razen seveda očitne razlike v pojmovanju samouprave in stopnji samouprave, ki sta jo predvideli oziroma zahtevali obe stranki. Medtem ko je SLS zahtevala avtonomijo z zakonodajno oblastjo pokrajinskih parlamentov, je JDS samoupravo videla le kot dekoncentracijo državne uprave s predvsem gospodarskimi, manj pa

političnimi nalogami in kompetencami. Ustava naj bi morala po programu JDS predvsem zagotoviti "edinstvenost" države. V zvezi s šolstvom se je JDS izrekla proti zasebnim učiteljiščem, kar je bil posredno poskus omejevanja šolske dejavnosti katoliške cerkve. Tudi JDS se je zavzela za drugi dom v centralnem parlamentu, v katerega bi bili voljeni predstavniki iz vseh zbornic.

Očitna razlika je seveda tudi v odnosu do cerkve, ki pri SLS ni vprašljiv. JDS se je enako kot SLS izrekla za enakopravnost ver, vendar proti organiziranju "cerkvenih političnih strank", klerikalizmu, "ki ga vodi šef v italijanskem Rimu", pa so v interesu države napovedali preganjanje ter zatrtje. Zanimiv je argument; klerikalizem lahko organizira le katoliški del naroda, zato je že vnaprej separatističen. Tudi JDS je obljubila, da "Naša stranka ne bo počivala, dokler ne zasije luč svobode neodrešenim bratom", kar je bilo namenjeno koroškim in primorskim Slovincem.

Rezultati volitev so bili takšni: SLS - 14 (15) poslancev, SKS: 9 (8) poslancev, JSDS: 7 (6) poslancev, KSJ: 5 (6) poslancev, NSS: 2 poslanca, JDS: 3 poslanci, Prekmurska gospodarska stranka (brez poslanca).³²

Volilni rezultati kažejo dejansko doseženo število poslancev (v oklepaju), številka pred oklepajem pa je število poslancev, kot so prišli v skupščino zaradi napake glavnega volilnega odbora v Mariboru pri razporejanju poslanskih mandatov glede na zbrane glasove v mariborskem okrožju. Zaradi tega je prišlo do odložitve verifikacije poslanskega mandata Ivana Kirbiša (SKS) in Zvonimirja Bernota (JSDS). Vendar sta oba poslanca ostala v skupščini tudi še ob glasovanju za ustavo. Namesto Kirbiša bi moral mandat dobiti Josip Skoberne (SLS), namesto Bernota pa dr. Milan Lemež (KSJ). Verifikacijski odbor je svoje poročilo objavil več kot leto dni po volitvah, 29. decembra 1921. Prišlo je do zamenjave Kirbiša s Skobernetom, ni pa prišlo do zamenjave Bernota in Lemeža. Vzrok za to je bil v dejstvu, da je bil Milan Lemež član komunistične stranke, saj država ni želela okrepiti tega radikalnega, republikanskega in razredno nestrpnega tabora v skupščini.³³

Največji volilni neuspeh je doživela SLS in je bila pravzaprav poraženka volitev. Dobila je namreč le relativno večino, ne pa tudi absolutne večine, ki jo je imela v slovenskem političnem prostoru pred prvo svetovno vojno. Vzroki za ta neuspeh so različni. Usodna za stranko naj bi bila odgovornost za bližnjo preteklost, zlasti za njen začetni odnos do vojne, "Šušteršičev režim" ter avstrofilsko politiko med vojno, nič manj pa ji nasprotniki niso očitali tudi poveljnih dogodkov, kot so bili na primer dogodki na Zaloški cesti v Ljubljani aprila 1920, izguba Koroške oktobra istega leta itn.³⁴ Poleg tega naj bi na slab volilni uspeh vplivalo tudi dejstvo, da SLS v tistem času še ni uspelo razpresti svoje združne mreže po deželi

³² Rezultati povzeti po Melik, Izidi volitev, str. 46, 47.

³³ Vasilij Melik, Izidi volitev, str. 47, 48.

³⁴ Kranjec, Slovenci v Jugoslaviji, str. 80.

v takšni meri, kot je obstajala pred vojno.³⁵ Tolmačenje volilnih rezultatov je lahko tudi subjektivno, kar se je pokazalo predvsem pri vrednotenju volilnega uspeha SLS. To stranko sicer omenjamo kot poraženko, ker pa je dobila največ poslanskih mest v slovenskem merilu, je bila razglašena tudi za zmagovalko volitev v konstituantu.³⁶

Prekmurska gospodarska stranka je bila premajhna in preveč lokalno orientirana, da bi uspela pridobiti kakšno poslansko mesto. Tudi JDS je dobila sicer bistveno manj mest, kot jih je imela v ZNP, vendar je skupaj s SKS liberalni tabor dobil 12 oziroma 11 mest, kar je bil uspešen rezultat proti 14 oziroma 15 poslancem SLS. Rezultate drugih strank lahko ocenimo kot uspešne, saj so ali povečale svojo zastopanost v skupščini glede na ZNP (JSDS) ali pa so kot nove stranke uspeli prodreti v skupščino (KSJ, NNS in tudi SKS). Predvsem delavske stranke (JSDS, KSJ, NNS) so v skupnem merilu dosegle "uspeh",³⁷ saj so dobile kar 33% vseh glasov v Sloveniji. Verjetno se lahko strinjamo s Franom Erjavcem, ki je ta uspeh pojasnil kot posledico "zrevolucioniranosti" ljudstva v prvih letih po svetovni vojni. Vendar so ga začudili predvsem rezultati JSDS in KSJ, saj sta obe stranki dobili večino svojih glasov v kmečkih občinah, kar je bilo nenavadno zato, ker sta programa obeh strank vsebovala tudi odpravo zasebne lastnine, kmetje pa so bili zainteresirani za lastništvo zemlje. Uspeh delavskih strank je Erjavec komentiral takole: "Kdor pozna socialno strukturo našega naroda, gotovo ne bo trdil, da je to verna in pravilna slika politične in socialne grupacije slovenskega ljudstva, temveč le trenutni izraz revolucionarne dobe in uspeh volilnih gesel, ki so v takih dobah vedno uspešna."³⁸

Blaž Vurnik

THE POLITICAL STRUGGLE BETWEEN THE LIBERAL AND CATHOLIC POLITICAL CAMP IN THE SLOVENE PART OF THE YUGOSLAV STATE AND THE FIRST ELECTIONS IN THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS AND SLOVENES

S u m m a r y

In March 1919, the Provisional National Representation was constituted by means of a decree, since it was impossible to carry out elections due to an extreme and chaotic situation in the country after the First World War. The parties could not even agree on how many delegates should represent individual parts of the country. Out of 296 representatives in the Provisional National Representation, 32 were from the Slovene part of the country which also included Carinthia and Primorska (the Littoral). After operating for a year and a half, the Provisional National Representation issued a law on the election of national representatives to the Constituent Assembly of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes.

This electoral law, which saw further amendments throughout the 1920s, contained certain peculiarities with regards to franchise, the distribution of mandates and the voting system. The active franchise was limited to the male citizens of the Kingdom of the SCS who were at least 21 years old. In the absence of a law on citizenship, the electoral law compensated for the legal loophole in its own manner by also including among voters political refugees from Russia who were thus integrated into the political life of their new homeland.

³⁵ Metod Mikuž: *Slovinci v stari Jugoslaviji*. Ljubljana 1965, str. 195.

³⁶ Fran Erjavec: *K volitvam v Sloveniji*. V: *Naši zapiski*, 1920, št. 10-12, (dalje Erjavec, *K volitvam*) str. 190.

³⁷ Navednice smo uporabili zato, ker bi se ta rezultat lahko vrednotil kot uspeh le, če bi nastopale na volitvah združene.

³⁸ Erjavec, *K volitvam*, str. 189.

Franchise for women was a hotly debated political theme in the early 1920s. All political parties tried to work out the effects on their political power if women could vote and thereby decide on political issues. Some parties even stood for some kind of selective female franchise whereby this right would only be granted to those women who were either handicapped, unmarried or had lost their husbands in war. However, no political consensus was reached on this issue, neither was it resolved by the Vidovdan Constitution. The electoral legislation was restrictive also with regards to national minorities. Males of 25 were only given passive franchise. In 1922, the age limit was raised to 30 years. Although the electoral system was supposed to be proportionate, certain clauses of the electoral law considerably bent proportionality in favour of stronger parties. In 1920s voters voted secretly by casting a small ball into the box of the list to which they wanted to give their vote.

The elections to the Constituent Assembly, on 28 November 1920, were the first test for the electoral law and the pre-electoral political culture in the country. The law revealed many shortcomings. Consequently, the stronger parties benefited more from the elections, by gaining more mandates in the National Assembly than they were entitled to according to their election results.

The electoral campaign proved to be an arena of a sharp and ruthless political confrontation between the traditional political camps at both the Slovene and Yugoslav levels. In Slovenia, seven parties competed at the election, which was more than ever before the war. Among the main electoral themes, apart from socially related issues which were opened mainly by the workers' camp, was the Slovene autonomy. The greatest parties in Slovenia (the Slovene People's Party, the Yugoslav Workers' Party, the Yugoslav Social Democratic Party) sharply confronted each other with accusations of opportunism and responsibility for past political errors. During the two years of the common Yugoslav state before the elections, they had collected enough material to be used for their own benefit and to the detriment of others. The parties tried to secure additional votes by reopening the questions of Carinthia and Primorska.

The greatest success in the elections was recorded by the Slovene People's Party (SPP). The assignment of mandates in Slovenia did not go without incidents. In the Maribor constituency two mandates were wrongly assigned. The Slovene Peasants' Party gained one representative at the expense of the Slovene People's Party, and the Yugoslav Social Democratic Party (YSDP) another one at the expense of the Yugoslav Communist Party (YCP). It took the whole year to officially detect and acknowledge the error which was never entirely corrected. The greatest loser in the Slovene elections was the Yugoslav Democratic Party (YDP) which gained the smallest number of representatives.

The locally oriented party, the Commercial Party of Prekmurje, did not stand a chance within the framework of the existing electoral system and remained without a single mandate. One peculiarity was the success of the workers' parties (the YCDP, the YCP and the Independent Socialist Party) which jointly collected one third of all votes or 14 out of 40 mandates. As usual, the electoral analysts came to different conclusions with regards to the outcome of the elections. The prevailing opinion was that the results did not reflect the true political orientation of the Slovenes but were rather the consequence of a critical period and related electoral promises.

1.01
Prejeto 29. 3. 2002

UDK 334.788.2(497.4)"1918/1945"

France Kresal*

Zbornice in združenja v Sloveniji 1918-1945

IZVLEČEK

Avtor na pregleden način predstavlja obvezne organizacije za zaščito stanovskih interesov v Sloveniji od 1918 do 1945. Za zaščito stanovskih interesov so bile splošne in posebne zbornice ter združenja trgovcev, obrtnikov in industrijcev ter društvo bančnih zavodov. Splošne zbornice so bile Zbornica za trgovino, obrt in industrijo na delodajalski strani in Delavska zbornica na delojemalski strani ter Kmetijska zbornica za zaščito kmečkega stanu. Poleg teh je bilo več zbornic posameznih poklicev (inženirska, zdravniška, lekarniška, odvetniška, notarska). Članstvo v zbornicah je bilo urejeno s posebnimi uredbami, članstvo v obrtnih in trgovskih združenjih pa je temeljilo na določbah obrtnega zakona. Med okupacijo v drugi svetovni vojni se je spremenil značaj stanovskih organizacij, spremenila se je tudi vsebina njihovega dela. Na nemškem okupacijskem ozemlju so bile vključene v sistem nemških gospodarskih zbornic, ali pa ukinjene. V Ljubljanski pokrajini so bile kot Zveza delodajalcev sestavni del fašističnega korporacijskega sistema skupaj s Pokrajinsko delavsko zvezo in Združenjem kmetovalcev.

Ključne besede: gospodarstvo, gospodarske ustanove in organizacije, zbornice, združenje obrtnikov, industrijcev, trgovcev in denarnih zavodov

ABSTRACT

THE CHAMBERS AND THE ASSOCIATIONS IN SLOVENIA 1918-1945

The author offers a clear presentation of the compulsory organisations for the protection of professional interests, which operated in Slovenia between 1918 and 1945. These interests were protected by general and special chambers as well as the associations of merchants, craftsmen, industrialists and banking institutions. The general chambers were the Chamber of Commerce, Trade and Industry, which represented the interests of employers, the Workers' Chamber which protected those of employees, and the Peasants' Chamber safeguarding the interests of the peasantry. Apart from these, there were a number of special chambers for particular activities and professions, such as engineers, pharmacists, lawyers and notaries. Membership in these chambers was subject to special regulations, while the membership in the associations of merchants and craftsmen was regulated by the law on trade. Under the occupation during the Second World War the character of these professional organisations changed, as did the nature of their work. On the German occupied territory they were either incorporated into the system of the German commercial chambers or abolished. In the Ljubljana Province they were integrated into the Fascist system under the name of the Employers' Association, together with the Provincial Workers Association and the Farmers' Association.

Key words: economy, economic institutions and organisations, chambers, the association of craftsmen, industrialists, merchants and financial institutions

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Za zaščito stanovskih interesov so bile splošne in posebne zbornice ter združenja trgovcev, obrtnikov in industrijcev ter društvo bančnih zavodov. Splošne zbornice so bile Zbornica za trgovino, obrt in industrijo na delodajalski strani in Delavska zbornica na delojemalski strani ter Kmetijska zbornica za zaščito kmečkega stanu. Poleg teh je bilo več zbornic posameznih poklicev (inženirska, zdravniška, lekarniška, odvetniška, notarska). Članstvo v zbornicah je bilo obvezno in urejeno s posebnimi uredbami. Na osnovi določb obrtnega zakona so bila urejena obvezna združenja trgovcev, obrtnikov in industrijcev, društvo bančnih zavodov pa je na osnovi društvenega zakona zastopalo interese vseh denarnih zavodov.

Najpomembnejša zbornica je bila Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, ki je bila v Sloveniji tudi najstarejša. Opisal sem jo v prejšnji številki Prispjevov in je sedaj obširneje ne obravnavam.¹ V naslednjih dveh odstavkih bom samo ponovil nekaj okvirnih podatkov. Bila je obvezno gospodarsko združenje za zaščito stanovskih interesov, za zastopanje pred oblastmi in za pospeševanje trgovine, obrti in industrije. Ustanovljena je bila leta 1851 kot Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko. Narodna vlada za Slovenijo je 14. novembra 1918 razširila pristojnost te zbornice na ozemlje vse Slovenije in se je imenovala Trgovska in obrtna zbornica v Ljubljani. Dne 30. junija 1925 je bila preimenovana v Zbornico za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani. Tik pred drugo svetovno vojno je prišlo do preureditve Zbornice TOI. Februarja 1941 se je osamosvojil obrtni odsek in se izoblikoval v samostojno Obrtno zbornico, preostala zbornica se je preoblikovala v Trgovsko industrijsko zbornico.

Pod okupacijo med drugo svetovno vojno je bila Trgovsko industrijska zbornica omejena samo na Ljubljansko pokrajino. Bila je neposredno podrejena nadzoru Visokega komisariata in njen podprefekt je postal zbornični predsednik; zborničnemu uradu je bil dodeljen komisar. Italijanska okupacijska oblast je zbornico vključila v svoj korporacijski sistem. Značaj zbornice se je spremenil in odslej naj bi svoje skupne interese v njej izražali tako sindikati delodajalcev, kot sindikati delojemalcev. Zbornica je bila z uredbo visokega komisarja Ljubljanske pokrajine 2. maja 1942 preoblikovana v Pokrajinski korporacijski svet. Pokrajinski korporacijski svet je bil zadolžen za iste naloge kot prejšnja Trgovsko industrijska zbornica v vojnih razmerah. Izvajala je predvsem naloge racionirane preskrbe s surovinami in njihovo distribucijo gospodarskim organizacijam ter vodila evidenco proizvodnje, uvoza in izvoza. Izdajala je oblačilne nakaznice in razdeljevala kurivo potrošnikom.²

Na nemškem okupacijskem območju so bile krajevne gospodarske organizacije vključene v nemške pokrajinske zbornice in sicer v Zbornici za Koroško v Celovcu in v Zbornici za Štajersko v Gradcu, pomembnejša podjetja industrije, trgovine, bank, zavarovalnic, energije in prometa pa v državno gospodarsko zbornico. Tudi nemške gospodarske zbornice so bile organizirane na osnovi enotnih interesov kapitala in dela.³ Po nemški zasedbi Ljubljane so tudi ljubljansko zbornico vključili v svoj sistem in jo podredili Zbornici za Koroško. Gospodarske organizacije v

¹ France Kresal: Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani. V: Prispjevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, (dalje Kresal, Zbornica TOI) str. 59-69.

² Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 26. 2. 1943, št. 17, I. plenarna seja Pokrajinskega korporacijskega sveta, Govor Eksc. Emilija Graziolija; 4. 5. 1943, št. 36, Proslava II. obletnice. Govor Visokega komisarja.

³ Dr. Henrik Steska: Uprava v državnih pokrajinah Nemčije. V: Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 12. 10. do 9. 11. 1943, št. 82-90.

Prekmurju so bile podrejene madžarski gospodarski zbornici. Po osvoboditvi je bilo zbornično delovanje obnovljeno v prvotnem obsegu in usmerjal ga je 12 članski delegatski odbor. Zbornica je bila 5. maja 1948 ukinjena.⁴

Obvezne stanovske organizacije obrtnikov, trgovcev in industrijcev ter denarnih zavodov v Sloveniji v okviru Jugoslavije so predstavljale obrtne zadruge, trgovski gremiji in zveza industrijcev ter društvo bančnih zavodov Slovenije. Glede obveznega združevanja gospodarskih subjektov so v Sloveniji še naprej veljale določbe novele avstrijskega obrtnega zakona iz leta 1883 vse do leta 1931, ko je bil uveljavljen nov jugoslovanski zakon o obrteh z enako vsebino. Obrtnih zadrug je bilo 215 in so bile združene v Zvezi obrtnih zadrug za Slovenijo; v svojih stanovskih organizacijah so združevale okrog 23.000 obrtnikov vseh strok. Obvezna organizacija trgovcev je bila izvedena v trgovskih gremijih; bilo jih je 33 in so bili združeni v Zvezi trgovskih gremijev s sedežem v Ljubljani. V trgovskih gremijih je bilo včlanjenih 9.500 trgovcev. Industrijci so bili prvotno organizirani v prostovoljni Zvezi industrijcev na osnovi društvenega zakona; po izidu jugoslovanskega zakona o obrteh iz leta 1931 se je Zveza industrijcev v Ljubljani preoblikovala v obvezno združenje, ki je takrat včlanjevalo 407 industrijskih podjetij v Sloveniji; do leta 1939 se je Zveza industrijcev povečala na 609 članov. Večina denarnih zavodov je bila združena v društvu bančnih zavodov Slovenije.

Med okupacijo v drugi svetovni vojni se je spremenil značaj stanovskih organizacij, spremenila se je tudi vsebina njihovega dela. Na nemškem okupacijskem ozemlju so bile vključene v sistem nemških gospodarskih zbornic, ali pa ukinjene. V Ljubljanski pokrajini so bile kot Zveza delodajalcev sestavni del fašističnega korporacijskega sistema skupaj s Pokrajinsko delavsko zvezo in Združenjem kmetovalcev.

1. Kmetijska zbornica

Kmetijska zbornica je bila ustanovljena 21. januarja 1937 kot stanovsko zastopstvo za zaščito in pospeševanje kmetijstva.⁵ Člani zbornice so bili vsi lastniki kmetijskih in gozdnih posesti. Finančna sredstva zbornice so bili dohodki iz lastnega premoženja, iz prostovoljnih prispevkov in iz 5% doklade na osnovni davek od zemljišč. V zbornični svet so volili po enega predstavnika iz vsakega volilnega okraja, po enega so delegirale revizijske zveze kmetijskih zadrug, centrale kmetijskih družb, društva agronomov, gozdarjev in veterinarjev, 10 pa jih je zbornični svet kooptiral iz vrst kmetijskih strokovnjakov. Zbornični svet se je konstituiral 27. junija 1937. Zbornica je izvedla več anket o stanju kmetijstva, o posestni in socialni strukturi, razpravljala o zavarovanju slovenske kmečke posesti v obmejnem pasu, predlagala spremembo uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov, predlagala, koliko naj Slovenija dobi finančnih sredstev iz fonda za pomoč kmečkemu gospodarstvu, predlagala spremembo občinskih taks in trošarin ter spremembo lesnih uzanc pri ljubljanski borzi, predlagala odpis zaostalih in neplačanih prispevkov za nezgodno zavarovanje kmečkih delavcev, razpravljala o problemu znižanja cen pšenice, predlagala kredite za nabavo kmetijskih strojev in predlagala ustanovitev veterinarskih ambulant. Zbornica je razpravljala o

⁴ Kresal, Zbornica TOI, str. 59-69.

⁵ Službeni list št. 20/1937, str. 145-152, Uredba o kmetijskih zbornicah 21. 1. 1937.

problemu sezonskega izseljevanja iz Prekmurja, o problemu Romov, o socialnih problemih kmetijskega prebivalstva in o socialnem zavarovanju kmečkega prebivalstva. Kmetijska zbornica v Ljubljani je imela za pospeševanje kmetijstva 7 strokovnih odborov, in sicer za poljedelstvo, vrtnarstvo in hmeljarstvo; za živinorejo, mlekarstvo, travništvo, pašništvo in meliorizacije; za vinarstvo in sadjarstvo; za gozdarstvo; za kmetijsko trgovinsko politiko; za pravna finančna in carinska vprašanja; za kmetijsko organizacijo, zadružništvo, kmetsko zavarovanje in za higieno vasi.⁶ Pod italijansko okupacijo se je Kmetijska zbornica v Ljubljanski pokrajini preoblikovala v Združenje kmetovalcev s 45.000 člani, ki je bilo sestavni del korporacijskega sindikata Pokrajinske zveze delodajalcev, ustanovljene 15. novembra 1941 z uredbo visokega komisarja.⁷ Pod nemško okupacijo članstva kmetijske zbornice niso priznavali, vsi samostojni kmetovalci in njihovi delojemalci ter odrasli družinski člani pa so bili obvezno včlanjeni v prisilnem združenju kmetovalcev deželnega prehranjevalnega urada pri deželskem svetniku.⁸ Kmetijska zbornica je bila po osvoboditvi leta 1945 ukinjena.

2. Zbornice posameznih poklicev

Bilo je tudi več zbornic posameznih poklicev, ki so samostojno izvajali gospodarsko dejavnost. Inženirska zbornica v Ljubljani je bila ustanovljena 12. avgusta 1919. Zbornica je obvezno združevala pooblašene inženirje v vsej Sloveniji. Prej sta pooblašene inženirje na slovenskem ozemlju vključevali zbornici v Gradcu in v Trstu. Inženirska zbornica je skrbela za razvoj tehničnih ved in njih uporabo v praksi, dajala je ustrezne predloge in mnenja upravnim organom, skrbela je za ugled pooblaščenih inženirjev, nadzorovala njihovo delo in ščitila njihove pravice. Pomembno vlogo je imela pri razvoju tehniške fakultete. Njena dolgoletna predsednika sta bila inženirja Milan Šuklje in Milko Pirkmajer.⁹ Odvetniška zbornica je bila ustanovljena 4. novembra 1918, ko je odvetniška zbornica za Kranjsko s sedežem v Ljubljani razširila zbornični okoliš na vso Slovenijo. Z uredbo poverjeništvu za pravosodje so bili 19. decembra 1918 pozvani vsi odvetniki in odvetniški kandidati, da se včlanijo v to zbornico. Odvetniška zbornica v Ljubljani je 1930 postala članica Mednarodne zveze odvetnikov. Zbornica je ščitila interese svojih članov, razvijala pravno etiko in nalagala svojim članom dolžnost brezplačnega zastopanja revnih strank v primerih, ko je bilo zastopstvo po odvetniku obvezno. Dne 23. marca 1929 je bil pri zbornici ustanovljen pokojninski fond, ki je zavaroval svoje člane za onemoglost, starost in smrt v 6 razredih z mesečnimi prispevki od 150 do 500 din. Invalidska oziroma starostna renta je znašala šestkratno vsoto premijskih prispevkov (900 - 3000 din mesečno).¹⁰ Notarska zbornica v Ljubljani je bila ustanovljena 26. septembra 1930. Notar kot javni organ, ki mu je bila z zakonom poverjena dolžnost sestavljati javne listine in

⁶ Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, (dalje Spominski zbornik Slovenije) str. 164-170.

⁷ Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 15. 6. 1943, št. 48, Organizacijsko delo Zveze delodajalcev.

⁸ Dr. Henrik Steska: Samouprava v Veliki Nemčiji. Poklicne stanovske organizacije. V: Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 2. 11. 1943, št. 89.

⁹ Spominski zbornik Slovenije, str. 155-156.

¹⁰ Prav tam, str. 156-158.

opravljati druge posle, je bil v Sloveniji poznan že prej in tudi ustrezno organiziran v okviru notarskega reda iz leta 1871. Notarska zbornica za zaščito koristi notarskega stanu pa je bila ustanovljena šele po jugoslovanskem zakonu o notarjih iz leta 1930. Notarji so si prizadevali za uvedbo pokojninskega zavarovanja, ker pri tem niso uspeli, so v okviru zbornice ustanovili pokojninski sklad.¹¹ Zdravniška zbornica je bila ustanovljena leta 1923, ko se je Društvo zdravnikov preoblikovalo v zbornico. Prvotno je 2. novembra 1918 Društvo zdravnikov za Kranjsko razširilo svoj delokrog na vso Slovenijo, potem pa leta 1923 razglasilo ustanovitev Zdravniške zbornice v Ljubljani. Zbornica je zastopala interese zdravniškega stanu in samostojnih zdravnikov do oblasti, zlasti pa do številnih bolniških blagajn in zdravstvenih zavarovalnic. Članstvo zdravnikov v zbornici je bilo obvezno. V okviru Zbornice je bil pokojninski sklad za zdravniške vdove in sirote. Zbornica je izdajala svoje glasilo Zdravniški vestnik.¹² Lekarniška zbornica je bila ustanovljena 9. januarja 1931 za vso državo; v Ljubljani je bil le sedež sekcije za Dravsko banovino. Prej so bili lekarnarji obvezni člani lekarniških gremijev. Gremij lekarnarjev za kranjsko deželo je bil ustanovljen leta 1832. Leta 1919 so se člani kranjskega, štajerskega in ogrskega (Prekmurje) gremija združili v skupen Slovenski lekarniški gremij v Ljubljani. Ko je minister za narodno zdravje 31. januarja 1925 izdal uredbo o ustanovitvi in organizaciji lekarniške zbornice, se je gremij preimenoval v zbornico.¹³ Po zakonu o lekarnah z dne 14. aprila 1930 je bilo izvedeno obvezno članstvo vseh lekarnarjev v enotni lekarniški zbornici za vso državo s sedežem v Beogradu. Člani lekarniške zbornice so bili vsi lekarnarji in vsi magistri farmacije, ki so imeli dovoljenje za samostojno vodenje lekarne.¹⁴

3. Delavska zbornica za Slovenijo v Ljubljani

Delavska zbornica za Slovenijo v Ljubljani je bila ustanovljena 6. januarja 1922 na osnovi uredbe o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1921.¹⁵ V Mariboru, Celju, Kranju in v Murski Soboti so bile ekspoziature delavske zbornice. Svoje prostore so imele v lastnih zgradbah. V Ljubljani si je delavska zbornica leta 1927 zgradila poslovno zgradbo na Miklošičevi cesti poleg stavbe Okrožnega urada za zavarovanje delavcev. V novi stavbi delavske zbornice so dobile svoje prostore še druge delavske ustanove, in sicer borza dela, inšpekcija dela, izseljeniški urad, javna kuhinja z delavsko menzo, knjižnica delavske zbornice, delavske kulturne in strokovne (sindikalne) organizacije. Po uredbi o delavskih zbornicah in poznejšem Zakonu o zaščiti delavcev iz leta 1922 so bile delavske zbornice interesne predstavnice delavcev in nameščencev. Bile so v Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Osijeku, Novem Sadu, Beogradu in Skopju. V področje delavskih zbornic je sodila zaščita vseh ekonomskih, socialnih in kulturnih interesov delavcev in nameščencev. Delavske zbornice so imele pravico in dolžnost dajati zakonodajalcu in vladi predloge, poročila in mnenja o ureditvi delovnega razmerja, delavske zaščite, delavskega zavarovanja, delovnega trga, o skrbstvu za stanovanja, za prehrano in

¹¹ Spominski zbornik Slovenije, str. 158-159.

¹² Prav tam, str. 160-162.

¹³ Uradni list št. 23/1925, str. 118-120.

¹⁴ Spominski zbornik Slovenije, str. 163.

¹⁵ Uradni list št. 99/1921, str. 491-492; Službene novine št. 157/1921.

za kulturo in o vseh drugih zadevah, povezanih z delavci. Delavske zbornice so morale na zahtevo prizadetih strank ali državnih oblasti sodelovati pri posredovanju za sklepanje kolektivnih pogodb in pri sporih, ki so nastajali iz delovnega razmerja. Zbirale so podatke in vodile statistiko o delavskih zadevah (gibanje mezd in eksistenčnega minimuma, mezdna gibanja in podobno); zbirati in hraniti so morale kolektivne pogodbe, ki so bile sklenjene na njihovem območju. Delavske zbornice so vodile register vseh delavskih strokovnih (sindikalnih) organizacij. Materialna sredstva za delovanje delavske zbornice so bile državne subvencije in redni denarni prispevki, ki so jih morali plačevati vsi zaposleni delavci in so znašali 0,3% mezde.¹⁶

Delavske zbornice so bile samoupravne ustanove s svojim statutom; njihovo delovanje je nadziralo ministrstvo za socialno politiko. Organi delavske zbornice so bili skupščina, upravni odbor in predsednik. Člane skupščine delavske zbornice so volili vsi zaposleni delavci in nameščenci stari nad 18 let, ki so bili obvezno zavarovani po zakonu o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922. Mandat članov skupščine delavske zbornice je trajal 3 leta. Vendar so bile volitve zanje samo dvakrat: leta 1926 in 1933. Prej in pozneje so bili imenovani. Prve člane Začasne delavske zbornice za Slovenijo so imenovali na predlog delavskih strokovnih organizacij leta 1921, zadnje je imenoval minister za socialno politiko sam leta 1939. V vmesnem obdobju so mandate izvoljenih skupščin dvakrat podaljšali. Prvi predsednik delavske zbornice je bil Melhior Čobal, leta 1933 je bil izvoljen Alojzij Sedej, leta 1937 pa Lovro Jakomin. Tajnik Zbornice je bil Filip Uratnik.

Po okupaciji se je z uredbo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 8. julija 1941 Delavska zbornica za Slovenijo preoblikovala v korporacijski sindikat delojemalcev z imenom Pokrajinska delavska zveza in je kot taka delovala do konca vojne. Po osvoboditvi so vse pristojnosti bivše delavske zbornice v Ljubljani že od 18. maja 1945 izvajali novoustanovljeni Enotni sindikati, čeprav so bile delavske zbornice v Jugoslaviji odpravljene šele z uredbo ministra za delo z dne 18. aprila 1946 skupaj z odpravo osrednje uprave za posredovanje dela in javnih borz dela. Za vse dejavnosti odpravljenih delavskih ustanov je minister pooblastil Enotne sindikate. Zato so sindikati dobili tudi premoženje teh ukinjenih ustanov (Delavska zbornica v Ljubljani, Delavski dom in vse zgradbe javne borze dela in delavske zbornice v Kranju, Mariboru, Celju in Murski Soboti) in ustrezne prispevke od plač (1% za borze dela in 0,5% za delavsko zbornico).

4. Obrtne in rudarske zadruge ter trgovski gremiji

Obvezno stanovsko organizacijo obrtnikov in trgovcev v Sloveniji v okviru Jugoslavije so predstavljale obrtne zadruge in trgovski gremiji, ki so se začeli ustanavljati v letih 1919 in 1920. Določbe avstrijskega obrtnega zakona glede obrtnih zadrug in trgovskih gremijev so v Sloveniji veljale tudi v okviru Jugoslavije do leta 1931, ko je bil uveljavljen nov jugoslovanski zakon o obrteh. Jugoslovanski Zakon o obrtih z dne 5. novembra 1931¹⁷ je ukinil terminologijo obrtnih zadrug,

¹⁶ France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji. Ljubljana 1998, str. 261-267.

¹⁷ Uradni list št. 76/1931, str. 1429-1497.

oziroma trgovskih gremijev in uvedel zanje nove izraze združbe ali zveze trgovcev, obrtnikov in industrijcev. Njihove organizacije, nalog in pristojnosti pa novi zakon o obrteh ni spreminjal. Pri ustanavljanju novih obveznih stanovskih združenj je dajal večje pristojnosti zbornicam.¹⁸

Obrtnih zadrug je bilo 215 in so bile združene v Zvezi obrtnih zadrug ljubljanske in mariborske oblasti, po letu 1929 pa v Zvezi obrtnih zadrug za Slovenijo. Obrtne zadruge so v svojih stanovskih organizacijah združevale okrog 23.000 obrtnikov vseh strok. Predsednik obrtnega združenja je bil Josip Rebek, ki je bil tudi podpredsednik Zbornice TOI. Gostinskih zadrug je bilo 64 in so bile združene v samostojno zvezo s sedežem v Ljubljani. Zveza gostinskih zadrug je združevala samostojne gostilničarske, restavracijske in hotelirske obrate. Njen predsednik je bil Ciril Majcen, gostilničar v Ljubljani. Leta 1938 je bilo 5.250 lastnikov gostinskih obratov; največ je bilo gostilničarjev.

Obvezna organizacija trgovcev je bila izvedena v trgovskih gremijih; bilo jih je 33 in so bili združeni v Zvezi trgovskih gremijev s sedežem v Ljubljani. V trgovskih gremijih je bilo včlanjenih 9.500 trgovcev. Predsednik trgovskega združenja je bil ljubljanski veletrgovec Ivan Jelačin, ki je leta 1926 postal tudi predsednik Zbornice TOI. Vse te stanovske organizacije so bile za obrtnike in podjetnike obvezne in so temeljile na določilih obrtnega zakona; njihova dejavnost se je finansirala samostojno iz obveznih prispevkov na osnovi plačanega prihodninskega davka (8 do 10%) in iz pristojbin za izdajanje različnih potrdil, mnenj in soglasij ter iz lastnih pridobitnih dejavnosti (gremijske trgovske šole, tečaji za pospeševanje obrtništva, izdajateljska dejavnost, trgovski in obrtniški plesi in druge dobrodelne prireditve).¹⁹

Rudarske zadruge so bile stanovske organizacije rudarjev. Ustanovljene so bile po zakonu o rudarskih zadrugah z dne 14. avgusta 1896.²⁰ To je bilo zastopstvo rudniških lastnikov in rudarjev v skupni obvezni organizaciji, ki se je ohranilo do druge svetovne vojne.²¹ V rudarskih obratih zato tudi niso volili delavskih zapupnikov, pač pa so to vlogo prevzeli delegati skupščine druge skupine rudarskih zadrug. Namen rudarskih zadrug je bil: gojiti skupnostnega in rudarskega duha, varovati stanovsko čast ter pospeševati skupne interese, posebno z občekoristnimi ustanovami (zavetišča, šole, konzumi ipd.). Zadruge naj bi pospeševale tudi strokovno in moralno vzgojo mladostnih delavcev; posredovale delo; posredovale v individualnih in kolektivnih sporih med delodajalci in delojemalci in te spore tudi reševale. Poročati so morale rudarskim oblastem o svojem delu in o stanju na svojem področju, dajati mnenja in pojasnila ter predlagati rudarskim oblastem vse, kar je zadevalo njihovo združno področje. Rudarske zadruge so bile skupne organizacije rudniških lastnikov in rudarjev, torej delodajalcev in delojemalcev; bile so obvezne organizacije. Rudniški lastnik je postal član zadruge, na področju katere je imel ali pridobil rudnik in je bil član vseh zadrug, kjer je imel rudnike. Delavec je postal član zadruge, ko je stopil v službo pri takem obratu. Rudarska zadruga je bila sestavljena iz dveh ločenih skupin. *Prva skupina* je obsegala vse rudniške lastnike rudarske oblasti, za katero je bila zadruga ustanovljena, *druga*

¹⁸ Rudolf Sterle: Zakon o obrtih. Ljubljana 1933, str. 218-235.

¹⁹ Trgovski list : časopis za trgovino, industrijo in obrt, 1929, št. 33, dr. Fran Windischer: Obligatorne organizacije trgovine v Sloveniji.

²⁰ Reichsgesetzblatt 156/1896.

²¹ Službene novine št. 62/1931; Uradni list št. 503/ 1931.

skupina pa je obsegala vse delavce, ki so bili zaposleni v rudnikih tega okoliša. Vsaka skupina je imela svojo skupščino. Skupščino prve skupine so sestavljali vsi rudniški lastniki. Vsak obrat je imel en glas. Skupščino druge skupine rudarskih zadrug so sestavljali delegati delavcev, ki so jih volile obratne posadke na vsakih 100 delavcev enega. Aktivno volilno pravico v drugi skupini so imeli samo delavci, ki so bili stari nad 21 let in so bili vsaj že eno leto zaposleni v istem obratu, pasivno volilno pravico pa so imeli nad 24 let stari in nad 3 leta zaposleni pri istem podjetju. Mandat je trajal 3 leta. Odbora obeh skupščin sta sestavljala veliki odbor zadruge; ta odbor je opravljal tudi zadeve posredovalnega urada. Pred ta urad so sodili samo kolektivni spori in kolektivni interesi. Načelstvo zadruge so sestavljali: predsednika obeh skupin, po en zastopnik vsakega odbora in predsednik načelstva, ki so ga soglasno izvolili člani načelstva, sicer pa ga je imenovalo rudarsko glavarstvo. Načelstvo je opravljal posle razsodništva v kolektivnih sporih. Rudarske zadruge so poslovale pod nadzorstvom rudarskih oblasti.²²

5. Zveza industrijcev

Industrijci so bili prvotno organizirani v prostovoljni Zvezi industrijcev na osnovi društvenega zakona; ustanovna skupščina je bila 9. februarja 1919 v Ljubljani. Po izidu novega jugoslovanskega zakona o obrteh iz leta 1931 se je Zveza industrijcev v Ljubljani preoblikovala v obvezno združenje, ki je takrat včlanjevalo 407 industrijskih podjetij v Sloveniji; do leta 1939 se je Zveza industrijcev povečala na 609 članov. Prvi predsednik Zveze industrijcev je bil Vinko Majdič, podjetnik iz Kranja. Po njegovi smrti 29. maja 1924 je postal predsednik Dragotin Hribar, podjetnik iz Ljubljane, za njim pa Anton Krejči iz tovarne dušika v Mariboru; leta 1937 je postal predsednik Zveze industrijcev Avgust Praprotnik. Prvi tajnik Zveze je bil inženir Milan Šuklje, leta 1937 ga je nasledil dr. Adolf Golia. Zveza industrijcev je bila zelo pomembno gospodarsko združenje, ki je odločujoče vplivala na gospodarsko politiko in odločno zastopala podjetniške interese ob pogajanjih z delavskimi sindikati v mezdnih gibanjih in stavkah. V letih 1919-1941 je bila včlanjena v Centrali industrijskih korporacij Jugoslavije, ki jo je od ustanovitve leta 1919 do 1931 vodil dr. Fran Windischer, potem pa Avgust Praprotnik. Leta 1942 je prišlo do reorganizacije Zveze in ta se je preoblikovala v Združenje industrijcev in obrtnikov.

6. Društvo bančnih zavodov

Društvo bančnih zavodov Slovenije je bilo ustanovljeno 21. decembra 1921. Na osnovi društvenega zakona je 15 denarnih zavodov ustanovilo Društvo bančnih zavodov Slovenije. Predsednik društva je bil Alojz Tykač, generalni ravnatelj Ljubljanske kreditne banke, podpredsednika pa sta bila Avgust Tosti, ravnatelj Kreditnega zavoda in Ivan Slokar, direktor Zadrुžne gospodarske banke. Društvo je bilo sicer prostovoljno, dejansko pa je imelo značaj reprezentativnega predstavništva vseh denarnih zavodov v Sloveniji. Naloga društva je bila

²² Dr. Stojan Bajič: Delovno pravo (splošni del). Ljubljana 1936, str. 123-126.

vsestransko zastopanje interesov pred oblastmi, usklajevanje obrestnih mer, urejanje delovnega časa in drugih poslovnih pogojev dela, evidentiranje kreditov in ustvarjanje zbirke podatkov o posojilih. Maja 1924 je bil sklenjen dogovor o obrestni meri, ki ga je podpisalo 54 denarnih zavodov v Sloveniji. V letih 1927 in 1928 je bilo več predlogov za ustanovitev zbornice denarnih zavodov na osnovi obveznega članstva vseh denarnih zavodov z določeno članarino. Ta prizadevanja niso bila uspešna in zbornica denarnih zavodov ni bila ustanovljena. Med drugo svetovno vojno je dejavnost društva skoraj povsem zamrla, ker je bila večina bančnih aktiv zunaj Ljubljane in zato zanj nedostopna.

Novembra 1941 je 23 denarnih in zavarovalnih zavodov v Ljubljanski pokrajini oblikovalo Združenje denarnih in zavarovalnih zavodov in njegova dejavnost je bila omejena samo na Ljubljansko pokrajino. Denarni zavodi so bili včlanjeni v 4 sindikatih: sindikat bančnih zavodov, sindikat hranilnic in posojilnic, sindikat poštne banke in sindikat zavarovalnih zavodov. Združenje denarnih in zavarovalnih zavodov je bilo sestavni del fašistične Pokrajinske zveze delodajalcev za Ljubljansko pokrajino.²³ Po osvoboditvi je bilo Društvo bančnih zavodov avtomatično izbrisano iz registra društev, ker po novem zakonu o društvih z dne 25. 8. 1945 ni bilo predloga za ponoven vpis.

7. Stanovske organizacije med okupacijo

Med okupacijo v drugi svetovni vojni se je spremenil značaj stanovskih organizacij, spremenila se je tudi vsebina njihovega dela. Na nemškem okupacijskem ozemlju so bile vključene v sistem nemških gospodarskih zbornic ali pa ukinjene. V Ljubljanski pokrajini so bile kot Zveza delodajalcev sestavni del fašističnega korporacijskega sistema skupaj s Pokrajinsko delavsko zvezo in Združenjem kmetovalcev. Delavska zbornica se je namreč preoblikovala v korporacijski sindikat delojemalcev, Kmetijska zbornica v Združenje kmetovalcev, podjetniška združenja pa v Pokrajinsko zvezo delodajalcev s 44 panožnimi sindikati delodajalcev. Iz vseh podjetniških združenj, iz nekdanje zveze obrtnih združenj, iz zveze trgovskih gremijev, iz zveze gostilničarskih zadrug, iz združenja denarnih zavodov, iz zveze industrijcev in iz novonastalega združenja kmetovalcev je bila ustanovljena Pokrajinska zveza delodajalcev. Ustanovljena je bila z uredbo Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 15. novembra 1941. Imela je 4 združenja in skupen Urad Zveze. Združenje industrijcev in obrtnikov je imelo v 17 panožnih sindikatih včlanjenih 250 industrijskih podjetij in 5.600 obrtnikov, Združenje trgovcev je imelo 22 sindikatov s 4.500 člani, Združenje 23 denarnih in zavarovalnih zavodov je imelo 4 sindikate, Združenje kmetovalcev (bivša Kmetijska zbornica) s 45.000 člani je imelo en sam sindikat. Pokrajinska zveza delodajalcev je bila sestavni del fašističnega Pokrajinskega sveta korporacij (bivša Zbornica).²⁴

V Ljubljanski pokrajini je bil manjši del gospodarskih obratov in še manjši del njihovih gospodarskih kapacitet. Večina industrije, skoraj vse rudarstvo in železarstvo je bilo na nemškem okupacijskem območju, prav tako tudi večina

²³ Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 15. 6. 1943, št. 48, Organizacijsko delo Zveze delodajalcev.

²⁴ Prav tam.

kmetijske dejavnosti. Dejansko stanje so ugotovili s popisom gospodarskih obratov leta 1941. Popis gospodarskih obratov in zaposlenih delavcev je bil narejen junija 1941 po stanju na dan 20. junija na osnovi statističnih podatkov Zbornice za trgovino, obrt in industrijo ter Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki so jih ažurirali s pisnimi vprašalniki. Zaradi vpoklicev pod orožje koncem marca 1941, kakor tudi zaradi številnih selitev in preselitev po 10. aprilu 1941 številčno stanje ni primerljivo s predvojnim, pa tudi pozneje so bile velike spremembe predvsem zaradi preseljevanja Nemcev iz Ljubljanske pokrajine, ki so se v glavnem končale v začetku leta 1942. Podatki o številu gospodarskih obratov in številu zaposlenih delavcev so zbrani v naslednjih dveh tabelah.²⁵

Tabela 1: Število gospodarskih obratov 20. junija 1941 (po posameznih okupacijskih območjih)

Gospodarska panoga	Nemško okup. območ.	Italijansko okup. območ.	Madžarsko okup. območ.	Skupaj
Javni promet	214	51	15	280
Železarstvo in rudarstvo	932	311	69	1.312
Gradbeništvo	559	314	25	898
Lesna	1.808	464	76	2.348
Tekstilna	186	67	2	255
Oblačilna	1.480	516	73	1.999
Usnjar., obutv.	852	247	39	1.138
Papirniška	17	7	-	24
Grafična	63	55	4	122
Kemijska	69	24	-	93
Tobačna	-	1	-	1
Živilska	891	312	49	1.252
Gostinska	830	324	21	1.175
Storitvena	391	212	12	615
Trgovina	773	606	48	1.427
Denarništvo	89	69	4	162
Svob. poklici	404	245	24	673
Kmetij. podjet.	114	70	6	190
Elektr. centrale	48	17	1	66
Komunal. podj.	489	196	42	727
Promet (zasebni)	264	72	11	347
Gospodinjstva	5.243	3.455	199	8.897
Skupaj	15.646	7.635	720	24.001
V odstotkih	65,2%	31,8%	3%	100%

Tabela 2: Število zaposlenih delavcev 20. junija 1941 (po posameznih okupacijskih območjih)

Gospodarska panoga	Nemško okup. območ.	Italijansko okup. območ.	Madžarsko okup. območ.	Skupaj
Javni promet	11.339	4.142	309	15.790
Železarstvo in rudarstvo	14.453	2.132	108	16.693
Gradbeništvo	5.401	3.726	63	9.190
Lesna	8.110	2.438	191	10.739
Tekstilna	14.154	932	20	15.106
Oblačilna	3.178	1.357	368	4.903
Usnjar., obutv.	4.178	768	57	5.003
Papirniška	1.666	560	-	2.226
Grafična	785	365	9	1.159
Kemijska	2.378	310	-	2.688
Tobačna	-	632	-	632
Živilska	2.311	1.008	180	3.499
Gostinska	1.966	1.063	63	3.092

²⁵ Letno poročilo Zavoda za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine za leto 1941. Ljubljana, 30. 11. 1942, str. 14-22.

Storitvena	1.263	703	36	2.002
Trgovina	2.055	1.363	79	3.497
Denarništvo	29	531	6	566
Svob. poklici	921	614	44	1.579
Kmetij. podjet.	319	187	30	536
Elektr. centrale	384	123	9	516
Komunal. podj.	1.205	1.146	119	2.470
Promet (zasebni)	859	228	17	1.104
Gospodinjstva	5.699	3.499	215	9.413
Skupaj	82.653	27.827	1.923	112.403
V odstotkih	74%	24%	2%	100%

Število gospodarskih obratov in v njih zaposleni delavci so zajeti v 22 gospodarskih panogah. Ko iz tabele izdvojimo gospodarske obrate zasebnega prometa, kmetijskih podjetij, električnih central in denarnih zavodov, ki so vsi skupaj zaposlovali samo 2% vseh delavcev in 7 gospodarskih panog, ki so sicer zaposlovale skoraj četrtino vseh delavcev, a le po 2 do 3 delavce na obrat, je slika preglednejša. Veliko število malih obratov so predstavljali predvsem mlini in pekarnice iz živilske panoge, gostilne, frizerski saloni in manjše trgovine ter advokatske pisarne z največ dvema zaposlenima; poseben primer so bile premožnejše meščanske družine, ki so v svojih gospodinjstvih zaposlovale gospodinjske pomočnice (imele so status zavarovanca, hlapci in dekle na podeželju pa ne). Samo polovica pomembnejših gospodarskih panog je zaposlovala tričetrt vseh delavcev. Te panoge so bile: rudarska, metalurška in kovinarska, tekstilna, lesna, usnjarska in obutvena, papirniška in kemijska ter javni promet. Od 72% do 93% teh gospodarskih dejavnosti je bilo na nemškem okupacijskem območju. Na italijanskem okupacijskem območju je bil večinski del denarnih in zavarovalniških dejavnosti ter osrednjih uradov gospodarskih družb in državnih ter banovinskih ustanov.

Industrijskega in obrtnega prebivalstva je bilo največ na Gorenjskem, okrog Celja in Maribora. V občinah Jesenice in Tržič je njegov delež znašal 67%, v Kranju, Domžalah in Kamniku 58%, na širšem področju Celja 50%, Maribora z občinami Pobrežje, Tezno, Radvanje in Studenci 56%. Razen tega je bilo več manjših industrijsko-obrtnih krajev z večinskim deležem obrtnega in industrijskega prebivalstva kot na primer: Kropa, Kamna Gorica in Železniki (67%), Radovljica, Lesce (65%), Ravne in Muta (69%), Šoštanj (56%), Ruše (65%), Slovenska Bistrica (51%). Rudarsko prebivalstvo je predstavljalo večinski delež v Trbovljah (60,4%), v Zagorju in Hrastniku (47,6%), v Senovem (36%), Velenju (27%) in v Mežici (48,9%).²⁶

Kmečkega prebivalstva je bilo največ v severovzhodni Sloveniji. Tam je bil tudi največji delež kmečkega prebivalstva, ki je v Prekmurju znašal 85% in na Dravskem polju 82%. Na Dolenjskem je bil delež kmečkega prebivalstva 77%, na Notranjskem in Kočevskem 64%, na Gorenjskem pa samo 42%. V vsej Sloveniji je bilo 117.700 samostojnih kmečkih posestnikov, 15.893 je bilo kočarjev, viničarjev in drugih kmečkih družin brez lastne zemlje in so se preživljali samo z delom. V Ljubljanski pokrajini je bilo 45.000 kmečkih gospodarstev ali 33% vseh, ki so bila včlanjena v prejšnji kmetijski zbornici.

O razdelitvi javnega, banovinskega in državnega premoženja v Sloveniji pa sta se dogovorili nemški in italijanski podkomisiji na sestanku, ki je bil v Rimu od 12. do 18. decembra 1941 v okviru likvidacije jugoslovanske imovine. Predlog tako imenovanega rimskega dogovora je bil januarja 1942 predložen vladam držav pridono-

²⁶ Svetozar Ilešič: Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja. Ljubljana 1939, str. 9-34.

biteljic v potrditev in 14. decembra 1942 je izšel kot zakon o likvidaciji premoženja bivše jugoslovanske države.²⁷ Zaradi drugačnega razvoja vojnih dogajanj je postal rimski dogovor brezpredmeten. Po kapitulaciji Italije so gospodarske pristojnosti Zbornice in stanovskih organizacij bivše Ljubljanske pokrajine vse bolj prehajale na nemški urad komisarja za jadransko operativno področje v Trstu. Tako Zbornica kot stanovske organizacije so izgubile vsakršno samostojnost in pomen. Odločale niso več o ničemer in njihova dejavnost je povsem zamrla.

France Kresal

THE CHAMBERS AND THE ASSOCIATIONS IN SLOVENIA 1918-1945

S u m m a r y

The paper offers a clear presentation of the compulsory organisations for protecting professional interests, which operated in Slovenia between 1918 and 1945. These interests were protected by general and special chambers as well as by associations of merchants, craftsmen, industrialists, and banking institutions. General chambers were the Chamber of Commerce, Trade and Industry, which represented employer's interests, the Workers' Chamber for the protection of employees' interests, and the Peasants' Chamber safeguarding those of the peasantry. Apart from these, there were a number of special chambers for particular activities and professions, such as engineers, pharmacists, lawyers and notaries. The membership in these chambers was subject to special regulations, while the law on trade regulated the membership in the associations of merchants and craftsmen. The character of these professional organisation changed under the occupation during the Second World War, as did the contents of their work. On the German occupied territory they were either incorporated into the system of the German commercial chambers or abolished. In the Ljubljana Province they were integrated into the Fascist system under the name of the Employers' Association, together with the Provincial Workers Association and the Farmers' Association.

The compulsory organisations of craftsmen, merchants and the financial institutions, both in Slovenia and Yugoslavia at large, were trade chambers, commercial gremios, an industrialists' association and a society of the Slovene banking institutions. The Austrian law on trade regulating the compulsory association of the economic subjects in Slovenia applied also at the Yugoslav level until 1931, when a new law on trade came into force.

There were 215 trade cooperatives which were united in the Association of the Trade Cooperatives for Slovenia; their professional organisations counted some 23,000 craftsmen of all trades. The compulsory organisation of merchants was effected through 33 merchants' gremios which were united in the Association of Commercial Gremios with its seat in Ljubljana. The membership of these gremios counted 9,500. Industrialists were originally organised on a voluntary basis in the Association of Industrialists, in accordance with the law on associations. After the enactment of the Yugoslav law on trade in 1931, the Association of Industrialists became a compulsory association which at the time incorporated 407 industrial companies in Slovenia; by 1939 its membership grew to 609. Most financial institutions were united in the Association of the Banking Institutions of Slovenia which was founded on 21 December 1921.

During the occupation the chambers and trade associations operated only in the Ljubljana Province, and even there under a different form. The Workers' Chamber was transformed into the Corporative Syndicate of Employees and the Peasants' Chamber into the Peasants' Association, while the associations of entrepreneurs formed the Provincial Association of Employers with 44 branch syndicates of employers. All the business associations - the former Craftsmen's Association, the Association of the Merchants' Gremios, the Association of the Innkeepers' Cooperatives, the Association of the Financial Institutions, the Industrialists' Association and the newly established Farmers Association - were united in the Provincial Employers' Association. This was founded on 15 November 1941, upon the order of the High Commissioner for the Ljubljana Province. It had 4 associations and a joint Head Office. The membership of the Industrialists' and Craftsmen's Association counted 250 industrial companies and 5,600 craftsmen from 17 branch syndicates, the Merchants' Association had 22 syndicates with 4,500 members, the association of 23 financial and insurance institutions had 4 syndicates, while the Peasants' Association (formerly the Peasants' Chamber) only had 1. The Provincial Association of Employers was an integral part of the Fascist Provincial Corporative Council (formerly the Chamber)

²⁷ Službeni list za Ljubljansko pokrajino 31. 3. 1943, št. 79.

1.01
Prejeto 26. 4. 2002

UDK 336.71(497.4)"1918/1941"

Žarko Lazarevič*

Lastniška struktura slovenskih bank do druge svetovne vojne

IZVLEČEK

V razpravi obravnava avtor spreminjanje lastniške strukture slovenskih bank do druge svetovne vojne. Kot osnovne značilnosti so izpostavljena naslednja dejstva: močan delež kreditnih zadrug in branilnic med lastniki, pretežni del časa do druge svetovne vojne krepka zastopanost tujega kapitala v bankah in prevlada institucionalnih investitorjev v upravljanju bank na račun malih vlagateljev, razen v primerih, kjer so le ti ustanovili posebne družbe za zastopanje njihovih interesov.

Ključne besede: banke, lastništvo, lastniška struktura, tuj kapital

ABSTRACT

THE OWNERSHIP STRUCTURE OF THE SLOVENE BANKS BEFORE THE SECOND WORLD WAR

In the paper the author deals with the changing in the ownership structure of the Slovene banks before the Second World War. As its main characteristics the following facts are exposed: a strong share of credit cooperatives and saving banks among the owners, a strong presence of foreign capital in the banks and the prevalence of the institutionalised investors in the bank management at the expense of small investors, except in cases when the latter founded special companies to represent their interests.

Key words: banks, ownership, capital, foreign capital, ownership structure

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: zarko.lazarevic@guest.arnes.si

Bančna lastniška struktura je nedvomno zanimiva in pomembna historična tema. Banke, ne samo da so najbolj "kapitalistične institucije" med vsemi, temveč so tudi izjemno pomembne ustanove v gospodarskem življenju v vseh sistemih in v vseh časih. Z opravljanjem finančnega posredništva, z zbiranjem prihrankov in usmerjanjem denarnih tokov, je v njihovem okrilju koncentrirana pomembna gospodarska moč. Prek bank je možno obvladovati celotne gospodarske sektorje in posamezne panoge, ne da bi bilo to navzven jasno in vsakodnevno povsem razvidno. Izhajajoč s tega stališča je še kako pomembno, kdo je pravzaprav obvladoval slovenske bančne delniške družbe. Kot osrednje vprašanje se nam postavlja lastniška struktura bančnih delniških družb. Poznavanje sestave lastnikov in njihove prepletenosti nam ponuja odgovore na mnoga vprašanja.

Glede na do sedaj znano dokumentacijo je možno vsaj v obrisih slediti lastniški strukturi slovenskih bank, na primeru Ljubljanske kreditne banke in Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo pa nekoliko bolj podrobno. Pri Zadrugi gospodarski banki so bile zadeve neprimerno bolj enostavne, banka je bila namreč vseskozi v absolutni lasti Zadrugne zveze iz Ljubljane. Lastniška struktura teh treh bank nazorno kaže vse tipe lastnikov oziroma lastništva v slovenskem bančništvu. Do izraza pridejo institucionalni vidiki lastništva, gre namreč za prevlado institucionalnih investitorjev nad posamezniki, to je fizičnimi osebami. Med institucionalnimi investitorji prevladujejo velike kreditne zadruge in regulativne hranilnice. V slovenskem bančništvu najdemo tudi razmerja med javnimi in zasebnimi sredstvi. Glede izvora investitorjev pa se nam jasno izrisujejo relacije med domačimi in tujimi investitorji z različnimi prehodnimi stopnjami, od povsem domačih, prek mešanih, do povsem tujih.

In ko smo ravno pri omenjanju tujih investitorjev je treba opozoriti na nekaj posebnosti v odnosu oziroma v definiranju tujosti v slovenskem okolju, ki ni značilna samo za gospodarsko področje. Vse do samostojne slovenske države so bili nosilci tujega kapitala opredeljeni z dvema vidikoma tujosti. Najprej in prvenstveno kot Neslovenci, šele potem kot nedržavljeni Habsburške monarhije oziroma Jugoslavije. Z državnimi prelomi se je pri Slovencih zaradi umikanja v manjša narodno-gospodarska območja (Jugoslavija in samostojna slovenska država) širila kategorija tujstva na osnovi državnega izvora. Morebitni vstop v Evropsko zvezo pa bo sprožil nasprotne procese. Usihati bo začelo enačenje tujstva in neslovenstva, kar se je skoraj pokrilo v samostojni slovenski državi. Ponovno bo v ospredje stopila definicija tujstva kot neslovenstva.

Osnovne značilnosti do druge svetovne vojne

Slovensko kreditno zadrugištvu kot sestavni del slovenske politične, predvsem pa gospodarske emancipacije, se je do začetka dvajsetega stoletja razvilo v pomemben gospodarski dejavnik, akumulirana so bila znatna sredstva. Kakor je bila zadruga forma koristna, ker je predstavljala obvoznico pri premoščanju političnih nasprotovanj, pa je na drugi strani predstavljala tudi bistveno oviro pri poslovanju. Zadruga poslovanje je bilo utesnjeno v precej skromno omejene okvire.¹ Med

¹ Žarko Lazarevič: Celje - prvotno središče slovenskega zadrugištva. V: Celjski zbornik 1994, str. 109-131; Žarko Lazarevič: Zadrugištvo v Sloveniji v času kapitalizma : sistemi in organizacije. V: Arhivi, 1994, št. 1-2, str. 12-18.

slovenskimi političnimi veljaki se je jasno izoblikovalo mnenje, da Slovenci za dopolnitev mreže kreditnih zadrug in sistema hranilnic nujno potrebujejo še bančne delniške družbe, ki naj opravljajo tiste posle, ki niso sodili v delokrog kreditnih zadrug in hranilnic. Na tej točki pa so želje in hotenja presejali stvarnost, ki je govorila povsem drugače. Potrebne kapitala v krogu enako mislečih ni bilo, drugih pa niso bili pripravljeni sprejeti. Začeli so se ozirati in iskati trdno oporo za nameravano podjetje. Našli so jo med Čehi, pri eni njihovih največjih bank. Tedanji ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je bil spodbujevalec čeških vlaganj in nosilec češkega kapitala v Sloveniji, je prek svojih zvez dosegel, da je ustanovitev banke podprla praška Živnostenska banka.²

Tako je nastala Ljubljanska kreditna banka, ki so jo pojmovali za prvo slovensko bančno delniško družbo. Ironija je, da so tej banki brezpogojno lepili pridevnik slovenski, pa čeprav je bilo v njej malo slovenskega kapitala, le ena tretjina. Tako je z malenkostnimi spremembami ostalo dolgo vrsto let. Čehi so v Ljubljano poslali svojo ekipo, ki je banko vodila kar nekaj desetletij. Hkrati so Čehi skrbno pazili, da banka ne bi izgubila slovenskega pridevnika, banka je že na zunaj, a tudi po vsebini kazala svoj slovenski značaj. Priseljeni uradniki so sčasoma pričeli govoriti v slovenščini, dejavno so se vključevali v slovensko javno življenje, bili so lojalni do novega okolja in do banke, v kateri so bili zaposleni. Vloga Ljubljanske kreditne banke je bila velika, saj je bila to prva banka, ki je razširila poslovanje po vsem slovenskem etničnem prostoru, s podružnicami v Bosni in Dalmaciji pa je omogočala tudi prodor slovenskega gospodarstva v ta prostor. Z neposredno zaslombo na Živnostensko banko je bila Ljubljanska kreditna banka vpeta tudi v mednarodne tokove.

Z Ljubljansko kreditno banko se je jasno pokazalo, da se je oblikovala dvojna vrsta tujosti oziroma bolj rečeno neslovenskosti. Slovencem koristni tuji kapital in Slovencem "nekoristni" tuji kapital. Denarni zavod nemško opredeljenih sodeželanov ni mogel veljati za slovenskega, pa čeprav je posloval izključno na tem prostoru in izključno z domačimi sredstvi. Nasprotno pa je banka (Ljubljanska kreditna) ali zavarovalnica (Slavija) z absolutno češko prevlado lahko veljala za slovensko ustanovo in s takim statusom tudi uživala vso podporo slovenskih političnih veljakov, ker je zadostila političnim kriterijem. Njeni interesi so se prekrivali z interesi slovenskega narodnega gibanja, to je z interesi slovenskih političnih in gospodarskih elit, saj je omogočala krepitev njihove ekonomske podlage.

Ustanovitev Ljubljanske kreditne banke je oznanila tudi pomemben premik v slovenskem gospodarstvu, to je vstop kreditnega združništva na področje bančnih delniških družb, kar je sicer postalo bolj izrazito v jugoslovanski dobi. Kot pomembno dejstvo se je pokazalo že nekaj let pozneje, 1905, ko je bila ustanovljena tržaška Jadranska banka, druga bančna delniška družba, ki so ji pripisovali slovenski značaj. Pri ustanovitvi je sodelovala tudi Ljubljanska kreditna banka. Med množico individualnih delničarjev ni bilo mogoče prezreti močne zastopanosti raznovrstnih kreditnih zadrug in drugih ustanov, predvsem iz hrvaških, natančneje dalmatinskih predelov.³ Dvema zasebnima bankama je sledila banka v javni lasti. Dežela Kranjska je ob koncu prvega desetletja dvajsetega stoletja ustanovila Kranjsko deželno banko. Le tej pa je kot zasebna delniška družba sledila sredi prve sve-

² Ivan Hribar: Kako je osnovana Ljubljanska kreditna banka. V: Bankarstvo, 1926, št. 7, str. 301-302.

³ Milan Pahor: Jadranska banka v Trstu. Trst 1996.

tovne vojne ustanovljena Ilirska banka, ki je delovala le nekaj let in se po številnih reorganizacijah utopila v drugih bankah.

Z omembo Ilirske banke smo prispeli že do razpada Avstro-Ogrske. S koncem Habsburške monarhije in vključitvijo Slovencev v jugoslovansko državo so nastopile nove razmere. Nastopil je čas deavstrifikacije oziroma slovenizacije in to na vseh področjih družbenega življenja, tako tudi na bančnem. Slovenci so kot konstitutivni del monarhije srbskih Karađorđevićev pridobili politično in oblastno moč. Z nekoliko zakonske prisile so lahko razmere obrnili v svoj prid, kar je imelo za posledico okrepitev slovenske politične in gospodarske samozavesti. Začeli so se procesi t.i. "nacionalizacij", ko so tuja podjetja spreminjali v slovenska/jugoslovanska, v katerih so imeli slovenski delničarji vsaj minimalno večino.⁴ Tako je nastopila doba, ki je prinesla znatne spremembe v slovenski bančni prostor, število bank se je pomnožilo, zelo se je spremenila prevladujoča lastniška struktura. Najprej velja omeniti, da se je izoblikovala dvopolna bančna struktura, na eni strani tri velike vseslovenske banke, in preostale, ki so bile bolj ali manj regionalno omejene. Nadalje se je izjemno povečala prisotnost kreditnih zadrug in hranilnic, bodisi posamič ali prek njihovih zvez, v sistemu bančnih delniških družb. V Sloveniji dvajsetih let je delovalo trinajst bančnih delniških družb, kar pri petih so bile z večjim ali manjšim lastniškim deležem udeležene zadruge in hranilnice. Še več dve banki (Zadružna in Zadružna gospodarska banka) sta bili v absolutnem združnem lastništvu s prek 90% delnic. Pri eni (Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic) so si zadruge in hranilnice delile lastništvo. Pri Ljubljanski kreditni banki in Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo pa so bili solastniški deleži sorazmerno veliki, med petino in četrtno. Zadruge in hranilnice so bile torej solastnice treh največjih in najpomembnejših bank, ki so skupaj izkazovale okrog 80% združenih bilančnih vsot slovenskih bank.⁵

Druga pomembna značilnost obdobja med vojnama je vsaj v dvajsetih letih sorazmerno velika zastopanost tujega kapitala v slovenskem bančnem prostoru. Če na splošno velja, da je bil delež tujega kapitala v slovenski industriji približno tretjina, pa je bil delež tujcev v bančništvu pretežni del dvajsetih let vsaj četrtnski. V posameznih obdobjih je bil tudi znatno višji, kar ni dolgo trajalo. Merjeno z deležem v skupni bilančni vsoti so slovenske banke z večjo ali manjšo udeležbo tujcev imele sredi dvajsetih let kar dvotretjinski delež. Ob upoštevanju izpostav zagrebških bank je bil ta delež še nekoliko višji. Poudariti pa je treba, da je v drugi polovici dvajsetih let in nato v tridesetih letih prišlo do znatnega upadanja tega deleža zaradi sprememb v lastniški strukturi v smeri slovenizacije. V tridesetih letih z malenkostnimi izjemami ne moremo več govoriti o tujih investitorjih v slovenskih bankah. Banke so, razen podružnic jugoslovanskih bank, tudi po lastniški strukturi postale povsem slovenske. To pot spreminjanja lastniške strukture od mešane do povsem slovenske si bomo ogledali na primeru dveh bank, to je Ljubljanske kreditne banke in Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo. Ti banki sta zaradi svoje velikosti še največ prispevali k spreminjanju razmerij med domačim in tujim kapitalom v slovenskem bančnem prostoru, saj sta skupaj z Zadružno gospodarsko

⁴ Žarko Lazarević: Obrat proti jugu : ukrepanje ob vstopanju v jugoslovanski gospodarski prostor). V: Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju (1918-1945-1991). Ljubljana 1996, str. 95-106.

⁵ Žarko Lazarević, Jože Prinčič: Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2000, str. 59-70.

banko povsem obvladovali slovenski gospodarski prostor.

Vzorni primer Ljubljanske kreditne banke

Ljubljanska kreditna banka je v jugoslovansko dobo stopila s prevladujoče češkimi lastništvom. Spremenjene politične razmere in rast obsega poslov so terjale večanje delniške glavnice. V tem procesu so se Čehi iz emisije v emisijo novih delnic spreminjali v manjšinskega delničarja. Nekaj po volji drugih, nekaj po lastni krivdi oziroma izgubi motivacije. Sejni zapisniki upravnega sveta to jasno kažejo. Na tej osnovi lahko izluščimo lastniško strukturo v prvi polovici dvajsetih let. Tri četrtine delnic je bilo v lasti slovenskih pravnih oseb ali posameznikov. Preostala četrtina banke je bila v tuji lasti, pri čemer je desetino delnic posedovala praška Živnostenska banka, 15% je imela ugledna dunajska banka Wiener Bank Verein. Petinski lastniki Ljubljanske kreditne banke so bile hranilnice in kreditne zadruge (Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic 10%, Mestna hranilnica ljubljanska 5% in Kmetška posojilnica ljubljanske okolice 5%). Največji delež so sicer imeli v lasti posamezniki, ki pa niso bili enotno organizirani, saj je t.i. Konzorcij delničarjev Ljubljanske kreditne banke povezoval le lastnike četrtine delnic.

Ljubljanska kreditna banka je bila na pravi preizkušnji, ko jo je skušala prevzeti zagrebška Slavenska banka. Ob tem velja opozoriti, da če je po prvi svetovni vojni prenehal pritisk nemških zavodov, pa je jugoslovanska doba prinesla hudo konkurenco zagrebških bank, ki so bile neprimerno močnejše od slovenskih. Ko je bila Slavenska banka na vrhuncu moči, si je želela priključiti še Ljubljansko kreditno banko, v ta namen je že odkupila petino njenih delnic. Kdo so bili prodajalci delnic, je težko določiti, po vsej verjetnosti pa jih je iskati med institucionalnimi delničarji, Wiener Bank Verein je prav gotovo prodala delnice. Slavenska banka je kmalu zatem zašla v težave in ni mogla prevzema izpeljati do konca, Ljubljanski kreditni banki je začela ponujati/vsiljevati združitev z izmenjavo delnic. V Ljubljani so tovrstne ideje ostro zavračali. Hudih pritiskov so se na srečo uspeli ubraniti, kajti nedolgo zatem se je pokazalo, da je zagrebški cesar gol. Slavenska banka je šla neslavno v stečaj. Takrat je bilo v Ljubljani občutiti pravo olajšanje. Skrbela jih le še usoda njihovih delnic. Ni bilo namreč nepomembno, kdo bo uveljavljal glasovalne pravice. A tudi to se je uredilo, saj je Konzorciju delničarjev uspelo kupiti te delnice na dražbenem izklicu v Zagrebu.

Zanimivo je, da se med delničarji Ljubljanske kreditne banke v drugi polovici dvajsetih let pojavlja tudi Kreditni zavod za trgovino in industrijo. Kako je do tega prišlo, ni prav nič jasno, pa tudi drugih vesti, ki bi bolj natančno to opredeljevale, ni. Mogoče se je pripravljala združitev teh dveh bank, kar lahko sklepamo iz nekega razgovora na upravnem svetu, ki je bil izrazito nedoločen. Ali je šlo samo za govornice ali pa je bila v ozadju resna namera, ni jasno. V primeru združitve bi nastala za slovenski prostor ogromna banka, ki bi skupaj obvladovala do dve tretjini skupne bilančne vsote slovenskih bank. Taka banka bi bila velika tudi v jugoslovanskih dimenzijah, saj je samo Ljubljanska kreditna banka bila na četrtem mestu med jugoslovanskimi bankami. Končalo se je tako, da je tudi te delnice odkupil Konzorcij delničarjev, ki pa jih je kasneje odstopil Kmetški posojilnici, zelo veliki in pomembni kreditni zadrugi, da je še povečala svoj delež v Ljubljanski

kreditni banki.⁶

Lastniška struktura ni bila neka statična kategorija, temveč se je spreminjala. Tako je bilo tudi v primeru Ljubljanske kreditne banke, saj so v tridesetih letih nastopile velike spremembe, ki so povsem spremenile dotedanjo lastniško sestavo. V drugi polovici tridesetih let je Ljubljanska kreditna banka šla v sanacijski postopek, v katerem je morala izgubo pokrivati z znižanjem delniškega kapitala.⁷ Dvig delniškega kapitala so nato opravili z izdajo prednostnih delnic, ki so predstavljale kar tretjino osnovnega kapitala. Seveda pa te delnice kljub svojemu imenu razen dividend niso prinašale nobenih upravljavskih pravic. Tako dogajanje ni moglo miniti brez posledic na obnašanje dotedanjih lastnikov. V kriznih letih so se mnogi umaknili, tako pri banki ni bila več soudeležena Živnostenska banka, prav tako so upadli ali izginili deleži drugih institucionalnih investitorjev. Od tujih delničarjev se je poleg posameznikov iz Češke, nekdanjih uslužbencev Ljubljanske kreditne banke ali njihovih potomcev, pojavljala z malenkostnim deležem le še praška zavarovalnica Slavija. V tem času se je zelo okrepilo razpršeno lastništvo, delnice so bile v majhnih deležih razporejene med množico posameznikov iz Slovenije, a tudi iz drugih jugoslovanskih predelov. Med delničarji je nastopalo tudi nekaj podjetij, npr. Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, in hranilnic - mestni hranilnici iz Novega Mesta in Maribora. S skoraj 3% se je med lastnike banke uvrščal tudi Pokojninski sklad Ljubljanske kreditne banke.

S stališča banke je bilo izjemno pomembno, da se je v lastniški strukturi vendarle ohranjala stabilnost, da se je banka po upravljavski plati izognila ostrim prelomom in spremembam načina vodenja in komuniciranja z zaposlenimi in okoljem. Zagotovilo tega je bilo vztrajno povečevanje deleža najpomembnejšega investitorja, to je Konzorcija delničarjev Ljubljanske kreditne banke, ki je v letu 1937 imel v lasti skoraj 43% navadnih delnic. Pridruževala se je še Kmetška posojilnica ljubljanske okolice, ki je v tridesetih letih svojo udeležbo sicer znižala, vendar je še vedno uveljavljala malo manj kot 10% glasovalnih pravic. To je bilo dovolj, da sta banko sporazumno in suvereno obvladovala Konzorcij delničarjev, ki je združeval prvotne individualne delničarje banke iz pionirskih časov Ljubljanske kreditne banke, in Kmetška posojilnica.⁸

Nacionalizaciji in denacionalizacija Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo

Neposredna tekunica Ljubljanske kreditne banke je bila banka Kreditni zavod za trgovino in industrijo, ki je kot samostojna banka nastala s "slovenizacijo" ljubljanske podružnice velike in ugledne dunajske banke Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. V postopku "nacionalizacije" se je spremenila lastniška struktura, večinski kapitalski delež in večino mest v upravnem odboru so zasedali slovenski gospodarstveniki. Med velikimi institucionalnimi delničarji je prevladovala Jadranska banka, ki je imela v lasti 30% delnic in je bila pobudnik ter izvajalec "nacionalizacije" Kreditnega zavoda. Drugače pa je v tej banki prevla-

⁶ Arhiv Republike Slovenije (AS), 1268, Narodna banka, fasc. 190, sejni zapisniki upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke.

⁷ Žarko Lazarevič: Slovensko bančništvo med obema vojnoma. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 46.

⁸ AS, 1268, fasc. 155.

dovalo razpršeno lastništvo, saj je bilo kar 40% delnic razdeljeno med male investitorje, od katerih nobeden ni premogel večjega paketa delnic, da bi se po vplivu lahko kosal z Jadransko banko ali dunajsko Creditanstalt. Med temi delničarji sta imeli še največ delnic dve kreditni zadrugi, ki sta se v svojem poslovanju zelo približali bančni praksi. To sta bili Kmetiska posojilnica ljubljanske okolice, ki smo jo že srečali pri Ljubljanski kreditni banki, in Ljudska posojilnica iz Ljubljane, ki je imela delež v Zadrugni gospodarski banki, kasneje pa je vodila tudi sanacijo Prometne banke iz Ljubljane. Tujemu solastniku je preostal še 30% delež.

Kljub "nacionalizaciji"/slovenizaciji je Kreditni zavod ponovno prešel v krepko večinsko lastništvo dunajske centrale. Kreditni zavod je pravzaprav tipičen primer, kako je bila "nacionalizacija" očitno kratke sape, saj ni dolgo časa dejansko učinkovala in zagotavljala slovensko prevlado. Prišlo je do konflikta podjetniških in "nacionalnih" interesov. K temu je pripomogel tudi nesrečni splet okoliščin. V letu 1923 je namreč Jadranska banka zašla v hude likvidnostne težave. Da bi zadovoljila upnike, je začela odprodajati svoje udeležbe. Tako se je Jadranska banka zatekla tudi k dunajski Creditanstalt in ji ponudila v odkup delnice Kreditnega zavoda in večinska paketa delnic v Pivovarni Union in ljubljanski Stavbni družbi. Dunajski bankirji so si vzeli nekaj časa za premislek in končno sprejeli ponudbo ter Jadransko banko izplačali. Delnice ljubljanskega Kreditnega zavoda so zadržali v svojem portfelju, medtem ko so prevlado v Pivovarni Union in Stavbni družbi prepustili ljubljanskim bančnikom. Jadranski banki so sledili še drugi delničarji in Creditanstalt je bila kmalu lastnica skorajda 90% Kreditnega zavoda.

Proces "denacionalizacije"/deslovenizacije Kreditnega zavoda v dvajsetih letih je namreč skupaj s podobnimi procesi v drugih industrijskih podjetjih vzbujal v slovenski javnosti mešane občutke. Butil je duhove, postal je točka opredeljevanj, sprožal je obilje negativnih čustev. Bil je le najbolj značilen primer konflikta podjetniških interesov in "obče narodnih", kjer se je tehtnica nagnila v prid zasebnih koristi. Problem je bil tudi v tem, da je o Kreditnem zavodu šel glas, da je kljub slovenskemu ogrinjalu v bistvu "nemška" ustanova. V dvajsetih letih je ta sloves utrjevalo skorajda popolno lastništvo dunajske Creditanstalt. V tridesetih letih, ko je banka postala slovenska, pa petinsko solastništvo Avgusta Westna in Josipa Luckmanna,⁹ ki sta bila po izvoru Nemca, a z jugoslovanskim državljanstvom. Vtis "nemškosti" se je vedno znova utrjeval, ker je znaten del uradništva, ki je bilo tam zaposleno še iz avstrijske dobe, težko sprejemal nove razmere. Še vedno so govorili nemško in se niso trudili vključiti se v slovensko okolje. Očitek o nemškem značaju te banke pa je bil krivičen, kajti banko so vendarle operativno vodili Slovenci in med zaposlenimi so prevladovali Slovenci. Banka je imela tudi uravnoteženo kreditno politiko na osnovi ekonomskih kriterijev in ne političnih/nacionalnih, kar so ji pogosto očitali. Prav tako ni dobička - bila pa je najbolj dobičkonosna slovenska banka glede na kapital - nikoli odvajala v tujino. Nasprotno, prek evropske mreže Creditanstalt je slovenskemu gospodarstvu lahko ponujala obilje sredstev, kar ji je dajalo znatno prednost pred drugimi bankami.¹⁰

⁹ Avgust Tosti: Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni. V: Bančni vestnik, Ljubljana 1990, str. 36.

¹⁰ Žarko Lazarevič: Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani do druge svetovne vojne. V: Melikov zbornik. Ljubljana 2001, str. 1007-1016.

Primer Kreditnega zavoda je postal precendenčni vzorec, ki je v javnosti sprožal obžalovanje, da komaj pridobljena gospodarska moč in nadzor Slovincem polzita iz rok. Kot primer skrajnega "narodno-obrambnega" stališča si oglejmo enega od uvodnikov iz slovenskega časopisja, ki je na to temo sporočal: "*Jadranska banka je sicer pri izpodrivanju Nemcev iz podjetij zasledovala svoje finančne interese, vendar je vršila z nacijonalizacijami važno narodno nalogo. Ni nam treba poudarjati, kake važnosti so industrijska in finančna podjetja za narodni razvoj... Po prevratu smo mislili, da je konec hlapčevanja, da bomo neomejeno gospodovali in razvijali svoje spretnosti v podjetjih na naših tleh, kakor se spodobi svobodnemu narodu... Toda prvotnemu razvoju je sledila reakcija. Prišla je preko istega zavoda, ki je poprej prednjačil v sistematičnem delu za nacijonaliziranje industrije... Jadrska banka mora svojo nesrečno politiko denacijonalizacije ustaviti in najti se morajo načini in sredstva, da se poskusi vsaj delna reparacija tega kar se je zgodilo. Mi kličemo vse naše gospodarske kroge na rešilno akcijo. Ne dajte, da se zopet pričnejo vračati časi, ko bo Nemec gospod, Slovenec pa njegov nameščeneec, preprečite, da postanemo le figura, katero nemški igralec premiče po ogromni šahovnici gospodarsko-politične ekspanzivnosti.*"¹¹

Bolj mila ocena, ne samo tega konkretnega primera, temveč vsega "denacijonalizacijskega" dogajanja, se pravi konflikta med podjetniškim in "nacionalnim" interesom, pa je prišla izpod peresa uglednega Rudolfa Marna: "*Lepe industrije in tudi banke bi prišle lahko v naše roke, toda gmotni interes posameznikov, pa tudi naših bank, je prevladal nacionalnega: prodajali so zopet veliko dražje nazaj, tuzemski upravni svetniki pa so samo kimali in niso vztrajali na nadaljnji nacionalizaciji*".¹² Ocena je bila resda bolj milo izrečena, z odmikanjem časa se je brusil čustveni naboj, vsebinska poanta pa je ostala identična.

Prehod banke v roke dunajskih bančnikov je bil kljub nenaklonjenemu slovenskemu javnemu mnenju povsem neoviran. Slovenska oblast je bila v tem času že ob vse pristojnosti na tem področju. Centralne beograjske oblasti, ki so na deklarativni in praktični ravni z naklonjenostjo sprejemale tuje naložbe, pa tega sploh niso zaznale, kot še marsičesa drugega ne iz Slovenije ali preostalih "odročnih" krajev.

A v primeru Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo le ni bilo vse izgubljeno, povsem nepričakovano se je ponudila priložnost nadoknaditi "zamujeno". Velika gospodarska kriza je zelo prizadela Creditanstalt, v postopku sanacije so sklenili odprodati določen del svojih podjetij, med drugim tudi Kreditni zavod. Ravnatelj Kreditnega zavoda Avgust Tosti si je na Dunaju zagotovil nekajdnevno opsijsko pravico do nakupa. Pogoji, ki jih je postavila Creditanstalt, so bili neugodni, kot da ne bi bili prisiljeni v prodajo. Hkrati je Creditanstalt nenehno izpostavljala interes banke Wiener Bank Verein, da bi prevzela ljubljansko banko. Tipično igranje na več kart. Na drugi strani pa je tudi Tosti nastopal brez mandata. Ljudi in kapitala, ki bi stali za njim, še ni bilo.

Ker je bil Kreditni zavod v slovenskem prostoru velika in ugledna banka, ki je imela velik vpliv v slovenskem gospodarstvu, je stekla politična akcija, da bi ponovno pridobili slovensko prevlado v tej banki. Na ranjeni "slovenski ponos" so

¹¹ Slovenski narod, 14. 12. 1923.

¹² Rudolf Marn: Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 369.

se namenili nalepiti blagodejni obliž. Posel je bil nato dokončno speljan v juliju leta 1931. Nakup so spremljale velike težave v zbiranju denarja, kar je bila posledica različnih vzrokov. Delniška glavnicna Kreditnega zavoda resda ni bila zelo visoka, vendar je bilo treba vsako delnico krepko preplačati, dvojno vsoto nominalne vrednosti delnic. Prevzeti je bilo potrebno tudi del delnic ljubljanske Pivovarne Union. Kupci Kreditnega zavoda pa niso plačali samo kupnine, temveč so morali nadomestiti tudi posojila, ki jih je Kreditni zavod najel v tujini s posredovanjem matične dunajske banke.

Vsekakor je bil to velik zalogaj v času izjemno pereče nelikvidnosti in splošnega pomanjkanja prostih sredstev v slovenskem prostoru. Vse to dogajanje je sovpadalo z zelo ostro finančno krizo v državi, ki je bila ena od etap velike gospodarske krize v predvojni Jugoslaviji.¹³ Te silno neugodne zunanje razmere so opazili in znali ustrezno vrednotiti že sodobniki, o čemer pričajo zapisi in utrinki v slovenskem časopisju ob prevzemanju kreditnega zavoda, ki jih preveva odkrito zadovoljstvo.¹⁴ Strokovna javnost pa je ta dosežek znala ceniti še bolj in se je zavedala, da je bilo zgodnje poletje leta 1931 še najbolj primeren trenutek za prevzem Kreditnega zavoda, saj so poznejši dogodki - odprava konvertibilnosti dinarja, še večja zaostritev finančne krize zaradi paničnega dvigovanja vlog in s tem odtoka denarja iz denarnih zavodov - potrjevali ugotovitev, da bi bilo še težje zbrati potrebna sredstva za nameravani prevzem Kreditnega zavoda.¹⁵

Kreditni zavod za trgovino in industrijo je tako postal povsem slovenska banka, ne samo pravno formalno temveč tudi lastniško. Malo manj kot polovico delnic so imele v lasti hranilnice (Hranilnica dravske banovine - 22%, Mestna hranilnica ljubljanska - 20%) in zadružna zveza (Zveza slovenskih zadrug), preostanek delnic pa je bil porazdeljen med individualne delničarje. Banko so prek posebnega podjetja, poimenovanega Gospodarska družba, na katerega so prenesli zastopanje svojih pravic, dejansko obvladovali individualni delničarji. To navsezadnje ni bilo presenetljivo, saj so bili med njimi najvidnejši predstavniki slovenskega gospodarskega in političnega življenja,¹⁶ ki so znali dobro poskrbeti za svoje interese. Spremembam v lastniški strukturi so nato samoumevno sledile še menjave v upravni strukturi, ko je bila tudi dejansko dosežena slovenska prevlada.¹⁷

Žarko Lazarević

THE OWNERSHIP STRUCTURE OF THE SLOVENE BANKS BEFORE THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

¹³ Podrobneje glej Žarko Lazarević: *Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih*. V: *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana 1997, str. 33-42.

¹⁴ *Slovenec*, 9. 6. 1931, 5. 7. 1931; *Jutro*, 8. 6. 1931, 5. 7. 1931.

¹⁵ *Naša narodna privreda u 1932 god. u svetlosti bilansa naših vodećih akcionarskih društava. Narodno blagostanje, Beograd 1932*, str. 89.

¹⁶ Po dosegljivih podatkih so med drugimi bili delničarji Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo tudi Dinko Puc, Adolf Ribnikar, Otmar Pirkmajer, Andrej Šarabon, Fran Windischer, Pavel Pestotnik, Avgust Tosti, Drago Marušič, Avgust Westen, Josip Luckmann, Avgust Praprotnik in člani investicijske skupine Konzorcij Jutro.

¹⁷ Avgust Tosti: *Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni*. V: *Bančni vestnik*, 1990, str. 17-43.

On the basis of the existing documentation it is possible, at least roughly, to trace the ownership structure of the Slovene banks, and, in a greater detail, that of the Ljubljana Credit Bank (Ljubljanska kreditna banka) and the Credit Institute for Trade and Industry (Kreditni zavod za trgovino in industrijo). The ownership structure of the Slovene banks clearly indicates all types of owners. The institutionalised ownership stands out, with the institutionalised investors prevailing over individuals, i.e. physical persons. Among the institutionalised investors, big credit cooperatives and saving banks prevailed. In the Slovene banking one also finds the relations between the public and private assets. With regards to the origin of the investors one sees a clear relation between the domestic and foreign investors in different transitions: from purely domestic and mixed to purely foreign.

In Slovenia, the presence of credit cooperatives and saving banks in the banking joint-stock companies was strong, either individually or through their connections. In 1920s, thirteen banking joint-stock companies operated in Slovenia. In five of these, the cooperatives and saving banks had their share, smaller or larger. Even more so, two banks (Cooperative Bank and the Cooperative Commercial Bank) possessed an absolute cooperative ownership with over 90 percent of shares. The ownership of one bank (Mortgage Bank of the Yugoslav Saving Banks) was shared by cooperatives and saving banks. In the Credit Bank of Ljubljana (Ljubljanska kreditna banka) and the Credit Institution for Trade and Industry (Kreditni zavod za trgovino in industrijo) the shares of joint ownership were relatively large, between one fifth and one quarter. The cooperatives and saving banks were therefore joint owners of the three of the greatest and most important banks, which together featured about 80 percent of the total assets of the Slovene banks.

Another important feature in the development of banking, at least in the 1920s, was a relatively large presence of foreign capital in Slovene banking. If it is generally true that the share of the foreign capital in the Slovene industry amounted to approximately one third, the foreign share in banking for the most part of the decade amounted to at least one quarter. In certain periods it was even considerably higher, however this did not last long. With regards to their share in the total assets, the Slovene banks had a two-third share, with a smaller or greater participation of foreigners. This share was even greater if we count the bank's Zagreb branches. It has to be emphasised that in the second half of the 1920s, and then again in the 1930s, this share dropped considerably due to the changes in the ownership structure which became more Slovene. The banks, with the exception of the Yugoslav branches, became entirely Slovene. Their owners were either institutionalised investors or individual shareholders, who merged their shares and then, through special companies, managed the banks in connection with the institutionalised investors.

1.01
Prejeto 15. 1. 2002

UDK 796.4:323(497.1)

Tomaž Pavlin*

Ustanavljanje Sokola Kraljevine Jugoslavije

IZVLEČEK

Ustanovitev Sokola Kraljevine Jugoslavije sodi v vrsto ukrepov kralja Aleksandra Karađorđevića za preobrazbo jugoslovanskega nacionalno-kulturnega življenja po uvedbi šestojanuarske diktature (1929). Ustanovitev je hkrati pomenila temeljito reorganizacijo na področju telovadnih organizacij, medtem ko se športa ni dotaknila. Reorganizacija je potekala skozi vse leto 1929 in avtor članka na osnovi časopisnega gradiva prikazuje njen potek in odmeve.

Ključne besede: telesna vzgoja, sokolstvo, šestojanuarska diktatura, Jugoslovanska sokolska zveza, Sokol Kraljevine Jugoslavije

ABSTRACT

THE FOUNDING OF THE "SOKOL (FALCON) OF THE YUGOSLAV MONARCHY"

The founding of the Sokol (Falcon) of the Yugoslav Monarchy was one of the measures introduced by King Alexander Karadjordjević in an attempt to reform cultural life in Yugoslavia after the enforcement of the dictatorship on 6 January. This act caused a thorough reorganisation of gymnastic organisations, without affecting sport. In the paper, the author describes this reorganisation, which took place throughout the year of 1929, as well as the reactions it caused.

Key words: physical education, the Sokol movement, societies, King's dictatorship, the Yugoslav Sokol Alliance, the Sokol of the Yugoslav Monarchy

* Dr., asistent doktor, Fakulteta za šport, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Gortanova 22, e-mail: tomaz.pavlin@sp.uni-lj.si

Viteška organizacija Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije (dalje SKJ) je edinstven primer podržavljanja "telesne vzgoje" v zgodovini slovenske in jugoslovanske telesne kulture v obdobju med obema svetovnjima vojnama. Organizacija je bila ustanovljena na zakonski podlagi konec leta 1929 ter bila personalno povezana z vladajočo dinastijo Karađorđevićev. Njeno nastajanje ali ustanavljanje je bilo plod celoletnega procesa urejanja razmer na področju "telesne vzgoje" po šestojanuarski diktaturi. Idejno in praktično je bil SKJ nadaljevalec dotedanjega jugoslovanskega sokolstva, organiziranega v Jugoslovanski sokolski zvezi (dalje JSS) in posredno sokolstva na slovanskem jugu.

Sokolstvo je bilo telovadno ali telesnovzgojno nacionalno gibanje, ki ga zasledimo pri vseh avstro-ogrskih Slovanih. Med južnimi Slovani se je gibanje konstituiralo najprej na Slovenskem leta 1863, od koder se je širilo naprej na Hrvaško. Že pred prvo svetovno vojno je vznikla ideja o slovanskem sokolskem povezovanju in vzporedno tudi o širšem južnoslovanskem, kar pa se je realiziralo šele po končani prvi svetovni vojni. Ustanovitvi jugoslovanske države je sredi leta 1919 na "saboru" v Novem Sadu sledila ustanovitev jugoslovanske sokolske organizacije, ki je bila utemeljena na unitarističnem nacionalnem temelju: "en narod, ena država, eno sokolstvo". Enotnost pa ni bila najbolj homogena, saj je bilo že v letu 1920 iz jugoslovanskega sokolstva izključeno društvo Srpski Sokol, ker ni hotelo opustiti "plemenskega" ali narodnega naziva, temu pa se je leta 1921 pridružil izstop dela hrvaškega sokolstva, ki si je ponovno ustanovilo "plemensko" oziroma narodno sokolsko organizacijo. Prav tako so imeli jugoslovanski sokoli v katoliškem delu države tekmece na telesnovzgojnem področju v katoliških in delavskih telovadnih organizacijah. To je pomenilo, da Jugoslovanski Sokol ni bil v polni meri osrednja telesnovzgojna organizacija v državi in tudi ni mogel v polni meri opravljati svojega vzgojnega poslanstva, vzgajati fizično in moralno krepke in nacionalno zavedne jugoslovanske državljanke.

Šestojanuarska diktatura in telovadne organizacije

Travmatične politične razmere v jugoslovanski državi v njenem prvem desetletju je kralj Aleksander v začetku leta 1929 reševal s šestojanuarsko diktaturo. Odpravil je parlamentarno politično ureditev in uvedel osebni absolutizem, saj je bila njegova dolžnost, kakor je med drugim pojasnil državljanom v "manifestu" 6. januarja, "čuvati narodno edinstvo in državno celoto".¹ Aleksander je takoj izdal nekaj novih zakonov, s katerimi je ostro nastopil proti dotedanji strankarski demokraciji, ter imenoval novo vlado. Z Zakonom o zaščiti države so bile prepovedane in razpuščene politične stranke, ki so imele verski ali "plemenski" značaj, medtem ko sta bila obstoj političnih ali politično sorodnih društev in ustanavljanje novih vezana na posebno dovoljenje velikega župana.² Obstoj tovrstnih društev, na zunaj kulturnih, gospodarskih ali v našem primeru telovadnih, je narekoval revizijo stanja in sledil je pretres društev. Le-ta je bil ob koncu januarja 1929

¹ Jurij Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta, Ljubljana 1997, (dalje Perovšek, Slovenci in Jugoslavija), str. 19.

² Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 386; Perovšek, Slovenci in Jugoslavija, str. 19.

zaustavljen.

Kakor lahko razberemo iz dnevnega tiska, je bil uveljavljen moratorij na prepoved nepolitičnih organizacij, češ da je težko določiti mejo med političnimi in nepolitičnimi organizacijami.³ JSS je npr. konec februarja prejela dopis velikega župana Ljubljanske oblasti, da se določila 4. člena Zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi ne nanašajo na njihova društva, ker le-ta niso politična.⁴ Začasnemu moratoriju je verjetno botrovala tako "intervencija" predstavnikov katoliške telovadne organizacije Orel v Beogradu, kjer so pojasnjevali, da "Orel ni nikaka plemensko-politična organizacija, temveč da v polnem obsegu priznava načela narodnega edinstva"⁵ (podobno se je skliceval tudi "plemenski" Hrvatski Sokol),⁶ kot sodelovanje Antona Korošca v novi vladi.

V začetku marca istega leta so bile razpuščene nacionalistične organizacije,⁷ tako kot jugoslovanska ORJUNA ali "plemenski" SRNAO in HANAO, medtem ko oblast v življenje telovadcev še ni posegla. Marčevsko dejanje je posredno nakazovalo kraljeve namere, da bo reorganiziral nacionalno-kulturno življenje. Tako se je na dnevnem redu zasedanj vlade in kraljevega zanimanja znašla tudi usoda telovadnih organizacij, kajti telesna vzgoja je bila, vsaj glede na vzore iz jugoslovanske soseščine, primerno področje promocije in indoktrinacije politike integralnega jugoslovanstva. Vlada se je sicer že proti koncu januarja leta 1929 postavila na stališče, da sta Orel in disidentski Hrvatski Sokol "plemenski" in v svojem bistvu politični organizaciji, ki bi jih bilo treba razpustiti,⁸ a po pragmatičnem moratoriju, so telovadne organizacije delovale nemoteno skoraj vse do konca leta 1929. Kljub temu sta tako vlada kot kralj obravnavala vprašanja telesne vzgoje ter vloge sokolstva. Kralj Aleksander je sredi marca 1929 sprejel delegacijo JSS ter ukazal starosti JSS Engelbertu Ganglu, naj mu predloži vse, kar bi bilo treba storiti, da bi delo sokolstva za kralja, narod in domovino ne bilo moteno.⁹ JSS je še pred obiskom pri kralju, 3. marca, pripravil "spomenico" o telesni vzgoji z načrtoma zakona o telesni vzgoji šolske mladine in zakona za telesnovzgojno vojaško šolo. V spomenici, ki je bila, po Ganglovih besedah, sestavljena "po lastni inicijativi" in izročena "dotičnim ministrstvom", je JSS nakazal model delitev kompetenc med državo in sokolstvom. V spomenici so opozorili, da sokolstvo želi, da naj država skrbi tudi "za telesno vzgojo svojih državljanov", podobno kot skrbi za duhovno vzgojo, kajti "kakor sta človeška duša in telo nerazdružno zvezana, tako je tudi prirodna zahteva, da se vrši telesna vzgoja sporedno z duševno vzgojo, zato spada telesna vzgoja v šolo in sicer v vsako šolo". "Ker pa telesna vzgoja s šolsko dobo ni zaključena" in ker je ravno od petnajstega leta dalje najbolj potrebna, "jo naj država v tej dobi prepusti Sokolstvu". Reforma bi zajela tudi vojsko, kjer bi se izvajala vadba "v smislu Tyrševega telovadnega sestava".¹⁰ (Zanimivo je sovpadanje pred-

³ Jutro (dalje J), 27. 1. 1929, uvodnik (Ljubljana, 26. januarja).

⁴ Sokolski glasnik (dalje: SG), 15. 3. 1929, XLVII. sednica starešinstva JSS, 4. marta 1929.

⁵ J, 26. 1. 1929, Intervencija Orlovske zveze v Beogradu.

⁶ Prav tam.

⁷ Mikuž, n.d., str. 388.

⁸ J, 23. 1. 1929, Tudi "Orel" in "Hrvatski Sokol" razpuščena.

⁹ Nikola Žuti): Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941, Beograd 1991, str. 43.

¹⁰ J, 6. 12. 1929, Jugoslovensko Sokolstvo je enodušno v službi za kralja; J, 10. 12. 1929, Izjava staroste JSS; Arhiv [D Narodni dom: Spomenica o telesnom vaspitanju, br. 656, 13. mart 1929.

logov JSS in razpustitve nacionalističnih organizacij).

V začetku maja 1929 je bila v hrvaški javnosti sprožena pobuda za sokolsko združevanje. To je pomenilo, da naj bi se separatistični Hrvaški Sokol vrnil v okrilje JSS, kar je zagovarjala Slobodna Tribuna, rekoč, da je po 6. januarju nastopila "doba prelivanja in združevanja narodnih vrst zaradi duševne, socialne in gospodarske konsolidacije naroda in države". Pot, po kateri naj krene hrvaško sokolstvo, ki je po 6. januarju kralju izjavilo "svojo lojalnost", je v novih pogojih življenja "točno označena", to je "vrnitev k jugoslovanski sokolski ideologiji", kajti "nevarnost, ki je baje pretela Hrvatsstvu od Jugoslovenstva, je prazna pripovedka".¹¹ Vendar so telovadne organizacije ostale na ločenih bregovih in zlasti delovanje "plemenskega" sokolstva je bilo večkrat obravnavano na vladnih sejah, saj so se vanj prelili mnogi narodno-strankarski kadri. Poleg tega sta se v letu 1929 ustanovili celo "plemenski" sokolski organizaciji Hrvatski Sokol v Zemunu in Srbski Sokol v Beogradu.¹² Tovrstni potek dogodkov ni bil v prid krepitvi ideologije jugoslovanskega integralizma ter je povzročal zaskrbljenost in narekoval snovanje projekta uniformne državne telovadne organizacije temelječe na sokolstvu. Tako konec novembra 1929 zasledimo v Jutru kratko notičko, da "vlada pripravlja zakon o telesni vzgoji ter ga namerava objaviti na dan ujedinjenja".¹³ Hkrati je Gangl ob sočasnem zasedanju sokolskega starešinstva v Beogradu izjavil tamkajšnjim novinarjem, "da ... obstoji med hrvatskimi Sokoli gibanje za vstop v jugoslovensko Sokolstvo" in da lahko vsak Orel vstopi "v jugoslovensko Sokolstvo, ako sprejme nacijonalno ideologijo jugoslovenskega Sokolstva".¹⁴ Težje je bilo to prevesti v prakso. Slovenec je 28. novembra 1929 opozarjal, da je želja JSS reklamirati se "kot edina zveza, ki ima v sedanjem položaju še pogoje za obstanek", vendar, kakor se je Slovenčev beograjski dopisnik "informiral na merodajnem mestu", "se je zastopnikom Sokolstva poudarilo z vso odločnostjo, da je enakopravnost določena napram vsem in da se v nobenem oziru ne bo delalo nobene izjeme". Prav tako "da merodajni krogi ne vidijo, npr. glede državljanske vzgoje in glede nacionalnosti nobene razlike med člani Jugoslovenske sokolske in Jugoslovenske orlovske zveze". Zakon naj bi določal za vse enake pogoje in kdor bo hotel sodelovati, se bo moral pokoriti njegovim odredbam.¹⁵

Državna oblast pa je videla rešitev v radikalnem ukrepanju, v organiziranju vse-državne telovadne jugoslovanske organizacije, utemeljene na sokolstvu. Jutrov beograjski dopisnik je 30. novembra poročal iz Beograda, da "od avtentično informirane strani doznava(m), da se izdeluje velik načrt, po katerem bi se vsa telesna vzgoja v šoli in med narodom enotno organizirala, v glavnem v duhu in po načelih sokolske gimnastike, ter Sokolstvo samo dovedlo v čim ožjo zvezo s to državno akcijo in se razširilo na narodne sloje tudi tam, kamor kot privatna organizacija ni mogla prodreti". Novo sokolstvo bi imelo pomembno vlogo vzgojitelja jugoslovanske nacionalne in državne misli in snovalci načrta so ga nameravali "združiti z državno vzgojno politiko", kajti "tako bo mogoče sokolsko in jugoslovensko ideo-

¹¹ J, 7. 5. 1929, Poziv Hrvatskemu Sokolu.

¹² Žuti}, n.d., str. 44.

¹³ J, 27. 11. 1929, Velika sokolska seja v Beogradu.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Slovenec (dalje: S), 28. 11. 1929, Za vse telovadne organizacije eno merilo.

logijo prenesti v najširše narodne sloje in vzgojiti ves narod v duhu narodnega in državnega edinstva".¹⁶ Med letom je namreč potekala tudi šolska reorganizacija in med določbami Zakona o osnovnih šolah je bila v okviru pouka predvidena "telesna vežba po sokolskem sistemu".¹⁷

Jugoslovanski sokolski savez in šestojanuarska diktatura

Jugoslovanski sokolski savez - Jugoslovanska sokolska zveza je v letu 1929 praznoval svoje prvo desetletje. Ni še ne dobro začeto delo v jubilejnem letu, ko jo je zmotil kraljev udar. Pisanje o njem zasledimo v uvodniku februarске številke Sokolskega Glasnika, organa JSS (izhajal je dvakrat mesečno, v začetku in sredi meseca). Uvodnik se je oprl na nemirno zgodovino južnoslovanskih plemen, politične pretenzije sosedov in zato ločeno politično in kulturno življenje, ki se je končalo šele z nastankom jugoslovanske države. A nova država se ni mogla izogniti vplivu preteklosti in bratomornim političnim bojem, ki jih je lahko zaustavil le Aleksander s "kreplekim udarcem, da reši narod in državo". Uvodnik je spomnil, da je bila "borba za svobodo in zedinjenje ..." skupna točka v zgodovini jugoslovanskega naroda, zastaja pa "preporod duš", ki ga zavira tradicija in historicizem. Zato je uvodnik med drugim opozoril, da je treba "najti v preteklosti in sedanjosti smisel našega življenja in naše naloge" in ob spoznanju geopolitične vloge jugoslovanske države in mednarodne politične situacije oblikovati "narodno taktiko". Sokolski glasnik je pozdravil Aleksandrovo dejanje, hkrati pa dodal, da sam kraljev akt še ni rešitev in Sokoli so prepričani, "da bosta narod rešila samo moralnost in izobraženost". Tudi politična samostojnost je samo sredstvo do pravega narodnega življenja, ki se lahko hitro izgubi, "če kot narod prenehamo živeti moralno". Prav slednje je velika naloga sokolstva: da s pozitivnim delom pomaga graditi veliko bodočnost naroda, da z "intenzivnim telesnim vzgajanjem dvigne narod telesno in duševno. Zato je treba kreniti na delo, da bi sokolstvo sodelovalo "pri gradnji velike naše države".¹⁸

JSS je skušal v jubilejnem letu 1929 zaokrožiti svoje desetletno delovanje v jugoslovanski državi in je med 20. in 27. januarjem organiziral v Ljubljani "anketo" oziroma posvet. Namen je bil kritično pretresti stanje sokolstva v organizacijskem, tehničnem, ideološkem in prosvetnem pogledu v prvem desetletju, pregledati vzroke, ki so pozitivno ali negativno vplivali na razvoj sokolskega dela, ter na osnovi ankete oblikovati smernice bodočega dela. Udeleženci ankete so kritično pretresli delovanje in ugotovili, da je sokolstvo le delno uspelo postati središče nacionalnega in kulturnega dela v državi, da je bila ideja jugoslovanstva, t.j. nacionalne in državne enotnosti, bolj ali manj vezana le na sokolstvo, medtem ko se je zunaj njega razvijala povsem nasprotno; da je politično življenje pogosto zaviralo razvoj sokolstva, in člani, ki so delovali v politiki, so bili običajno izgubljeni za sokolsko delo, saj se njihovo politično delo ni ujemalo s sokolskimi načeli. Glede strokovnega dela so ugotovili, da je znanje prednjakov oziroma vaditeljev na splošno pomanjkljivo in zato ne morejo biti osrednje osebnosti

¹⁶ J, 1. 12. 1929, Pred ustanovitvijo nove vsedržavne sokolske organizacije.

¹⁷ J, 7. 9. 1929, Glavne določbe zakona o osnovni šoli; J, 8. 9. 1929, Nadaljnje določbe zakona o osnovni šoli.

¹⁸ SG, 1. 2. 1929, uvodnik (Ljubljana, 1. februarja 1929).

sokolskih organizacij - kar pa bi morali biti; da je prosvetno delo neuspešno, ker ni zadostnega notranjega sodelovanja "tehničnih" (telovadnih) in "prosvetnih" delav-

cev; da so mnoga društva premalo razvijala delo v naravi, zato opažajo, da velik del mladine sokolstvu odvzemajo športne in podobne (npr. skavtske) organizacije; da pa se zato razvija delo na podeželju oziroma na vasi, vendar bo treba upoštevati specifične razmere podeželja. Prav tako so opozorili na zmanjševanje ženskega članstva in naraščaja v telovadnicah zaradi raznih lokalnih neprijetnosti in pomanjkanja ženskega strokovnega kadra. Anketa je ocenila med drugim tudi sodelovanje sokolstva s šolstvom in z vojsko. Odnos med vojsko in sokolstvom je bil po mnenju udeležencev prijateljski in v duhu podpore, vendar je bilo sodelovanje odvisno od posameznikov, vojska pa se še vedno ni posluževala sokolskega sistema vzgoje. Sodelovanje med sokolstvom in šolstvom je bilo navkljub odredbam prosvetnega ministrstva slabo, negativno ali pasivno, v nekaterih pokrajinah pa je bil odnos pod vplivom politično-strankarskih struj celo sovražen.¹⁹ "Anketa" je torej odkrivala nezadovoljivo stanje na relaciji med sokolstvom in šolstvom (premajhno upoštevanje sokolstva in pomena telesne vzgoje) ter sokolstva in vojske (premalo skupnega dela). To je bilo zaskrbljujoče, kajti šolstvo in vojska sta bila sokolstvu pomembna družbena in državna segmenta za njegovo družbeno uveljavljanje, na drugi strani pa je bilo sodelovanje praktične narave za ohranjanje državne politične neodvisnosti.

V prvi polovici leta 1929 je bila pred jugoslovanskimi Sokoli vsakoletna redna skupščina. Tega leta so se zbrali 25. marca na Sušaku. V evforičnem in značilnem romantično domoljubnem otvoritvenem govoru skupščine je starosta Gangl najprej orisal pot sokolstva v jugoslovanski državi in nato med drugim izrazil zadovoljstvo nad dejstvom, da jugoslovansko sokolstvo zajema ves narod v državi, vse vere, vsa plemena in vse stanove, oba spola, da je torej v jugoslovanskem sokolstvu tabor Jugoslavije. Gangl se je osredotočil na sokolsko desetletje v jugoslovanski državi in v zaključku omenil, da je za bodoče boljše delo pripravljen načrt, ki ga bo novo izvoljeno starešinstvo lahko preneslo v življenje (s tem je verjetno mislil "anketo" in že omenjeno "spomenico").²⁰ Sokolski glasnik je desetletno delovanje obeležil sredi leta 1929 v slavnostni vidovdanski številki s kratkim nagovorom starešinstva, spominjajoč se I. sokolskega sabora leta 1919 na Vidov dan v Novem Sadu, ko je bil položen temelj jugoslovanskemu sokolstvu. V poslanici je zanimiv stavek (zanimiv glede na dogodke ob koncu leta 1929), ki dopušča različne interpretacije. Poudarku, da od leta 1919 nosijo jugoslovanski prapor "ponosno i neoskrunjeno", namreč sledi stavek, "da ga (prapor - op. T. P.) takvog - kada će tu odluku stvoriti slobodna volja našeg članstva - izručimo u junačke ruke svojim naslednicima".²¹ Postavi se vprašanje ali gre misel o izročitvi prapora naslednikom razumeti kot izročitev generacijskim naslednikom, t. j. npr. na skupščini redno izvoljenemu novemu vodstvu, ali pa so že hoteli nakazati tudi možnost, da bodo prapor predali novim fizičnim naslednikom ob demokratični odločitvi članstva o nadaljnji usodi organizacije.

Leto je teklo naprej in jeseni (3. oktobra 1929) je sokolstvo dočakalo in po-

¹⁹ SG, 15. 2. 1929, Savezna prosvetna škola.

²⁰ SG, 1. 4. 1929, U našem Sokolstvu je tabor Jugoslavije.

²¹ SG, 1. 7. 1929, Pozdrav o desetгодиšnjici JSS.

zdravilo preimenovanje Kraljevine SHS v Kraljevino Jugoslavijo. Po desetih letih sta se jugoslovansko sokolstvo in država poistovetila. Starešinstvo JSS je objavilo "Sokolski pozdrav Jugoslaviji" in pozdravilo dejanje kralja Aleksandra, odpravil vidne znake "plemenske" delitve, podrl meje lokalnega patriotizma in dal državi edino ji pripadajoče in v domačem in tujem svetu uveljavljeno ime - Jugoslavija. Zadovoljstvo sokolstva je bilo popolno, saj je iz naziva države izpadlo "službeno razlikovanje sinov in hčera enega naroda in je na najvišjem mestu dobila telo in kri njihova združevalna ideja: en narod - ena država - eno sokolstvo". Logična posledica bi moral biti po njihovem mišljenju večji vpliv sokolstva "na sve javne poslove svoje države, kod čijeg osnivanja su pomagala naša najbolja braća svojom krvlju (jugoslovanski prostovoljci v 1. svetovni vojni - op. T. P.)".²²

Konec novembra 1929, ki ga je sokolsko članstvo preživljalo v pričakovanju vladnih potez glede zakona o telesni vzgoji, je starešinstvo JSS polnoštevilno (odsotnost sta sporočila le predstavnika dveh žup) zasedalo v Beogradu. V "komunikeju" je zavrnilo namige o združevanju telovadnih organizacij ter poudarilo, da se na "permanentnih sejah" posveča problematiki novega zakona o telesni vzgoji.²³ Le-ta naj bi, po pisanju Jutra, "uredil enotno telesno vzgojo v državi in predpisal enotno telovadno organizacijo".²⁴ Prav tako je bil pomemben predmet sokolskih razprav starešinstva JSS II. jugoslovanski vsesokolski zlet v Beogradu v letu 1930.²⁵ Sokolski zleti so bili namreč merilo notranje vrednosti organizacije in imeli tako manifestativni kot propagandni značaj, beograjski zlet pa je služil utrjevanju in širjenju sokolstva v prestolnici.

V napetih trenutkih konec novembra in v začetku decembra 1929, v pričakovanju obelodanitve nove vsedržavne telovadne organizacije, ko se je verjetno marsikateri Sokol vpraševal o usodi in poslanstvu jugoslovanskega sokolstva ali razmišljal o smiselnosti sokolske jugoslovanske ideje in nehvaležnosti jugoslovanskih političnih krogov do najzvestejših pristašev in nosilcev jugoslovanske ideje, je bil v Jutru objavljen zanimiv prispevek Miroslava Ambrožiča. Bivši načelnik JSS je izpostavil dolžnosti Sokola, posameznika, člana sokolske organizacije. Sokolova prva dolžnost je po Ambrožiču služenje "svojemu narodu in svoji državi v vsakem primeru", saj sta narod in država na prvem mestu. Prav tako je pomembna tesnejša povezava z vojaštvom, medtem ko je forma institucije sekundarna in "za popolno izboljšanje sokolskih dolžnosti ni bistvenega pomena". Nato se je dotaknil vprašanja sokolske demokracije: "Nikjer ni rečeno, da bi bil demokratični duh sokolske vzgoje okrnjen, če zahtevajo narodni - torej višji - interesi, da bi si npr. sokolstvo svojih voditeljev ne volilo samo po takem ali drugačnem volilnem sistemu" (slab teden pozneje sprejeti Zakon o SKJ je omejil sokolsko demokracijo in vnašal v dotedanje sokolsko življenje "državno kontrolo"). Ambrožič je torej postavil vprašanje etike vrednostno nad vprašanje institucije, volilne pravice ali demokracije in vodstvenih oseb. Prav tako je moral v vrstah sokolskega članstva obstajati strah pred militarizacijo sokolstva, ki naj bi ga izvedli prek uvajanja oficirjev v vrste sokolskih vodij. Ambrožič je povezavo z vojaštvom relativiziral z zgodovinskim razvojem in poudaril, da "če interes naroda" zahteva takšno vez, se Sokol mora

²² SG, 15. 10. 1929, Sokolski pozdrav Jugoslaviji.

²³ J, 28. 11. 1929, Predmet sokolskih razprav v Beogradu.

²⁴ J, 1. 12. 1929, Pred ustanovitvijo nove vsedržavne sokolske organizacije.

²⁵ SG, 15. 12. 1929, Ulazak u sletsku godinu.

združiti z vojaštvom. Spomnil je na Tyrša in češko sokolstvo, kjer so bile čete čeških legionarjev militarizirano sokolstvo in nadaljeval, da "če zahtevajo pri nas narodni in državni interesi, da se Sokolstvo strne v vrste z državno disciplino, se temu ne more in ne sme upirati noben Sokol. In Sokolstvo ostane Sokolstvo. Dokler ga bomo vodili Sokoli, pa tudi, če so ti Sokoli generali, kakršnih že imamo na vodilnih mestih sokolske organizacije."²⁶

Sprejem Zakona o Sokolu Kraljevine Jugoslavije

Prvotno bi moral Zakon o državni sokolski organizaciji iziti na praznični 1. december, vendar je bil sprejem zakona preložen za nekaj dni z obrazložitvijo, "da se ... v gotovih točkah še bolj precizira".²⁷ Jasno pa je že bilo, da bo Zakon radikalen in bo delovanje dotedanjih telovadnih organizacij, tako "plemenskih", verskih kot jugoslovanskih vprašljivo, "istočasno pa bodo vse telovadne organizacije odnosno ves narod pozvani, da vstopijo v novo vsedrjavno sokolsko organizacijo, ki bo zgrajena na osnovi idej jugoslovenskega Sokolstva in se bo nahajala pod vodstvom preizkušenih voditeljev, ki bodo imenovani deloma iz vrst vojaških voditeljev."²⁸ Povsem utemeljeno lahko domnevamo, da je takšno pisanje povzročilo napetost med telovadci, tako med katoliškimi kot samimi sokolskimi. V Sloveniji je miril duhove sam ban Dušan Serbec, češ da kakršno koli objavlanje člankov, da bo nova organizacija temeljila na "duhu in po načelih ene ali druge sedaj obstoječe telovadne organizacije, je sedaj prerano in torej nedopustno".²⁹

Zakon o SKJ je obravnavala vlada 4. decembra 1929. Vendar ne v polni sestavi, pač pa v odsotnosti prometnega ministra Antona Korošca, ki je bil na službeni poti pri nemški vladi v Berlinu.³⁰ O Zakonu je na seji vlade poročal predsednik Petar Živković, ki je poudaril, da je predpogoj novi organizaciji ukinitvev "plemenskih sokolskih organizacija i osnivanje jugoslovenskoga Sokola, a da bi se postigao ozbiljan efekt u organizaciji, država treba aktivno da pomogne formiranje društva i uprave u čisto jugoslovenskoj ideologiji".³¹ V tej dikciji sicer ni bilo zajeto sokolstvo JSS, ki ga je bilo treba po presenetljivo ostrem in posplošenem ter zavajajočem mišljenju Živkovića razpustiti skupaj s "plemenskimi" organizacijami, ker je bila namreč združitev telovadnih organizacij v okviru JSS neizvedljiva, češ da je bila uprava JSS sestavljena iz pripadnikov različnih strank in zato JSS ni dovolj deloval v duhu nove ideologije integralnega jugoslovanstva. S tem je bila krivda telovadne razdrobljenosti in neučinkovitosti porazdeljena. Ob koncu poročila je Živković v ultimativnem tonu poudaril, da se "ima stvoriti jedinstvo Organizacije Sokola Kraljevine Jugoslavije, a da se ostavi rok ostalim organizacijama da se opredele ili da uđu u novu organizaciju, ili da budu raspuštene. Formiranje Sokolstva ima da se provede postupno i sa ove strane nema bojazni ali, glavno da u određenom vremenu prestanu da funkcionišu kao

²⁶ J, 1. 12. 1929, Miroslav Ambrožič, Sokolova dolžnost.

²⁷ J, 1. 12. 1929, Pred ustanovitvijo nove vsedrjavne sokolske organizacije.

²⁸ Prav tam.

²⁹ J, 3. 12. 1929, Ban Serbec o novi telovadni organizaciji.

³⁰ S, 5. 12. 1929, Pred ustanovitvijo Sokola kraljevine Jugoslavije; Bojan Godeša, Ervin Dolenc: Izgubljeni spomin na Antona Korošca, Ljubljana 1999, str. 71.

³¹ Žutić, n.d., str. 44.

organizacije dosadašnja društva".³² Načrt in zakon o novi sokolski organizaciji sta bila, tako meni Žutić, izdelana v ozkem državnem krogu ob odločilnem vplivu kralja Aleksandra in ministrskega predsednika Petra Živkovića, saj so bile vse odločitve, katerih pobudnik je bil Živković, vnešene v zakonski predlog.³³ Nasprotovanj zakonskemu predlogu ob odsotnosti ministra Korošca ni bilo. Živković je na seji prebral tudi pismo kralja Aleksandra, kjer je kralj pozdravil vest o ustanovitvi nove sokolske organizacije, "da se u cilju fizičkog, moralnog i nacionalnog vaspitanja združe sve zdrave snage naroda u jednu vitešku organizaciju Soko Kraljevine Jugoslavije" in je z zadovoljstvom sprejel predlog, da načeluje SKJ vsakokratni prestolonaslednik, ter pooblastil vladu, da temu primerno vnesejo v zakon zakonsko določilo.³⁴ Žutić torej trdi, da je bilo načrtovanje nove organizacije delo ozkega državnega kroga, vendar pa je, od 26. novembra naprej potekalo v Beogradu zasedanje starešinstva JSS.³⁵ A zato še ne moremo trditi, da je bil JSS soustvarjalec Zakona o SKJ. Je pa projekt očitno podprl, kar nakazuje pisanje M. Ambrožiča o dolžnostih Sokola.

Zakon o SKJ je bil verificiran 5. decembra 1929. Vlagatelj sta bila minister "prosvete" Božidar Maksimović in minister "vojske in mornarice" Stevan S. Hadžić, predstavnika državnih resorjev in področij, koder bi sokolstvo moralo in je želelo, glede na "anketo", aktivneje odigrati družbeno-nacionalno delo. Jutro je na dan verificiranja Zakona o novi telovadni organizaciji, povzelo pisanje beograjskega časopisa Vreme "o motivih in ciljih državne reorganizacije telesne vzgoje". Sokolstvo se je po njihovem komentarju v jugoslovanski državi razcepilo na "več struj", in "ko je država stabilizirala samo sebe, je stabilizirala tudi Sokolstvo, a je istočasno prišla na idejo, da je treba očuvati Sokolstvo od vseh podobnih kriz v bodoče". Zato bo temelj novi organizaciji sokolska ideja "o razvoju in jačanju fizične kulture in edinstvene nacionalne zavesti". Borbeni cilji bodo opuščeni, poudarek pa bo na vzgoji mladine v enotnem jugoslovanskem duhu. Takšno Sokolstvo bo "pod državno kontrolo ... postalo enotna narodna milica prve vrste, močan faktor narodne bodočnosti in ne varamo se, ako pravimo, najvažnejši element narodne sreče in napredka", razširilo pa se bo lahko tudi med nižje sloje, delavce in kmete, ki so "najsposobnejši narodni elementi". Družbeno širitev naj bi dotedaj zaviral "privatni značaj" organizacije. Prav tako je bil poudarjen še militaristični pomen "fizične kulture", saj so "Sokoli ... bili vedno najbolj zdrav material za vojsko", zato bo "obvezno Sokolstvo ... olajšalo vojaško vzgojo v svrhu državne obrambe". Sokolski naborniki bodo že izvežbani, treba jih bo le še izpopolniti in lahko jim bodo skrajšali vojaški rok. Jutro zaključuje, da je zakonsko ustanavljanje državne sokolske organizacije aktualnemu sokolstvu počastitev in priznanje, "v katerem je najboljša pohvala njegovega fizičnega in duhovnega sistema priznanje, ki je zanj toliko dragoceno, da se more najmirneje in najzavestneje pomiriti s tem, da postaja enotna državna organizacija za vzgojo volje, telesa, duha in zavesti".³⁶ Z Zakonom je, tako Slovenec, "vlada odgovorila namenu države in razpoloženju, ki živi v

³² Prav tam.

³³ Prav tam.

³⁴ Žutić, n.d., str. 45; kraljevo pismo je bilo objavljeno tudi v S, 5. 12. 1929, Pred ustanovitvijo SKJ, in J, 5. 12. 1929, Sokol Kraljevine Jugoslavije.

³⁵ J, 27. 11. 1929, Velika sokolska seja v Beogradu; J, 28. 11. 1929, Predmet sokolskih razprav v Beogradu; J, 1. 12. 1929, Pred ustanovitvijo nove vsedržavne sokolske organizacije.

³⁶ J, 5. 12. 1929, Nova doba v zgodovini Sokolstva.

telovadnih vrstah"³⁷ oziroma je, kot je zapisalo Jutro, "zadostila potrebam države, pa tudi potrebam in stremljenjem Sokolstva in vseh sorodnih organizacij za fizično in moralno vzgojo naroda in mladine",³⁸ ter s tem korakom sledila razmeram v svetu, kjer so podobne organizacije pod kontrolo državnega vodstva. Težnja, "da bi se telovadna društva združila pod eno vodstvo",³⁹ oziroma, da bi se "Sokolstvo in njemu slične organizacije zedinile v enotno organizacijo pod enotnim vodstvom",⁴⁰ ni bila izvedljiva "vsled pomanjkanja jake avtoritete",⁴¹ oziroma so te poskuse "onemogočile predvsem strankarsko politične tendence, ki so se pojavljale v nekaterih organizacijah".⁴² Zato je to nalogo prevzela nase država. S tem aktom je bila odprta pot vsem tistim, ki so "dobre volje", da vstopijo v novo organizacijo, ki bo imela sedež v Beogradu in ki ji bo načeloval prestolonaslednik.⁴³

Zakon je takoj pozdravil starosta JSS Gangl. Jutro je Ganglov pozdrav pomenljivo naslovlilo "Jugoslovensko Sokolstvo je enodušno v službi za kralja in narod". Gangl je ob tej priliki spomnil na "Spomenico JSS" o urejanju telesne vzgoje v državi in dejal, da je jugoslovansko sokolstvo tudi vnaprej "pripravljeno, da po svojih najboljših močeh pomaga pri delu za popolno dosego velikega in plemenitega cilja telesne in moralne vzgoje vsega našega naroda, ki ga je postavil predsednik vlade g. general Petar Živković z zasnovo SKJ".⁴⁴ V brzojavki JSS ministrskemu predsedniku in kralju pa je Gangl v imenu JSS še izjavil, da se jugoslovansko sokolstvo postavlja "na razpolago in uslugo v svrhu izvajanja zakona o SKJ". Zato je sklical skupščino JSS 15. decembra v Beogradu (sedež JSS je bil v Ljubljani) ter zaključil, da bo JSS "tudi v bodoče, kakor je bilo doslej, pomagač države in nositelj državnega in narodnega edinstva".⁴⁵ Kralj se je JSS zahvalil za pozdrave in z zadovoljstvom sprejel izraze vdanosti in vernosti njemu in Kraljevemu domu.⁴⁶ Jutro je pribeležilo tudi izjavo znanega zagrebškega sokolskega delavca Ivana Ribarja, ki je prav tako pozdravil ustanovitev SKJ in poudaril, da bo SKJ visoko nosil "zastavo državne in narodne jugoslovanske ideje, slovanske solidarnosti in skupnosti. Jugoslovanski in slovanski duh Sokolstva bo preveval tudi nadalje SKJ. S češkimi in poljskimi Sokoli bo ohranil novi Sokol Slovansko sokolsko zvezo."⁴⁷

Zakon o Sokolu Kraljevine Jugoslavije

Zakon je določal novo organizacijo in njeno notranjo zgradbo (prevzeta shema JSS: odseki ali čete, društva, župe, zveza), v členih od 8. do 14. pa je bila dana 'popotnica'. V 8. členu, ki je določal "sredstva za vzdrževanje sokolskih" organizacij, je bilo določeno, da se le-ta "sestoje iz: članskih prispevkov, dobrodelnih dajatev, volil in zadužbin ter podpor banovin in države". Proračunsko financiranje, vzpo-

³⁷ S, 6. 12. 1929, Zakon o ustanovitvi Sokola kraljevine Jugoslavije.

³⁸ J, 6. 12. 1929, Sokol kraljevine Jugoslavije ustanovljen.

³⁹ S, 6. 12. 1929.

⁴⁰ J, 6. 12. 1929.

⁴¹ S, 6. 12. 1929.

⁴² J, 6. 12. 1929.

⁴³ J, 6. 12. 1929; S, 6. 12. 1929.

⁴⁴ J, 6. 12. 1929, Jugoslovensko Sokolstvo je enodušno v službi za kralja in narod.

⁴⁵ J, 7. 12. 1929, Za Sokola Kraljevine Jugoslavije.

⁴⁶ SG, 15. 12. 1929, Zakon o osnivanju Sokola kraljevine Jugoslavije.

⁴⁷ J, 7. 12. 1929, Za Sokola Kraljevine Jugoslavije.

stavljeno na razmerju država-zveza, banovina-župa in občina-društvo je bilo za sokolstvo in njegovo strokovno delovanje velika pridobitev, čeprav je v praksi vedno primanjkovalo denarja. Prav tako je z novo organizacijo odpadlo kakršnokoli špekuliranje glede včlanjevanja dijakov, kajti 9. člen je dovoljeval, da novi organizaciji "lahko pripadajo učenci vseh narodnih, meščanskih, srednjih, učiteljskih in strokovnih šol". S tem členom je bilo v bistvu sokolstvu prepuščeno telesno vzgajati in "sokolizirati" ali "jugoslovanizirati" šolsko populacijo, saj je bilo npr. na drugi strani prepovedano ali omejevano delovanje dijakov v športnih društvih. Skoraj istočasno je bil sprejet tudi zakon o šolstvu,⁴⁸ ki je vseboval predmet "telesno vzgojo". Izvajal se je po sokolskem sistemu in metodiki. "Minister za promet" je bil pooblaščen, da "predpiše s potrebnimi uredbami vozne olajšave za člane SKJ po državnih železnicah, državnih ladjah in ostalih državnih prevoznih sredstvih za izlete, skupščine in ostala poslovna potovanja SKJ" (10. člen). Prav tako je bil pooblaščen "minister vojske in mornarice", da "s posebno uredbo predpiše olajšave glede obvezne službe v kadru za člane SKJ" (10. čl.). Za delovanje starih telovadnih organizacij pa je bil bistven 12. člen, člen o "likvidaciji dosedanjih telovadnih organizacij", ki je narekoval, da se "dosedanja društva za telesno in moralno vzgojo: Jugoslovenski Sokol, Hrvatski Sokol, Orel in Srbski Sokol, v kolikor bi se v treh tednih od dne, ko stopi ta zakon v veljavo, ne ujedini ali ne stopila v SKJ ... ukinejo". Oba vodilna slovenska dnevnikarja sta omenila tudi državno kontrolo nove organizacije, seveda znova vsak na svoj način. Medtem ko je Slovenec kratko in jedrnat komentiral, da se "iz zakona ... jasno vidi, kje in koliko pride do izraza državna kontrola",⁴⁹ je Jutro pojasnilo, da "državna kontrola prihaja do izraza v tem, da imenujeta in razrešujeta savezno upravo minister prosvete in minister vojne in mornarice v sporazumu z ministrskim predsednikom"⁵⁰ (po ustanovitvi Ministrstva za telesno vzgojo naroda konec leta 1931 je SKJ padel v delokrog slednjega), nižje instance pa imenuje zvezno oz. župno vodstvo (6. člen). Oba ministra sta bila še določena, da bosta v soglasju z ministrskim predsednikom pripravila statut SKJ (11. člen).⁵¹

Po sprejemu Zakona so bili predstavniki telovadnih organizacij povabljeni na sestanek k prosvetnemu ministru na pogovor o bodočnosti nove telovadne organizacije in o pogojih sodelovanja v njej. Slovenec je sestanek kratko komentiral, da se zastopnika Hrvatskega Sokola in Jugoslovanskega Orla nista izrekla ne pozitivno ne negativno, ker se mora o tem odločiti vodstvo po vrnitvi zastopnikov domov in po posvetovanju.⁵² Izčrpnje je poročalo Jutro in objavilo povzetke intervjujev, ki so jih posamezni predstavniki dali beograjskim časopisom. Predstavniki Orla, Stanislav Žitko, je pojasnil, da njihova ideologija resda temelji na krščanskih načelih, a to še ne pomeni, da so verska organizacija, "na katero bi imela vpliv stranka ali Cerkev". Medtem ko so Orli namero o organiziranju nove organizacije podprli, pa jih je motilo predvsem ime, "ki nikdar ni bilo njihovo". Morebitni vstop je Žitko pragmatično pogojeval z enakovrednim spoštovanjem sokolske in orlovske ideologije, dokončni sklep pa bo prinesla celotna

⁴⁸ Žuti}, n.d., str. 59-60.

⁴⁹ S, 6. 12. 1929.

⁵⁰ J, 6. 12. 1929.

⁵¹ J, 6. 12. 1929; S, 6. 12. 1929; Zbornik Saveza SKJ (dalje Zbornik SSKJ), 1939, str. 9-12; Zbornik je vseboval zakone, uredbe, pravilnike, poslovnike in navodila o ustroju in poslovanju SKJ.

⁵² S, 8. 12. 1929, Zastopniki telovadnih organizacij v Beogradu.

organizacija. Gjuro Kuničić, član Hrvaškega Sokola, je povedal, da jih je vest o novi organizaciji doletela nepričakovano in niso uspeli spoznati razpoloženja članstva. Sicer pa si želijo čim več informacij, da bo članstvo dobro seznanjeno, kajti za vodstvo hrvaškega Sokola bo "zakon ono, kar bodo odločile sokolske organizacije kot demokratske ustanove".

Kuničić se je še izgovoril, da zaenkrat lahko govori le v osebnem imenu, in pojasnil, da je "Hrvatski Sokol nacionalna organizacija", ki je "svoječasno sprejela v Osijeku resolucijo, v kateri se govori o ustvaritvi jugoslovanskega saveza, v katerem naj bi stopili na podlagi ravnopravnosti, enakosti in svobode Hrvatski Sokolski Savez, Srbski Sokol in Slovenska orlovska zveza". Ob tem je drugi predstavnik Milan Praunsperger dodal, da je treba za vstop v novo organizacijo "najti primeren modus".⁵³ Povsem nasprotno je govoril starosta JSS Gangl, ki je poudaril, da je država sprejela njihov predlog "od meseca marca ter pokazala vso svojo skrb za moralno in fizično vzgojo našega naroda in pri tem velikem cilju povzdige zdravja našega naroda, v najširšem smislu te besede, bo Jugoslovanski Sokol sodeloval s svojimi najboljšimi močmi". Gangl je še dodal, da bodo o dokončnem vstopu demokratično odločali na skupščini sredi decembra.⁵⁴

Odmevi med "brati Sokoli"

Odmevi na Zakon so bili različni. Slovenskemu sokolskemu članstvu ni bilo vseeno, kaj se bo zgodilo, in ponekod so začeli "skrivati orodje, prapore, arhive in drugo".⁵⁵ A merodajnejši so bili odmevi med slovanskimi sokolskimi brati in maloantantnimi zavezniki na Češkoslovaškem, kjer je bila v delu časopisja izražena kritika. Jutro jo je zavračalo kot nezadostno informiranost o ciljih in vsebini nove organizacije. Češkoslovaška sokolska zveza je zato zaprosila jugoslovanskega veleposlanika v Pragi za izčrpnije informacije, po katerih bi se lahko prepričala, "da v novi jugoslovanski sokolski organizaciji ni ničesar fašističnega, niti kaj takega, česar bi Sokolstvo po svojih demokratskih in svobodoumih načelih moglo sprejeti". Na osnovi raznih izjav in točnejših pojasnil si bo, kot je menilo Jutro, lahko ustvarila pravo sliko o novi organizaciji in jo "pozdravila ... prav tako navdušeno, kakor jo danes pozdravlja vse jugoslovansko Sokolstvo".⁵⁶ To se je tudi dejansko zgodilo in Jutro je 11. decembra že poročalo o pozdravih češkoslovaškega sokolstva "jugoslovanskim bratom" z zagotovilom sodelovanja med obema sokolskima organizacijama.⁵⁷ Jugoslovanski veleposlanik v Pragi dr. Angjelinović je posredoval pismo tudi tajniku Slovanske sokolske zveze in podstarosti Češkoslovaške sokolske zveze Vincencu Stepaneku, v katerem ga je seznanil "o novi narodni organizaciji v Jugoslaviji" in izrazil "prepričanje, da bosta znali i češkoslovaška i slovanska sokolska zveza oceniti intencije nove sokolske

⁵³ J, 8. 12. 1929, Vodstva telovadnih organizacij v Beogradu.

⁵⁴ Ponedeljek, 9. 12. 1929, Voditelji dosedanjih telovadnih zvez o novem Sokolu.

⁵⁵ Drago Stepišnik: Telovadba na Slovenskem, Ljubljana 1974, str. 171; podobno tudi France Pernišek: Zgodovina slovenskega Orla, Buenos Aires 1989, str. 239: "Zakon je izšel nenadoma in je tudi med politično neinformiranim in nepripravljenim članstvom Sokola v Sloveniji povzročil prve dni preplah." (povzema Stepišnikovo navedeno delo).

⁵⁶ J, 8. 12. 1929, Češka javnost in naš novi Sokol.

⁵⁷ J, 11. 12. 1929, Češkoslovaško Sokolstvo ob boku Sokolu Kraljevine Jugoslavije.

organizacije v Jugoslaviji". Kot je še poudaril, je treba, "da se podrobnosti telovadnih organizacij v vsakem slovanskem narodu in vsaki slovanski državi prilagodijo tamošnjim krajevnim razmeram".⁵⁸ Naklonjenost se je stopnjevala in Jutro je 13. decembra poudarilo, da "celokupna češka javnost zasleduje z velikim zanimanjem dogodke po ustanovitvi SKJ". Omenilo je članek "dr. Kramerja v Narodnih listih", ki je poudarjal pomen novega Sokola, odobravajoče pisanje "senatorja Klofača v Češkem Slovu" ter podobno "Lidovih Noviny" in ugodno ocenjevanje razvoja dogodkov v socialno-demokratskem tisku. Zanimanje za dogodke je bilo tudi med parlamentarci, saj je navajal praški dopisnik Jutra, da so ga ob otvoritvi parlamenta 12. decembra 1929 "številni poslanci prosili za informacije". "V splošnem se lahko reče", je zaključilo Jutro, "da smatrajo češkoslovaški politični krogi, ki se zanimajo za razvoj Jugoslavije, inicijativo kralja in izvedbo ideje velike enotne organizacije za važno sredstvo konsolidacije Jugoslavije ter ga vseskozi pozdravljajo s simpatijami".⁵⁹

Vstop Jugoslovanske sokolske zveze v Sokol Kraljevine Jugoslavije

Izredna skupščina JSS je potekala 15. in 16. decembra 1929 v Beogradu. Razpravljali so o vstopu v novo organizacijo in o pripravah na II. jugoslovanski vsesokolski zlet. Izredne skupščine so se udeležile vse župe razen cetinjske (86 delegatov žup in 12 članov starešinstva), ki pa je poslala brzojavko, v kateri je izrekla svojo "solidarnost" z vsemi sklepi skupščine. Uvodoma je Gangl orisal namen skupščine, češ da se nahajajo na razpotju in se morajo odločiti. Na delovnem sestanku, ki je potekal pred skupščino, so se vsi izjavili za nadaljevanje sokolskega dela, za izboljšanje oziroma napredovanje sokolske ideje in za blaginjo naroda, kar vse je vzajemno povezano. Sokoli so zato pripravljani tudi na žrtve, vendar pa ne morejo "žrtvovati velike in lepe misli sokolske". To pomeni, da se odrejajo organizaciji JSS, nikakor pa ne vsebini, in ker je bila ta glede na Zakon sokolska, je bila to tudi stična točka stare privatne in nove državne organizacije. Po končanem govoru je Gangl najavil glasovanje, pred tem pa prebral brzojavko češkoslovaškega sokolstva, ki jih je pozdravljalo in jim želelo srečno odločitev za uspeh sokolske misli in za napredek jugoslovanskega naroda. JSS se jim je zahvalila za želje, poudarjajoč, da bodo tudi v bodoče, reorganizirani v novem Sokolstvu Kraljevine Jugoslavije, ostali zvesti starim tradicijam in nadaljevali delo po istih sokolskih načelih.⁶⁰

Na skupščini sta bili prebrani resoluciji delegatov jugoslovanskega sokolstva in zagrebške župe. Najprej je bila prebrana resolucija delegatov jugoslovanskega sokolstva, zbranega na izredni skupščini v Beogradu na osnovi zakona o organiziranju SKJ, "ki je bil sprejet brez iniciative jugoslovanskega Sokolstva".⁶¹ V resoluciji je v prvih treh točkah govora o preteklem delu in vlogi, nakar je bilo poudarjeno, da državni interesi, izraženi v Zakonu o SKJ zahtevajo, da se JSS odreče svoji samostojnosti (4. točka). JSS je prepričana, da bo nova organizacija SKJ vodena v duhu JSS in pričakuje, da bodo dosedanji nosilci sokolskih načel

⁵⁸ J, 13. 12. 1929, Češke simpatije za našega novega Sokola.

⁵⁹ J, 13. 12. 1929.

⁶⁰ SG, 15. 12. 1929, Zakon o osnivanju Sokola kraljevine Jugoslavije.

⁶¹ Prav tam.

imeli v novi organizaciji največji delež, saj le v tem vidijo jamstvo uspešnega bodočega dela za dobro kralja, domovine in zmago sokolske slovanske ideje (5. točka). S to željo JSS sklepa svoje delovanje in proglašaja, da vstopa celotna organizacija v SKJ in pozdravlja svojega brata starešino Nj.vis. prestolonaslednika Petra (6. točka). JSS je izrekla zahvalo vsem dotedanjim delavcem ter vsem bratom in sestram za nesebično delo in ljubezen do sokolstva in jih pozvala k nadaljnjemu delu

(7. točka). Do dokončnega formiranja SKJ pa naj vse župe in društva JSS nemoteno nadaljujejo delo, pripravljajoč se na vsesokolski zlet naslednjega leta v Beogradu (8. točka). Prav tako je JSS ob zaključku resolucije izrazila upanje, da bo SKJ postal član slovanske sokolske organizacije (9. točka).⁶² Resolucija zagrebške župe je za vstop v SKJ postavljala v ospredje odločitev posameznika in društva, torej individualno odločitev in ne kolektivne po sklepu organizacije. Resolucija zagrebške župe je poudarjala, da je povsem "irelevantno", kakšno je stališče nekoga do viteške organizacije SKJ in da "ta moment ne more biti pomemben za ... izredno glavno skupščino". Merodajen za sklic je bil Zakon o SKJ, ki normira za JSS tri "dejstva", izražena v členih 2., 12. in 13., in sicer: prvič, član SKJ lahko postane vsak polnoleten in neoporečen državljan Kraljevine Jugoslavije (čl. 2); drugič, dosedanja društva se ukinejo, če se do 26. decembra ne združijo ali vstopijo v SKJ (čl. 12.); in tretjič, šolski in obrambni minister bosta v soglasju z ministrskim predsednikom predpisala odredbo o likvidaciji društev (čl. 13.). Po novem zakonu bi moral JSS prenehati z delom v vsakem primeru, ker Zveza (vrh JSS) brez društev ne more obstajati. Zatorej je naloga Zveze samo ta, da društvom omogoči pravilno postopanje v smislu Zakona, saj društveni pravilniki v členu o razpustitvi odredajo, da se društva lahko razpustijo z dovoljenjem Zveze, kar je veljalo tudi za društveno lastnino. Ker je vprašanje obstoja Zveze reševal že Zakon "indirektnim putem", "ker o njej Zakon niti ne govori", mora Zveza sprejeti odločitev, da prepušča društvom končni pravno-formalni odgovor ali odločitev oz. "rispozicijo v pogledu njihovih lastninsko-pravnih odnosov". Pristopa k SKJ ne rešujejo posamezne telovadne zveze, pač pa "po citiranem zakonu (čl. 12.) odločajo samo društva", ki so omejena z 2. členom Zakona o SKJ, kjer je pogoj za včlanitev državljanstvo, polnoletnost in neoporečnost kandidata. Po tem členu bi morala društva izključiti člane, ki ne izpolnjujejo predpisanih pogojev, v čemer vidijo predlagatelji druge resolucije željo zakonodajalca, da v SKJ vstopajo posamezniki, ki bodo tvorci nove organizacije. Da bi torej prišla do izraza volja sokolske skupnosti in da izvršijo odredbe Zakona, so delegati zagrebške župe predlagali, da se v smislu zakonu o organiziranju SKJ z dne 5. 12. 1929 pristopa k likvidaciji JSS, vseh žup in društev, ter da mora najkasneje do 25. decembra vsako sokolsko društvo organizirati izredno glavno skupščino, na kateri se da vsakemu članu možnost odločiti se za vstop v SKJ in da se sprejme odločitev o društveni lastnini.⁶³ Gangl je nato predal na glasovanje obe resoluciji in delegati so množično (87 glasov za resolucijo JSS in 11 za resolucijo zagrebške župe) podprli resolucijo JSS, nakar je bila sprejeta še brzojavka prestolonasledniku Petru. V njej

⁶² SG, 15. 12. 1929, Zakon o osnivanju Sokola kraljevine Jugoslavije; J, 17. 12. 1929, Vse jugoslovensko Sokolstvo vstopa v Sokola kraljevine Jugoslavije.

⁶³ SG, 15. 12. 1929, Zakon o osnivanju Sokola kraljevine Jugoslavije.

je JSS sporočalo, da je na svoji izredni skupščini sprejelo sklep o vstopu v SKJ in da pozdravljajo prestolonaslednika kot svojega brata starosto, z globoko vero v požrtvovalno delo vseh Sokolov za bodočnost naroda.⁶⁴ V zaključnem delu skupščine sta bila izvoljena še dva "odbora". V prvem so bili Djuro Paunković, Ivan Ribar, Olip, Branko Čipčić. Ta "odbor štirih oseb" je imel sodelovati s pristojnimi oblastmi, ko se bo uveljavljal zakon o prenosu celokupnih aktiv in pasiv JSS, žup in društev na SKJ. Drugi odbor - "odbor treh članov savez-

nega starešinstva" - so sestavljali Gangl, Paunković in Živković in so morali naslednji dan izročiti oblastem (predsedniku vlade in kraljevi pisarni oz. "maršalatu dvora") sprejeto resolucijo.⁶⁵

Vstop JSS v SKJ je na svoji seji 21. decembra obravnavala tudi Češkoslovaška sokolska zveza (ČOS). O položaju je poročal podstarosta Vincenc Stepanek ter prebral resolucijo, ki je bila sprejeta na izredni glavni skupščini JSS, ko so se sokolski delegati odločali o vstopu v SKJ. ČOS je imenoval komisijo s pooblastilom, da pripravi izjavo, "ki bo obrazložila stališče češkoslovaškega Sokolstva do Sokola Kraljevine Jugoslavije".⁶⁶ Vstop JSS v novo sokolsko organizacijo je bil prav tako povod pisanju podpredsednika češkoslovaškega senata Vaclava Klofača v uvodniku Češkega Slova "o potrebi in pomenu ... nove vsedržavne sokolske organizacije". Klofač se je izkazal kot poznavalec razmer v jugoslovanski državi in podpornik nove organizacije. Politizacijo telesne vzgoje in zakon o SKJ je opravičeval tako z vidika pomanjkanja vzgoje, temelječe na narodni solidarnosti ali enakosti, kot tudi z vidika aktualne evropske politične situacije, saj je imela Jugoslavija pomembno geostrateško vlogo na jugovzhodu Evrope. Temu primerno mora "jugoslovanski narod ... organizirati svoje mlade sile, da bi se mogel uveljaviti kot faktor miru in napredka v Evropi in pred vsem na Balkanu in da bi na drugi strani bil v stanju odbijati vse napade na svojo neodvisnost in integriteto". V novem zakonu, je poudaril, "vidi jamstvo za delo v tej dvojni smeri" za jačanje narodne in državne ideje z vzgojnim in državotvornim delom. Klofaču je bilo samoumevno, da "morejo novo ero državne telesne vzgoje, podpirani od avtoritete cele države, prevesti najlažje oni možje, ki so doslej požrtvovalno vodili Sokolstvo". Sokolstvo "zato dejansko izpuščeno biti ne more, razpuščeno more biti le ono, kar je protisokolsko in protijugoslovensko, vse, kar ne razume, da demokracija ni samo v formi, temveč pred vsem v duhu in ciljih".⁶⁷

Likvidacija telovadnih organizacij

Zakon o ustanovitvi organizacije SKJ je določal, da se dotedanja telovadna društva, če v določenem roku ne bi vstopila v novo organizacijo, ukinejo. Pri tem je bil Zakon povsem jasen in je telovadna društva navedel: Jugoslovanski Sokol, Hrvatski Sokol, Orel in Srbski Sokol. Do srede decembra 1929 so se zato morale telovadne organizacije odločiti o svoji nadaljnji usodi. Kako se je odločil Jugoslo-

⁶⁴ SG, 15. 12. 1929, Zakon o osnivanju Sokola kraljevine Jugoslavije; J, 17. 12. 1929, Vse jugoslovensko Sokolstvo vstopa v Sokola kraljevine Jugoslavije.

⁶⁵ SG, 15. 12. 1929.

⁶⁶ J, 22. 12. 1929, Češki državnik o Sokolu kraljevine Jugoslavije.

⁶⁷ J, 22. 12. 1929, Češki državnik o Sokolu kraljevine Jugoslavije.

vanski Sokol smo že pisali. Tudi Srbski Sokol ("Srbska sokolska organizacija Dušan Silni"), sicer "maloštevilna" telovadna organizacija, se je v drugi polovici decembra odločil za vstop v novo sokolsko organizacijo. Sklep o vstopu je bil sprejet na seji vodstva v prepričanju, "da bodo pravično zastopani v članstvu in upravah".⁶⁸ Vodstvo Hrvaškega Sokola je zavzelo stališče, da bodo na skupščini sredi decembra odločali o razpustu zveze, medtem ko bodo odločitev o vstopu v novo sokolsko orga-

nizacijo prepustili posameznim društvom.⁶⁹ Nekatera društva so se za vstop odločila.⁷⁰

Težek udarec je Zakon o SKJ predstavljal katoliškemu telovadnemu gibanju oziroma Orlovstvu, ki je bilo najbolj razširjeno na Slovenskem,⁷¹ na Hrvaškem pa manj (tam je delovala tudi podobna organizacija Domagoj)⁷². Orlovska organizacija se je proti novi organizaciji izrazila v posebni spomenici, poslani kralju, rekoč, "da v taki obliki v novo telovadno organizacijo ne more stopiti". Motila sta jo tako ime kot sokolska ideologija temelječa na Tyrševem svobodomiselnem duhu. Prav tako so želeli, da bi se ohranila demokratičnost organizacije. Ker odgovora na spomenico niso prejeli, se je Orlovstvo na skupščini odločilo, da se novi telovadni organizaciji ne pridruži.⁷³ Sklep je bil težak za katoliški tabor in vplivni ljubljanski škof Jeglič je v teh trenutkih pozval oziroma prosil Orle, da pogumno dvignejo glave in sklenejo, da bodo ostali zvesti krščanskim načelom in vzornemu krščanskemu življenju v vseh okoliščinah, v katere zaidejo; med seboj naj ostanejo dobri prijatelji, oklenejo naj se svojih dušnih pastirjev ter naj se še izpopolnjujejo v krščanski izobrazbi, berejo "dobre časopise in v pravem duhu napisane knjige".⁷⁴ V zvezi s katoliškim zavračanjem nove organizacije je zanimivo pisanje Jutra. Slednji je v drugi polovici decembra 1929 objavil odmev "klerikalnega lista Pražský večerník", "organa češkoslovaške klerikalne stranke". V članku z naslovom "Odločni boj jugoslovenskega episkopata proti razpuščenju jugoslovenskega Orla" je Praški večernik poudaril, da "državni Sokol Jugoslavije znači napad na katolicizem". S člankom, ki ga je Jutrov dopisnik označil kot "oster članek o stališču jugoslovanskih škofov napram SKJ", naj bi praški list nadaljeval kampanjo proti jugoslovanskemu zakonu o telesni vzgoji. Vendar pa, je poudarilo Jutro, to ni bilo stališče češkoslovaške ljudske stranke, temveč naj bi bili "napadi inspirirani

⁶⁸ J, 21. 12. 1929, Tudi Srpski Soko vstopil v enotnega Sokola; J, 8. 1. 1930, Vojaške olajšave za sokolske telovadce.

⁶⁹ S, 10. 12. 1929, Seja starešinstva Hrvatskega Sokola; J, 10. 12. 1929, Priprave za likvidacijo Hrvatskega Sokola. HSS je združevala 212 društev (JSS: 443), 27 domov (JSS: 74), vrednost lastnine pa je bila ocenjena na 150 milijonov dinarjev.

⁷⁰ J, 20. 12. 1929, Pristop hrvatskega sokolskega društva: pristop društva HSS iz Bribira, "enega najstarejših hrvatskih sokolskih društev ob severnem Jadranu"; J, 4. 1. 1930, Hrvatski Sokoli vstopajo v SKJ: poroča o vstopu društva HSS Križevci in župe Bjelovar (istoimenska župa je bila tudi v sklopu JSS); J, 14. 2. 1929, Splitska sokolska župa: poroča o prijavi članov bivšega društva HSS Kaštel-Sučurac; J, 8. 1. 1930, še navaja, da so "mnoga društva Hrvatskega Sokola ... prijavila vstop v SKJ".

⁷¹ Po podatkih Zbornika "Slovenci v desetletju 1918-1928", Ljubljana 1928, str. 750-751, je bilo leta 1928 v Slovenski orlovski zvezi včlanjenih 319 organizacij ("208 orlovskih društev" in "111 orliških krožkov") z 11.755 člani ("7022 članov" in "4733 članic"), brez podmladka; JSS je leta 1928 na Slovenskem štel brez podmladka 13.402 člana.

⁷² Pernišek, n.d., str. 241.

⁷³ Pernišek, n.d., str. 240-241; J, 8. 1. 1930, "Orlovska zveza je vstop za sebe in za svoje organizacije odklonila".

⁷⁴ S, 10. 12. 1929, Dragi Orli!

od zunaj". Praški večernik je predstavil ustanovitev SKJ kot "pričetek kulturnega boja" in izražal misel, da gre "za borbo proti katolicizmu" ter zaključil, da "ne gre torej za enostavno stvar nanašajočo se čisto na vprašanje jugoslovenskega narodnega ujedinjenja, gre marveč v teh dneh, kakor je poudaril jugoslovenski episkopat, za biti ali ne biti Orla in v bodoče morda za demontažo društvenega življenja in za boj proti katoliški cerkvi". Praški večernik je jasnovidno predvidel izhod iz nastalih razmer: "Organizacije katoliške mladine bodo zato postale cerkvene organizacije kakor v Italiji. Zato je trud uničiti Orlovstvo zaman". Jutro je pisanje kratko demantiralo, tako misel na kulturni boj kot misel o morebitnem ogrožanju interesov jugoslovanskih Cerква s strani SKJ in označilo praško klerikalno pisanje kot "nepotrebno razburjanje javnosti".⁷⁵

Medtem so tekla pripravljalna dela za organiziranje SKJ. Petega januarja 1930 je vlada sprejela "uredbo" o likvidaciji dotedanjih telovadnih organizacij, 6. januarja ji je sledila "uredba" o olajšavah članov SKJ pri služenju vojaškega roka, pripravljal se je statut. Z likvidacijsko "uredbo" sta šolski in obrambni minister sporazumno s predsednikom vlade urejala vprašanje premoženja dotedanjih telovadnih organizacij "na najširokogrudnješi način" in na ta način zavrnila različne "zlonamerne govornice, da bo vlada premoženje razpuščenih društev konfiscirala in ga proti njihovi volji izročila SKJ".⁷⁶ Kralj in vlada sta se odločila za mehko inačico društveno-lastninskega reorganiziranja telovadne sfere in društvom, ki niso sklenila vstopiti v SKJ, naložila, da postopajo z društveno lastnino glede na svoj pravilnik in člen o razpustu društva. "Uredba" je le določala, da bodo morala društva dokumente o predaji društvene lastnine izročiti pristojnim oblastem, ki jih bodo razrešile likvidacijskih dolžnosti in jim izdale potrebna potrdila. Društva pa, ki so vstopila v SKJ, so bila dolžna do 15. januarja 1930 izvršiti zaključno dokumentacijo s popisom nepremične in premične lastnine in jo predati novi upravi društva SKJ. Tudi v tem primeru je "uredba" dovoljevala, da se je lahko društvo glede premoženja odločilo drugače.⁷⁷ V drugi "uredbi" o olajšavah glede obveznosti služenja vojaškega roka za člane SKJ je minister vojske in mornarice predpisal vojaške ugodnosti za vse člane, ki bi ob nastopu služenja vojaškega roka izkazali petletno neprekinjeno članstvo in uspešno končali program potrebnih priprav. V petletni rok so šteta tudi leta, ki jih je nabornik preživel v nižjih starostnih telovadnih kategorijah. Vojaške ugodnosti so sestavljale skrajšanje vojaškega služenja, napredovanje (tako v rednem služenju kot v rezervi), pridobitev dopusta zaradi udeležbe na sokolskih prireditvah in pridobivanje daljšega dopusta. "Uredba" je na drugi strani obvezovala SKJ, da je moral voditi popise sokolskih telovadcev vojnih obveznikov, ki so si pridobili pravice za vojaške olajšave, saj so vojaške oblasti na podlagi sokolskih spiskov odmerile skrajšanje vojaškega roka. Prav tako se je moral vsak član SKJ, ki je imel pravico do olajšav, izkazati s sokolsko legitimacijo in fotografijo že nabornim komisijam. "Uredba" je upoštevala okoliščine telovadne reorganizacije in dodeljevala olajšave tudi nabornikom, članom SKJ, ki bi se rekrutirali v letu 1930. Pogoj je bil triletno članstvo v razpuščenih telovadnih organizacijah, ki so ga morali izkazati na

⁷⁵ J, 24. 12. 1929, Češki glasovi o našem Sokolu.

⁷⁶ J, 8. 1. 1930, Vojaške olajšave za sokolske telovadce.

⁷⁷ J, 8. 1. 1930; Zbornik SSKJ, str. 13.

podlagi društvenih arhivov.⁷⁸ Jutro je omenjeno "uredbo" komentiralo pozitivno, češ da je država z njo "na eni strani pokazala kako visoko ceni telesno in moralno vzgojni pomen Sokolstva", na drugi strani pa je z uvedbo skrajšanih rokov zniževala "vojaško breme" ter "pokazala, kako je vedno pripravljena dejansko izvrševati politiko miroljubnosti in razoroževanja".⁷⁹

Po pripravah za oblikovanje SKJ je v januarju 1930 sledilo imenovanje uprave SKJ in namestnikov prvega staroste ter prva seja širšega vodstva ali "starešinstva" v Beogradu, sedežu SKJ.⁸⁰ Namestniki so bili imenovani zelo pragmatično: dva iz vrst bivšega JSS, Slovenec E. Gangl in Srb Djuro Paunković ter dva iz vrst bivšega Hrvaškega Sokola, Lacko Križ in Pavao Mergenthaler. Prva ali konstitutivna seja je bila zaradi pomembnosti in obilice dela večdnevna, potekala je med 25. in 27. januarjem i.l. Na dnevnem redu je bilo konstituiranje in organiziranje SKJ in kot prva točka sprejem statuta, ki je moral biti nato predložen vladi v potrditev. Dnevni red pa je vseboval tudi popotnico JSS in med drugim vprašanja II. vsesokolskega zleta v Beogradu 1930, vprašanje članstva SKJ v mednarodnih organizacijah - v slovanski sokolski organizaciji in mednarodni telovadni organizaciji ter vprašanje udeležbe vrhunskih telovadcev na "mednarodni telovadni tekmi" (danes svetovno prvenstvo) poleti 1930 v Luksemburgu.

Tomaž Pavlin

THE FOUNDING OF THE "SOKOL (FALCON) OF THE YUGOSLAV MONARCHY"

S u m m a r y

The founding of the Sokol organisation "Sokol of the Yugoslav Monarchy (SYM)" was a clear example of the nationalisation of physical culture, unique in the history of Slovene and Yugoslav physical culture between the two world wars. Nationalisation of physical culture was a result of the measures taken by King Alexander Karadjordjević after the enforcement of his dictatorship on 6 January. It was supposed to help preserve and strengthen national unity and the integrity of the State.

The organisation of physical education or, in narrower terms, gymnastics was until then polverised throughout the country and was in the hands of the leading political parties. Of all these, only the liberally oriented Sokol movement, which was organised in the Yugoslav Sokol Alliance (YSA), supported the idea of national unity. Because of this, King Alexander treated it differently than any other gymnastic organisation. His attitude towards it was also evident in the legislative draft of the new Sokol organisation. Like the YSA, this organisation was based on the Tyrs-type Sokol movement.

The founding of the Sokol of the Yugoslav Monarchy took place during 1929 and the law on it was issued on 5 December of that year. The government ratified the law in absence of the transportation minister Anton Korošec who was on a business trip to Germany at the time. The law on the SYM completely changed the way of organising gymnastics. Under the law, all the gymnastic organisations which refused to join the SYM were automatically abolished. In Slovenia, this dealt a serious blow especially to the Catholic camp which, after deliberating whether its Orel (Eagle) organisation should join the SYM, decided to boycott the new compulsory organisation. The YSA, on the other hand, joined it collectively. This move was also welcomed by the Czechoslovak Sokol movement.

⁷⁸ J, 8. 1. 1930; S, 8. 1. 1930, Vojaške olajšave za člane SKJ; Zbornik SSKJ, str. 35-37.

⁷⁹ J, 8. 1. 1930.

⁸⁰ J, 12. 1. 1930, Sokolska uprava imenovana.

1.01
Prejeto 31. 8. 2001

UDK 378.18(497.4 Lj.)"1939"

Ljubica Šuligoj*

Srečanje študentk društva Dom visokošolk s Sv. Duhom v Halozah pred drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja organizacijo in izvedbo študentskega delovnega tabora pri Sv. Duhu v Halozah (danes Rodni vrh) julija in avgusta 1939, vključevanje udeleženk tabora v nerazvito haloško okolje in njihovo delo med domačini. Avtorica hkrati prikazuje težke gospodarske in socialne razmere v kraju, viničarstvo in nizko življenjsko raven prebivalstva ter splošno družbeno zaostalost na tem območju.

Ključne besede: Slovenija, socialni položaj, viničarstvo, narodno-obrambni tabor

ABSTRACT

THE ENCOUNTER BETWEEN THE STUDENTS FROM THE DOM VISOKOŠOLK SOCIETY AND THE PEOPLE OF SVETI DUH IN HALOZE BEFORE THE SECOND WORLD WAR

The paper deals with the organisation of the students' working camp in Sveti Duh, Haloze, the integration of its participants in an undeveloped environment and their activity among the local population. At the same time, the author presents a difficult economic and social situation in the area, vinedressing, the low standard of living of the population and general social backwardness.

Key words: Slovenia, 1930s, social situation, vinedressing, national-defence camps

* Dr., docentka v pokoju, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška c. 160

Sv. Duh v Halozah, po slemenih močno razloženo naselje, je pred drugo svetovno vojno obsegalo zaselek Sv. Duh s podružnično cerkvijo iz 15. stol. minoritske župnije Sv. Trojice v Halozah, šolo, zgrajeno l. 1890 ter samotne kmetije ali skupine hiš, imenovane Črnjéni vrh (Črneji vrh), Délce, Grabe, Jerúzalem in Púngart. Leta 1931 je vas štela 50 hiš s 177 prebivalci. Osem let pozneje so v vasi našteli 214 ljudi.¹ S površino 384 ha 82 a je katastrska občina Rodni vrh sodila k politični občini Podlehnik (okoli 49,69 km²) s 3363 prebivalci. Vas je bila oddaljena od sedeža politične občine Stanošine več kot 5 km in z njim prometno ni bila povezana. Kraj je bil odmaknjen od prometnic, saj je bila banovinska cesta med Ptujem in Rogatcem oddaljena 3 km. Do najbližje hajdinske železniške postaje je bilo več kot 13 km, do Ptuja pa 16 km. Uvedba občasne avtobusne proge v dolžini 37 km iz Ptuja prek Sv. Vida (Videm pri Ptuju), oddaljenega od Rodnega vrha ok. 8 km, do Sv. Barbare v Halozah (Cirkulane) in Sv. Marka niže Ptuja (Markovci), je sicer prebivalcem skrajšala tri do štiriurno hojo do Ptuja, toda cena prevoza (dinar za prevoženi kilometer) je bila za večino ljudi previsoka.²

Sv. Duh v Halozah je bilo mogoče doseči po strmem kolovozu s kmečkim vozom ali peš. Kraj je literarno upodobil pisatelj Anton Ingolič, ki je večkrat s svojim stanovskim kolegom na ptujski gimnaziji, akademskim slikarjem Francetom Miheličem, nabiral vtise v haloški pokrajini.³ Vas Sv. Duh na nadmorski višini ok. 400 m (sinonim haloške revščine) je pokrivala za obdelovanje težka zemlja; majhne njivske površine in vrtnine ni bilo mogoče zorati in so se okopavale le z motiko. Vodo je bilo treba prinašati iz niže ležečih izvirov. Pogoji za poljedelstvo in živinorejo (perutinarstvo, svinjereja) so bili skromni. Mešani gozd je dajal les za drva in kolje; velik odstotek je zavzemal slab, izsekan gozd. Slabša lega vinogradov (nad 37 ha ali 9,8%) je omejevala vinogradništvo, zato se je le-to dopolnjevalo s sadjarstvom (jabolka, slive, orehi, breskve).⁴ Konfiguracija tal in kvaliteta zemlje, ki je proti Maclju manj rodovitna, sta vplivali na raznoliko naseljenost v politični občini Podlehnik. V primerjavi z najvišjo naseljenostjo v občini (nad 108 prebivalcev na km²) je leta 1931 v katastrskih občinah Dolena, Rodni vrh in Strajna (dobrih 13 km²) živelo 661 ali 47,4% ljudi na kvadratni km.⁵ Skladno z navedenim se navezuje posestniška struktura oziroma lastninsko razmerje. V politični občini Podlehnik so npr. najboljše vinograde posedovali tujci - posestniki "s pola" ali iz oddaljenejših krajev.

Na primeru Sv. Duha v Halozah, za kmetijstvo manj ugodnem območju, razčlenimo zemljiško-posestniško strukturo. Na Rodnem vrhu je bilo pred drugo svetovno vojno 57 posestnikov, od katerih je imelo 23 domačinov (40,35%) 128,18

¹ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS) 655, Dom visokošolk ljubljanske univerze 1926-1946, Zapiski občnih zborov društva Dom visokošolk 1935-1939, VI. redni občni zbor 28. 10. 1939, poročilo odbora za delovni tabor (Zorka Gradišnik). Prim. Splošni pregled dravske banovine, Ljubljana 1939, str. 169.

² Zgodovinski arhiv Ptuj (dalje ZAP), Mestna občina Ptuj (MOP), šk. 296, dok. št. 1445/39, 1718/39; šk. 300, dok. št. 1940. Prim. Franc Žgeč: Haloze. V: Sodobnost, 1936, str. 325. Leksikon dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 507. Splošni pregled dravske banovine, str. 169. Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana 1980, str. 416.

³ Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori v Sloveniji 1935-1940 (uredili Pavle Žavcer, Mirko Tušek, France Filipič). Maribor 1987, (dalje Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori) str. 270.

⁴ Žgeč, Haloze, str. 325. Leksikon dravske banovine, str. 507. Krajevni leksikon Slovenije, str. 416-417.

⁵ Žgeč, Haloze, str. 326-327.

ha zemlje. Če upoštevamo še 9 posestnikov (15,78%) iz ostalih Haloz, ki so posedovali 29,31 ha zemlje, je bilo v vasi 56,13% domačih posestnikov, ki so imeli v lasti skupno 157,49 ha. Med temi je bilo največ srednjih kmetov (dobrih 39%), toda zaradi zadolženosti so njihova posestva v obsegu od 5 do 10 ha postajala konec tridesetih let vse bolj pasivna. Če ob navedenem upoštevamo še površino cest in voda v kraju (1,33%), sledi, da je 25 tujcev (43,86%) imelo v vasi večinski zemljiški delež (226 ha). Pet posestnikov iz Ptuja in pet z Brega je npr. imelo 85,53 ha zemlje in 9 od teh lastnikov je posedovalo 8,38 ha vinogradov.⁶

Tujci so prihajali iz Ptuja, Spodnjega in Zgornjega Brega pri Ptuj, Zgornje Pristave, Lancove vasi, Poljčan, Trbovelj, Ljubljane, Krapine in Čakovca. Zaradi neugodnih kmetijskih pogojev so si tujci pri Sv. Duhu v Halozah prilastili predvsem gozdne in pašniške površine. Na primeru gozdnega lastništva ugotavljamo, da so imeli domačini pretežno ok. 2 ha gozda (izjemoma posestnik z 10 ha). Tujci (Minoritski samostan Ptuj, posestniki z območja Zgornje Pristave, Lancove vasi, Zgornjega Brega) so največkrat posedovali od 3 do 5 ha gozdov. Med tujimi imetniki gozdov izstopata lastnik iz Krapine (nad 64 ha nekdanje dominikanske posesti) in posestnica iz Spodnjega Brega z več kot 30 ha gozda.⁷

Neugodni pogoji za vinogradništvo na Rodnem vrhu so se kazali v posestniški strukturi: že tako majhne vinogradniške površine so bile razparcelirane v prid tujcev. Tako je 21 domačinov imelo le 10,6 ha vinogradov. Če upoštevamo še šest posestnikov iz ostalih Haloz, ki so bili lastniki 1,37 ha vinogradov, je znašala skupna vinogradniška posest domačinov 11,97 ha (31,6%); v povprečju je imel domači vinogradnik 0,44 ha vinograda. Tuji lastniki, med njimi kmetje s Polja in Zgornje Pristave s 3,65 ha vinogradov, so imeli v celoti 25,86 ha (68,4%) vinogradniške površine.⁸

Tujci svojih vinogradov niso sami obdelovali. Občasno so le prihajali v svoje udobne domove in nadzorovali delo viničarjev. Le-ti so bili brez zemlje in so ob svoji hrani hodili h "gospodu" ali gruntarju "na dero". Ta je viničarju določal višino mezde. Viničar pri Sv. Duhu v Halozah je delal letno kakih sto dni, ne da bi dosegel minimalni celoletni zaslužek. Brez hrane je zaslužil za 8 ur dela v enem dnevu od 5 do 7 dinarjev. Gospodarji so viničarjem dodelili nekaj arov zemlje.⁹ Ker je hodil viničar delat tudi na kmečka gospodarstva, si je navadno prislužil nekaj pridelka, vprego za vožnjo drv ali listja, kos pašnika in včasih tudi mezdo, ki je bila višja od gosposke. Pri kmečkem gospodarju je bil viničar deležen tudi hrane.

Za viničarstvo, ki se je ob svetovni gospodarski krizi razvilo v mezдно razmerje, je bilo značilno skrajno izkoriščanje viničarske delovne sile. Postalo je "najbolj pereče socialno in kulturno vprašanje" na Slovenskem.¹⁰

V srednjih Halozah, kjer so bili v tridesetih letih boljši vinogradi v rokah tujcev (85% na Gorci, na Majskem vrhu pri Podlehniku 94%), so odročnejši kraji (Rodni

⁶ ZAP, Geodetska uprava Ptuj, šk. št. 316/A, ovoj 1, KO Rodni vrh, stari posestniški listi. Prim. Žgeč, Haloze, str. 327, 329. Kot v opombi 1.

⁷ Prav tam 6.

⁸ Žgeč, Haloze, str. 417, 463.

⁹ Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori, str. 271, 278-279.

¹⁰ AS, 77, Banski svet dravske banovine 1931-1941, zapisnik 11. izrednega zasedanja banskega sveta 26. 6. 1939, priloge k zapisniku 1. seje; priloga 3 k zapisniku 5. seje 17. 2. 1939, Resolucija k Uredbi o viničarskem redu.

vrh) gospodarsko krizo še bolj čutili. Na Rodnem vrhu je bilo npr. leta 1939 kar 39% vaščanov ali 16 viničarskih družin (t. j. 86 ljudi) brez posesti in odvisnih od premožnejših lastnikov zemlje.¹¹

Za Haložane sta bila domači in tuji trg praktično nedostopna; ljudje so živeli od nemilosti prekupčevalcev vina, ki ni imelo cene. Analiza socialnoekonomskih razmer na območju Sv. Duha v Halozah nam razkriva bedo tamkajšnjih ljudi: draginja, brezposelnost, pomanjkanje denarja, zadolženost in slabi letni donosi so siromašili prebivalstvo. Leta 1931 je ob slabi letini prišlo do podražitve moke in sladkorja, za katerega je bilo treba odšteti 14,50 do 16,50 dinarjev za kilogram. Liter mošta je tedaj veljal dinar (za primerjavo: kg mesa 10 dinarjev), a vina ni bilo mogoče iztržiti. Prekupčevalci s sadjem so plačali za kilogram jabolk 25 par. Cena živine je dosegla najnižjo raven. Vladala sta brezposelnost in pomanjkanje. Stisko prebivalstva so v letu 1937 še povečale bolezni poljščin (rja na pšenici, slaba koruza), zato so bili kmetijski donosi (npr. krompirja) slabi. Zaradi zgodnje zime so ostali pridelki nepospravljeni, primanjkovalo je kurjave. Nekajkratna suša je zmanjšala kmetijske donose. Špekulacije na vinskem trgu so spremljale ljudi v letu 1938. Vinogradniki oziroma vinski trgovci so kupovali mošt po 2 dinarja in vino po 2 do 3 dinarje za liter, toda na tržišču so ga prodajali najmanj po 6 dinarjev. Nemški kapital bo "izsesal" Haložane, beremo v župnijski kroniki Sv. Trojice v Halozah.¹² Tudi tisk je pisal o veliki haloški bedi, v ptujskem mestnem svetu je leta 1938 stekla beseda o neugodnem materialnem položaju podeželskega prebivalstva, leto pozneje pa so v banskem svetu spregovorili o pravičnejših viničarskih mezdah.¹³ Nov viničarski red je sicer predvidel nekoliko višjo mezdo, toda lastniki so raje pretrgali mezdo razmerje z viničarji in jih poslej zaposlovali kot hlapce.

Slikovita haloška pokrajina se je pred drugo svetovno vojno uvrščala med najrevnejša slovenska območja. K naseljem osamelih bajt brez elektrike so vodili slabo prehodni, strmi kolovozi, na čudovitih legah gričevnatega sveta pa so se bohotili posamezni gosposki hrami. Majhne viničarske kočice z eno sobo in tesno kuhinjo so dajale streho družinam z več otroki. Mnogi otroci so bili duševno zaostali, slabo so se izražali. Ko sta bila starša na dnini, so otroci ostajali doma, zaprti, namesto mleka jih je omamljalo žganje. Brez obleke in obutve niso mogli redno v šolo, pa tudi starši so jih raje uporabljali za delo. Omenjene ugotovitve, ki jih je predstavil Boris Fakin v Sodobnosti leta 1936 na osnovi zbranih podatkov ptujskih akademikov (Ivana Bratka, Dušana Kvedra in Branka Šalamuna) so povsem primerljive s šolsko dokumentacijo o učencih Sv. Duha v Halozah v šolskem letu 1939/40. Iz zapisov učiteljev o 31 učencih spoznavamo socialne razmere v kraju in povzemamo naslednje: iz viničarskih družin je izhajalo 42,8% učencev, iz družin gormanov 32,1% ali skupno 74,9% otrok je pripadalo najnižjima social-

¹¹ Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori, str. 279. V: Tednik, 29. 11. 1962, št. 46; Sedanji razvoj Haloz in nekdanje "haloško vprašanje".

¹² Glej op. 1, AS 655; prim. Študentski in dijaški delovni in narodnoobrambni tabori, str. 269, 279-281; Kronika za župnijo Sv. Trojice v Halozah in Zgodovina župnije (hrani Minoritski samostan Podlehnik na Gorci). Skopi podatki o socialnoekonomskih in političnih razmerah v kraju. Kaplan Lampret Josip - za krajane "pravi ljudski človek" - je poučeval verouk na Rodnem vrhu. Zaradi "socialističnih načel" je bil prestavljen v Žetale l. 1933. O taboru ljubljanskih visokošolk l. 1939 oba vira ne poročata.

¹³ Glej op. 10; ZAP, MOP, Sejni zapisniki mestnega sveta 1937-1940, knj. št. 110, zapisnik seje 17. 2. 1938.

nima slojema; tem so sledili otroci kmečkih posestnikov. Bivalni prostori učencev so bila večinoma tesana, lesena stanovanja oziroma slamnate bajte. Le 25% šolarjev je bivalo v zidanih hišah oziroma v prostorno suhem stanovanju. V utesjenih bajtah se je stiskalo povprečno šest družinskih članov. Podatki, da je le osem učencev imelo svojo posteljo (eden svojo sobo), da so si sicer s svojci delili posteljo, krušno peč ali klop ob njej, opozarjajo na socialno stisko. Umrljivost otrok je bila velika. Starši so obolevali za jetiko, otroci za oslovskim kašljem, pljučnico, naduho. Otroci so bili sestradani. Revščina je vplivala na razvoj otrok oziroma na njihovo zdravstveno stanje. Za zdravljenje v viničarskem domu ni bilo denarja. Haloški viničar, zaposlen pri kmetu, je npr. za zdravljenje namenil slab odstotek letnega zaslužka, viničar pri meščanskem posestniku pa slabih 5%.¹⁴ Med osnovnošolci pri Sv. Duhu v Halozah je bilo le dobrih 16% ustrezno razvitih, sicer so bili pretežno "bledični, slabotni, apatični", po značaju nekateri "neodkriti", drugi spet "higiensko zanemarjeni", pa tudi duševno nerazviti. Življenjski pogoji otrok so vplivali na njihov odnos do šole. Pogoste so opombe učiteljev, da so učenci površni in "neubogljivi", da neredno obiskujejo pouk, včasih tudi zaradi pomanjkanja obutve v zimskem času ali dela v poletnih mesecih.

Taka podoba se je leta 1939 odkrivala študentkam društva Dom visokošolk ob srečanju s Halozami, kjer so izstopali neurejeni družbeni odnosi, izkoriščanje kmečkih delavcev in viničarjev ter zadolženost kmetov. Spoznati življenjske razmere in pomagati haloškemu človeku je bil tudi osnovni namen prihoda študentk na Rodni vrh. Posledice svetovne gospodarske krize so tedaj v mladih vzbujale zanimanje za socialna vprašanja. Ko se je po zasedbi ČSR okrepila fašistična napadalnost, je bila organizacija narodnoobrambnih delovnih taborov v krajih, ki so bili nacionalno in socialno ogroženi (Haloze, Slovenske gorice), najkonkretnjša aktivnost ljubljanskih študentov. Nacistična propaganda ptujskega nemštva se je na haloškem območju navezovala na težke gospodarske in družbene razmere in na nizko življenjsko raven prebivalstva. Tako stanje je bilo mogoče spreminjati na ogroženih območjih z neposredno pomočjo ljudem pri delu, z nasveti o boljšem kmetovanju, z bolniško nego in s kulturno-prosvetnim delom, z družbenim ozaveščanjem prebivalstva ter z "utrjevanjem njegove narodne zavesti".¹⁵ Tega poslanstva se je s konkretnimi dejanji lotilo društvo Dom visokošolk v Ljubljani, ki je že leta 1936 dalo pobudo za organizacijo počitniških delovnih taborov v socialno ogroženih krajih. Zaradi fašistične nevarnosti so počitniški tabori mladih dobivali tudi narodnoobrambno vsebino. Narodnoobrambna aktivnost se je zrcalila na ljubljanski univerzi: povezovanje študentskih društev v Akademski narodni blok leta 1939 ne glede na politično in svetovnonazorsko pripadnost je temeljilo na narodnoobrambnih programih; akademska levica je v Akademskem narodnem bloku zasnovala aktivnosti s

¹⁴ ZAP, OŠ Rodni vrh, šk. 2, Matični listi za šolsko leto 1939/40. Prim. Boris Fakin: Haloški otroci. V: Sodobnost, 1936, str. 434-435. Vladimir Bračič: Vinorodne Haloze. Maribor 1967, str. 162. Ljubica Šuligoj: Društva kmetov in deklet. V: ZN, 1981, št. 2, str. 321-322.

¹⁵ Mirko Tušek: Udejstvovanje mladine pri narodnoobrambnih delovnih taborih. V: Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. Ljubljana 1982, str. 132-133.

pomočjo svojih narodnoobrambnih društev. K sodelovanju je bilo pritegnjeno tudi društvo Dom visokošolk v Ljubljani.¹⁶

S svojo dejavnostjo je društvo seglo tudi na ptujsko območje in našlo podporo tudi v ptujski javnosti. V društvu so aktivno delovale tudi nekdanje ptujske dijakinje Cirila Gosak, Nada Kafol, Cvetka Praprotnik in Marija Vedernjak. Znatne prispevke zanj je npr. leta 1934 zbrala študentka Cirila Gosak ob precejšnji pomoči ptujske podružnice Kola jugoslovanskih sester, ki jo je vodila soproga staroste Sokola, Jelka Šalamun.¹⁷ Dejstvo je, da so ptujski akademiki poznali posledice svetovne gospodarske krize in dejavnost ptujskih Nemcev v svojem domačem okolju in da so ostali tudi v času študija povezani z domačim krajem. Spremljajoč življenjske razmere ljudi od srede tridesetih let so se mnogi aktivno vključevali v različne narodnoobrambne aktivnosti, tako tudi v študentske taborne.

O taboru pri Sv. Duhu v Halozah so stekli razgovori konec leta 1938. Učiteljica in upraviteljica tamkajšnje osnovne šole Rika Nepužlan, sicer Ljubljancanka, se je kot članica Učiteljskega pevskega zbora pogosto mudila v Ljubljani in po posredovanju Ivana Bratka, člana ptujskega Akademskega kluba, tudi nekajkrat v Domu visokošolk. Po Bratkovem predlogu so pereče socialne in zdravstvene razmere ter viničarski odnosi odločali o taborjenju na Rodnem vrhu. Rika Nepužlan in Zorka Gradišnik, tajnica društva Dom visokošolk, sta se pričeli dogovarjati o organizaciji počitniškega tabora, medtem pa so se študentke zagnano posvetile svojemu 4. delovnemu taboru.

Priprave na taborjenje pa se niso gladko odvijale. Za bivanje v šoli pri Sv. Duhu je bila potrebna privolitev šolskih oblasti. Inšpektor osnovnih šol je nenaklonjeno sprejel razlago upraviteljice, da želijo mestna dekleta na podeželske počitnice. Svetoval ji je previdnost. Do taborjenja v Halozah in prošnji za podporo v denarju, blagu, knjigah, zdravilih, ki so jih študentke pošiljale na različne naslove, so se zadržano in večinoma odklonilno vedli tudi premožnejši Ptujčani. Čeprav je časnik Večernik junija in julija 1939 obvestil bralce, da bodo udeleženke tabora spoznavale življenjske razmere v kraju in zbirale podatke za Higienski zavod v Ljubljani in da bodo predavale o higienskih, zdravstvenih in gospodinjskih vprašanih, pomoč (živež in obleko) pa potrebujejo za haloške otroke, ugodnih odzivov ni bilo povsod. Kljub vsemu so študentke še naprej prizadevno zbirale pomoč - med njimi sta izstopali Ptujčanki Cirila Gosak in Darja Gregorin, ki je skrbela za pomoč v zdravilih. Zbiranje prispevkov in različnega blaga je seglo celo do Beograda, kjer so se ljudje naklonjeno odzvali študentkama Anki Ružić in Milanki Janković, ko sta po trgovinah za "zapuščeni slovenski kraj" nakupovali živila, tekstil, plenice, zdravila, milo idr.¹⁸

Udeleženke tabora so 15. julija 1939 pozdravili sončni haloški grebeni, zasejani z vinsko trto, senčni bukovi gozdovi, viničarije ob skromnih koruznih njivah, na vrhovih pa zaklenjeni veleposestniški marofi. Na poti pod vrh Sv. Duha jim je

¹⁶ Prav tam. Slavko Kremenšek: Slovensko študentsko gibanje zadnja leta pred zlomom Jugoslavije. V: Teoretična priloga Komunist, 10. 4. 1981, str. 36.

¹⁷ ZAP, zbirka MD, šk. 11, Sokolsko društvo Ptuj; Slavko Kremenšek: Slovensko študentsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972, str. 279.

¹⁸ Pokrajinski muzej Ptuj, arhiv zgodovinskega oddelka, fasc. Gimnazija (Dušan Kveder o mladinskem gibanju in Partiji od 1930-1936. Zapisnik posvetovanja predvojnih komunistov in aktivistov, 9. 4. 1959), Pisne izjave Vilme Bebler 1982 pri avtorici; opomba 1, AS, Zapisniki odborovih sej, 10. redna odborova seja, 12. 10. 1939. Kot v opombi 3, str. 263, 268-272, 279.

srečanje s slabotnim, v cunje zavitim in umazanim dojenčkom ob poti razodelo, da je v kraju doma največja beda.

Na delu v goricah so se domačini začudeno ozirali po naloženem kmečkem vozu z volovsko vprego, za katerim je nekaj deklet premagovalo klanec. Za vozom, ki so ga taborjanke ob prihodu na hajdinsko železniško postajo naložile s posodo, hrano, sanitetnim materialom, knjigami, filmi, obleko, slamaricami in drugim blagom, so v uri in pol prehodile pot do šole na Sv. Duhu v Halozah. Upraviteljica šole, Rika Nepužlan, ki je med taborjenjem ni bilo v kraju, je dala študentkam na voljo pisarno in učilnico. Dekleta so se hitro med seboj zblížala, še posebej s Katko Drevenšek, šolsko sluginjo.¹⁹ Med udeleženkami tabora jih je bilo pet iz Ljubljane, štiri iz Maribora, dve iz Beograda ter po ena iz Ptuja, Celja, Zagreba in Koračic na srbskem Kosmaju. Med taborjankami srečamo Stano Gerk, Cirilo Gosak, Zorko Gradišnik, Darjo Gregorin, Mišo Gulič, Fani Janežič, Ildo Jer, Čabek, Milanko Janković, Liziko Kanič, Danico Kitak, Slavo Lesjak, Anko Ružič, Miro Ružič, Miro Tomšič in Zinko Topolovec. Od petnajstih taborjank jih je devet bivalo v kraju, ostale pa so občasno prihajale v Haloze.²⁰

Četrty tabor društva Dom visokošolk je delovno zaživel pod vodstvom Mire Ružič, študentke arhitekture. Pomagala ji je prizadevna Zorka Gradišnik, študijska kolegica. V skromnih šolskih prostorih brez elektrike so si študentke uredile nastanitve; pri sosedu napolnjene slamnjače so jim ponujale počitek v učilnici. Čeprav so se taborjanke svetovnonazorsko razlikovale, jim je življenje v haloški vasi steklo v pristnih odnosih. Večinoma iz skromnih družin so se med seboj strpno dogovarjale o delu in si ga porazdelile. Milanka Janković, študentka agronomije na beograjski fakulteti je enkrat tedensko odhajala na pošto v uro oddaljeni Podlehnik in hkrati formalno obveščala krajevne oblasti o nedeljskih predavanjih, ki jih sicer te uradno ne bi dovoljevale. Študentka pedagogike Mira Tomšič iz Ljubljane in brezposelna umetnostna zgodovinarka iz Zagreba Miša Gulič (ki sicer ni bila članica društva Dom visokošolk) sta se predhodno seznanili z nego dojenčkov, zato sta se na taboru prav njim posvetili. Kuhinjo je prevzela agronomka z beograjske fakultete Anka Ružič.²¹ Med opravila je sodil tudi nakup v podlehniški trgovini ali nakup poljščin pri kmetih. S svojo dostopnostjo so taborjanke pritegnile ljudi. Domačini so jim brezplačno prinašali sadje. Poseben problem je predstavljala pitna voda. V kraju je ni bilo, zato so ponjo hodili pol ure daleč. Pač pa je bilo v vasi šest kapnic in trije studenci, zato so študentke arhitekture skušale le-te tako urediti, da bi imeli vsaj vodo za kuhanje in umivanje.

Ob svojem prihodu na Rodni vrh so taborjanke vedele le, da kraj živi v težkih socialnih razmerah. Socialno razsvetliti preprostega človeka in mu vlti kanček upanja v boljšo prihodnost je bil njihov vodilni cilj. Zato so težišče svojega dela prenesle na socialnoekonomski vprašanja in narodnostno osveščanje ljudi. Z nemško nacistično propagando se taborjanke v kraju sicer niso neposredno srečale, pač pa so bili ljudje zaradi strahu in ekonomske odvisnosti od gospodarjev, pa tudi občutka nemoči, da bi lahko karkoli spremenili, narodnostno mlačni in politično otopeli. Vas je dejansko životarila. Predstavitev šolarjev z igrico, ki jo je enkrat na

¹⁹ Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori, str. 266, 272, 274.

²⁰ Prav tam, str. 263, 270-271, 273.

²¹ Prav tam, str. 271-273.

leto pripravila učiteljica, je bil edini kulturni dogodek v kraju.²²

Da bi pomagale ljudem, so se taborjanke takoj po nastavitvi razkropile po okolici, da bi ljudi obvestile o svojih načrtih. Zavedale so se, da bodo pridobile zaupanje ljudi le z dejanji. Domačini so se postopoma nanje privajali in prihajali po nasvete. Udeleženke tabora so sprva hodile pomagat ljudem pri kmečkem delu, nato pa so jih vabile na sobotna večerna in nedeljska predavanja. Kmečka opravila, npr. ob žetvi, so bila utrudljiva, a so jih udeleženke vztrajno premagovale. S pesmijo in razgovori o boljši prihodnosti so ob kresu minevala večerna srečanja z vaško mladino. Ljudje so pričeli zahajati v urejeno in izpopolnjeno knjižnico v šoli, ki je sedaj štela že okoli 500 knjig.²³

Taborjanke so znale prisluhniti težavam ljudi, ki sicer umnega gospodarjenja niso poznali. Z njimi so se pogovarjale in jim pojasnjevale probleme. Razlagale so jim viničarski red, pomagale na pravnem področju, v sodnih in upravnih zadevah, pisale so prošnje na davkarijo, sodišče in bansko upravo. Najrevnejšim pa so pomagale gmotno, z obleko in perilom.

Včasih se je na predavanjih o gospodarskih in zdravstvenih vprašanjih, ki so jih spremljali kratki filmi, zbralo in zvedavo prisluhnilo tudi do 300 domačinov. Taborjanke so obiskovali tudi levičarski akademiki in kulturni delavci ter se s predavanji predstavljali poslušalcem. Iz Ptuja so prihajali Rihard Knez in Branko Šalamun ter Franc Čuček, absolvent veterine in verjetno tudi član KP, ki je govoril o preprečevanju bolezni pri živini. Prišla sta tudi Boris in Vito Kraigher, ki je predaval o novem viničarskem redu ter o nemškem delavcu in kmetu. Član Glavnega odbora ZKFID Ivan Nemec-Vojko je zbranim govoril o združništvu in izrabljanju gozdov. Slikarja Franjo Golob in Lojze Šušmelj sta razmišljala o umetnosti in pravici ljudi do uživanja kulturnih dobrin.²⁴

Taborjanke so kmalu spoznale, da so higienske in zdravstvene razmere v kraju slabe, da ljudje boleajo za rahitisom in tuberkulozo in da zdravniku, oddaljenemu eno uro od vasi, za zdravljenje ne morejo odšteti od 300 do 400 dinarjev. Zato sta študentki medicine Slava Lesjak in Danica Kitak uredili lekarno in bolnikom nudili prvo pomoč. Veliko sanitetnega materiala, zdravstvene literature in filmov so študentke dobile pri mariborski podružnici Higienskega zavoda. Kitakova je ljudi seznanjala s prvo pomočjo in tuberkulozo, skupaj z zaščitno sestro iz Maribora pa sta po domovih zbirali podatke za Higienski zavod v Ljubljani ter odkrivali srhljivo bedo domačinov. K razsvetljevanju ljudi naj bi pripomogla tudi zdravstvena in higienska predavanja (npr. o higieni ženske), filmi "Škole narodnog zdravlja", razgovori z ženami o sušenju in vkuhanju sadja, o preprostih receptih ipd.²⁵

Pretresljiva so bila srečanja taborjank s haloško lakoto in z alkoholizmom nekaterih staršev. Žrtve takih razmer so bili nebogljeni, razvojno zaostali otroci oteklih trebušov in popikanih teles. Medtem ko so bili starši na delu, so lahko otroci doma pojedli prestane žgance, zabeljene z jutranjo kislo juho ali žganjem, včasih pa le kakšen sadež z drevesa. Higieno je omejevalo tudi pomanjkanje vode,

²² Glej op. 1, AS 655.

²³ Glej op. 1, AS 655 (Zorka Gradišnik, Ilda Jer, abek).

²⁴ Prav tam, AS 655 (Zorka Gradišnik). Zapiski odborovih sej, 10. redna odborova seja, 12. 10. 1939.

²⁵ Prav tam; Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori, str. 277, 279-280.

večino mleka pa je pobral gospodar.

Študentki pedagogike Stana Gerk in Zinka Topolovec sta se posvetili otrokom. V jutranjih urah so na šolski vrt prihajali podhranjeni, v revne haljice oblečeni otroci, se tam poigrali in okrepčali z malico, včasih tudi zapeli ali prisluhnilo zgodbam in pravljicam. Da bi se lahko približno 20 otrok vsaj enkrat dnevno najedlo, so taborjanke iz gmotne podpore Ženskega narodnoobrambnega odbora namenile 800 dinarjev mlečni kuhinji. Lačni otroci so vsak dan prihajali z žlico in lončeno posodo ter se nahranjeni razposajeno vračali domov. Poskrbeti pa je bilo treba tudi za otroška oblačila. Iz blaga, ki so ga nabrale, so taborjanke šivale obleke za otroke in dojenčke. Skrbno so se lotevale nege oslavljenih dojenčkov, še posebej prizadevne so bile Miša Gulič, študentka slavistike Darja Gregorin in Mira Tomšič. Neosveščenim ženam, ki so le rojevale, je bilo treba pomagati z nasveti o negi in prehrani dojenčkov, saj je bila umrljivost otrok velika. Ker so dojenčki spali brez posteljnine v edini postelji staršev, so študentke zaboje preuredile v posteljice.²⁶

Zaradi nevzdržne lakote so taborjanke pred svojim odhodom preostanek denarja namenile šolski kuhinji v zimskih mesecih. Šolski knjižnici so podarile precej knjig. Z zdravili, ki so ostala, so v šoli ustanovili domačo lekarno. Preostalo perilo, obleko, flanelo, špacerijo, milo, semena in umetna gnojila so razdelile med 28 viničarskih in gormanskih družin ter 17 družin iz okolice.²⁷

Ob ganljivem slovesu 15. avgusta 1939 se je zbralo veliko domačinov. Taborjanke so odhajale s spoznanjem, da se gospodarji ne držijo viničarskega reda in da je treba nevednim ljudem pomagati. Zavest, da so si pridobile njihovo zaupanje, jih je prepričala, da so opravile veliko delo.

Po taboru so študentke ohranile stike z domačini z Rodnega vrha in okolice. Ker so poznale kakovost in vrsto sadja v kraju, so si prizadevale z Zvezo gospodinj v Ljubljani organizirati sadni teden in tako pomagati haloškim malim kmetom. Akcija ni uspela, ker je bil tedaj v Ljubljani že grozdni teden.

Udeleženske tabora so želele podrobno seznaniti domačine Sv. Duha z viničarskim vprašanjem. Iz Službenih novin so pretipkale 12 izvodov novega Viničarskega reda in ga z nekaj literature odposlale v Haloze.²⁸

Na 2. seji odbora Ženskega narodnoobrambnega odbora v Ljubljani so spregovorili tudi o obdaritvi otrok Sv. Duha v Halozah ob novem letu 1940. Vesna Stranič (tedaj že članica KPS) je v zimskem semestru 1939/40 kot članica društvenega odbora Doma visokošolk nadomestila Miro Tomšič in poročala o zbiralni akciji mariborskega društva Atena za haloške otroke.

Na obisk v Haloze sta se odpravili Danica Kitak in Vesna Stranič. Tako je bilo za božičnico leta 1939 z različnim blagom in šolskimi potrebščinami obdarovanih 47 družin. Pozneje sta Sv. Duh v Halozah še enkrat obiskali Zorka Gradišnik in Danica Kitak.²⁹

Ocenjujemo, da je zahtevalo delo, ki so ga opravile taborjanke pri Sv. Duhu v Halozah, fizične in psihične napore, saj so morale premagovati lastno telesno

²⁶ Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori, str. 271-272, 274, 276; glej op. 24.

²⁷ Glej op. 1, AS 655.

²⁸ Glej op. 1, AS 655.

²⁹ Glej op. 1, AS 655, Zapisniki odborovih sej, 4. redna odborova seja, 11. 1. 1940; Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori, str. 278, 281.

zmogljivost ter se hkrati spopadati z nazadnjaškim okoljem in nenaklonjenimi oblastmi.

S svojim prosvetiteljskim delom in razkrivanjem tamkajšnjih socialnih razmer širši družbi so v nerazvito okolje zanesle nemir. Zasnovanost dela in idejna naravnost taborjank sta med prebivalstvom pustili sledove. Na delu haloške zemlje je bilo opravljeno pomembno socialno in narodnopreredno delo. Za udeleženko tabora pa je bilo bivanje med haloškimi ljudmi življenjska šola na pragu druge svetovne vojne.

Društvo Dom visokošolk, ki ga je v zadnjem obdobju vodila udeleženko tabora Zorka Gradišnik, je bilo razpuščeno po policijski preiskavi in odkritju komunističnih letakov septembra leta 1940.³⁰

Ljubica Šuligoj

THE ENCOUNTER BETWEEN THE STUDENTS FROM THE DOM VISOKOŠOLK SOCIETY AND THE PEOPLE OF SVETI DUH IN HALOZE BEFORE THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

Before the Second World War, the Haloze region was among the poorest in Slovenia. Sveti Duh, a village widely dispersed across the Haloze ridges, which was administratively under the Podlehnik municipality, was cut off from the main routes and economically undeveloped. The village area, which was without drinking water, was predominantly a poor forest with some fields and vineyards.

The larger part of the land in the area was owned by foreigners. Out of 57 landowners, more than 43 percent were foreigners who owned more than 59 percent of land, mainly forest. The vineyards owned by the villagers only measured 0.44 hectare in average. 16 vinedressing families, or 39 percent of the villagers, were landless, totally dependent on their landlords. At their side were small holders (with up to 5 hectares of land), known as *gormani* who scratched their living and were - like mid-range peasants - wracked by indebtedness. High prices, inaccessibility and speculations on the wine market, famine, and extreme exploitation of the labour force, were the signs of the Depression.

Nevertheless, the situation in the deprived areas could be improved by helping people in their work and through education. Such service was provided by some societies of the university students from Ljubljana, among which was also Dom visokošolk (the University Students' Home) Society. When the Fascist aggression intensified in 1939, the students organised working national-defence camps in nationally and socially vulnerable areas, such as Haloze.

In cooperation with the Academy members from Ptuj, Sveti Duh was selected as the venue for the camp of the Home of the University Students Society. The Society's fourth camp, which took place from 15. July to 15. August 1939, was attended by 15 girl-students. These focused their activities on the social and economic issues, on which they also based the lectures they gave to the local people. Among those who spoke were also the visitors of the camp: the left-wing academy members and cultural workers. The students also helped the villagers in their agricultural work, helped young mothers with their babies, organised a school library and a pharmacy as well as a milk kitchen for 20 children, etc.

The participants of the camp did not directly encounter any Nazi propaganda in the area. They understood the nationalistic indifference and the political disinterest of the local people as a consequence of the economic dependence on their landlords and the feeling of personal helplessness.

Before their departure, the students distributed the remaining goods among the 28 families of vinedressers and *gormani*, and 17 families from the surrounding area. They also assigned some money for the school kitchen. The campers remained in touch with the villagers of Sveti Duh even after their departure. For Christmas 1940, the Dom visokošolk Society presented gifts consisting of various goods and school accessories to 47 families in Haloze.

The participants of the camp accomplished an important social, medical and educational mission among the people of Haloze, for which they had to overcome numerous difficulties, facing an

³⁰ Glej op. 17; Slavko Kremenšek, n. d., str. 283-284.

undeveloped environment and unfavourable authorities. Their stay in Haloze was for them a school of life on the threshold of the Second World War.

1.02
Prejeto 8. 4. 2002

UDK 338.245(430)"1933/1945"

Mojca Šorn*

Preskrba Tretjega rajha

IZVLEČEK

Avtorica predstavlja v orisu vojno gospodarstvo Nemčije med 1. in 2. svetovno vojno. Podrobneje prikazuje preskrbo Tretjega rajha (1933-1945) in ugotavlja, da je bila agrarna politika nacionalsocializma kljub slabim razmeram po začetku vojne in kritičnemu položaju po letu 1943 uspešnejša od nemške agrarne politike v času 1. svetovne vojne. Nemška stopnja samopreskrbe je namreč leta 1939 dosegla celo 80-83%.

Ključne besede: Nemčija, 1914-1945, 2. svetovna vojna, vojno gospodarstvo, preskrba

ABSTRACT

SUPPLY IN THE THIRD REICH

The author outlines the German war-economy in the period between the First and the Second World War. In more detail, she presents the food supply in the Third Reich (1933-1945) and arrives at the conclusion that, notwithstanding the bad situation after the beginning of the war and the crisis after 1943, the Nazi-Socialist agricultural policy was more successful than that during the First World War. The level of the German self-supply in 1939 accounted to as much as 80-83 percent.

Key words: Germany, 1914-1945, Second World War, war-economy, food supply

* Strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: mojca.sorn@guest.arnes.si

Znano je, da Nemčija na prvo svetovno vojno ni bila dobro pripravljena, dejstvo pa je tudi, da so se tega nemški politiki zavedli. Spoznali so, da so bile osnove agrarne politike povsem neustrezne, kar je verjetno pripeljalo do težkega gospodarskega položaja in celo ogrozilo vladno politiko. Poskušali so vsaj delno sanirati ekonomsko življenje Nemčije ter s tem preprečiti katastrofalen zlom. Nemška vlada je na pobudo Waltherja Rathenaua¹ v začetku leta 1916 vodenje gospodarstva vzela povsem v svoje roke. Leta 1917 je ustanovila vojni urad za prehrano, ki mu je dodelila velika pooblastila.² Ta urad je kmalu nadzoroval vsa pomembna področja proizvodnje, vodil je prisilni odkup oziroma odvzem pridelkov, polizdelkov in izdelkov, določal njihove cene in skrbel za enakomerno razdelitev teh predmetov med civilno prebivalstvo.

Do konca leta 1916 je bilo ekonomsko življenje Nemčije vsaj delno zakonsko urejeno. Ne moremo zanikati, da so te izboljšave pomenile začetek nemškega vojnega gospodarstva. Dejstvo pa je, da je bila leta 1916 vojna za Nemce tako rekoč že izgubljena, zato novosti niso prinesle večjih rezultatov.

Po končani prvi svetovni vojni je bil položaj večine evropskih držav kritičen. Krutost vojne in njen davek, ki je terjal veliko število žrtev, je prišel do izraza tudi v pomanjkanju delovne sile. Zaradi pomanjkanja zalog surovin in med vojno uničenih strojev ter objektov se je znatno zmanjšala baza industrijske proizvodnje. Zmanjšala se je tudi plodnost zemlje, kar je bilo zaradi pomanjkanja umetnih gnojil povsem razumljivo. Dodatne težave je povzročal promet, ki je bil še nekaj časa po vojni neorganiziran in omejen. Življenjski standard ljudi je bil nezadosten, njihovim stiskam ni bilo videti konca.

V Evropi se je gospodarski položaj po letu 1924 nekoliko izboljšal, vendar je leta 1929 sledila huda gospodarska kriza, ki je močno prizadela vse države.

Žalostno sliko je kazala tudi Nemčija, kjer so v začetku 30. let 20. stoletja življenje začeli krojiti politiki in gospodarstveniki nacionalsocialističnega prepričanja.

Po prevzemu oblasti je Hitler vodil previdno gospodarsko politiko. Zavedal se je, da bo moral natančno spremljati gospodarski razvoj, predvsem urediti preskrbo s hrano. To slednje je razbral iz vojnih izkušenj, ki so pokazale, da preskrbljenost zaledja ni nič manj pomembna od preskrbljenosti fronte. Menil je, da podporo zaledja lahko doseže, če ljudstvu ponudi močne ideale in jim zagotovi sprejemljiv življenjski standard. Sam pa je ob tem sanjaril o Nemčiji kot močni industrijsko-agrarni državi, ki bo dosegla samozadostnost in s tem svoj vrhunec na osnovi ozemeljske ekspanzije. Ob tem je za kratkoročne cilje postavil izvedbo raznih ukrepov, izboljšav, olajšav v zvezi z oboroževalno politiko in dodatno skrb za razvoj vojnega gospodarstva v širšem smislu.

Na področju kmetijstva se je v tem obdobju uveljavil Richard Walter Darré. Leta 1933 je postal državni in pruski minister za prehrano in kmetijstvo. V dvolikih, ki jih je porajalo vzpostavljane novega reda, se je verjetno zatekal k branju knjige Gustava Ruhlanda "Sistem politične ekonomije", saj je prav tako kot avtor domneval, da je za propad posameznih narodov kriv kapitalizem. Še več, moderno privatno gospodarstvo kapitalizma in liberalizma je proglasil za "judovsko iz-

¹ Walther Rathenau je bil med 1. svetovno vojno načelnik oddelka za surovine v pruskem vojnem ministrstvu, po vojni pa je postal zunanji minister Nemčije.

² Državno ministrstvo za prehrano in kmetijstvo je bilo ustanovljeno šele leta 1918.

najdbo", ki bi jo bilo treba uničiti. Ruhland je razvil idejo narodne ekonomije, ki naj bi kapitalizem premagala z razvitjem agrarnega vprašanja. Tega mnenja je bil tudi Darré. Gospodarski in družbeni red je podvrigel vplivu radikalne reforme. Prepričan je bil, da je v okviru reorganizacije gospodarskega vprašanja na prvem mestu rasna "prenova" ljudstva in da mora v tretjem rajhu "arijski" kmečki stan obvezno postati elita. Edino ta stan naj bi bil zmožen s svojimi samostojnimi obrati osnovati dobro gospodarstvo.³ Darré je kot kompetenten za nadzor nemškega vojnega prehranskega gospodarstva jeseni leta 1933 izdal zakon, s katerim je po korporativnem sistemu, ki odpravlja razredni boj in je osnovna značilnost fašizma oziroma nacizma, vzpostavil t.i. Državni prehranski stan /Reichsnährstand/. Ta je po odpravi sindikatov za kmetijstvo pomenil to, kar je za industrijo, obrt, trgovino in promet pomenila Nemška delavska fronta. Državni prehranski stan je bil organiziran hierarhično. Na čelu je bil državni kmečki vodja, v deželah deželni kmečki vodje, v okrožjih okrožni kmečki vodje in v občinah krajevni kmečki vodje. Naloga Državnega prehranskega stana je bila nadzor kmetijske proizvodnje, predelave in prodaje ter zagotovitev trdnih cen kmetijskim proizvodom. Pri tem brezpogojnem zagovarjanju ideje "kri in zemlja" industrije in obrti ni uvrstil med osnove prehranske politike. Priznal jima je le pomožno funkcijo, to je pomoč kmetijstvu na poti do osamosvojitve Nemčije v smislu pridelave, predelave in porabe živeža ter neodvisnosti od tujine v smislu morebitnih ekonomskih blokad. Tej Darréjevi ideologiji je v zvezi z mogočnim tretjim rajhom botrovala tudi politika "vzhodnega prostora". Darré je imel z nacionalističnim, rasističnim in imperialističnim konceptom kmetijstva med nacionalsocialisti mnogo navdušenih privrženecv. Do neke mere se je z njegovimi idejami strinjal tudi Hitler, vendar se mu je pomembnost, ki jo je Darré pripisoval agrarni politiki, zdela pretirana.⁴ Hitler je agrarno politiko spremljal izrecno iz politične perspektive. Njegova diktatura je temeljila na visoko industrializirani družbi; po njegovem mnenju naj bi vojna za "življenjski prostor" tekla v smeri industrializacije (predvsem oborožitvene) ne pa reagrarizacije. Menil je, da bo avtarkijo na področju prehrane smiselno vzpostavljati šele po pridobitvi novega "življenjskega prostora".

Nemčija je torej vse sile usmerila v oboroževalno politiko, druge ravni državnega življenja pa tem težnjam podredila in se pri tem poslužila tudi raznih finančnih mahinacij. "Izdatki za vojsko so v okviru skupnih javnih izdatkov narasli od 4% leta 1932 na 50% leta 1938, kar je bilo okrog 10% narodnega brutto do-

³ Darré je verjel, da je vir človekovega preživetja zemlja in da so v tem smislu edino "arijski" kmetje sposobni pripeljati narod do velikega uspeha. Ta stan je želel zaščititi pred izrabljanjem, mu zagotoviti nepreklicno lastništvo nad zemljo in ga nanjo tudi prikleniti, zato je septembra 1933 izšel zakon o dedovanju zemlje. "Vse kmetije do 308 oralov (125 ha), ki so bile zmožne zagotoviti lastnikovi družini spodobno preživljanje, so razglasili za dedne posesti, ki jih ni mogoče prenašati iz rok v roke, pač pa morajo ostati v lasti iste družine. Prodajati, deliti, zarubiti ali zastaviti za hipoteko jih ni bilo mogoče. Ob smrti lastnika so morale prehajati iz rok v roke najstarejšemu ali najmlajšemu sinu, kakor so pač velevali krajevni običaji, ali pa najbližjemu moškemu sorodniku. /.../. Takšno kmetijo je smel imeti le arijski Nемеc, ki je lahko dokazal, da ima od leta 1800 dalje čisto kri." William Shirer: Vzpon in padec Tretjega Rajha, 1. del. Ljubljana 1969, str. 379, 380.

⁴ Hitler se je na začetku svoje kariere zavedal slabega kmečkenga položaja, hkrati pa se je zavedal, da je podpora kmečkih množic več kot dobrodošla, zato si jo je poskušal pridobiti s številnimi obljubami (agrarna reforma, odprava obresti na kmečke dolgove, ...). Na mnoge obljube je nacionalsocialistična stranka v drugi polovici tridesetih let, ko je svoje ambicije usmerila drugam, pozabila.

hodka."⁵

Kmalu se je pokazalo, da zaradi intenzivne oboroževalne politike ni bilo mogoče dvigniti življenjske ravni; jeseni 1935. leta so uvideli, da bi bilo v primeru nezmanjšane tempa oboroževanja potrebno celo racioniranje osnovnih živil. Zaradi bojazni pred nezadovoljnimi množicami in trdnega namena obdržati prednost oboroževanja je bila vlada leta 1936 odločena, da pod nadzorstvom generalnega pooblaščenca Göringa izpelje štiriletni plan. Hitler se je zopet obrnil na ljudstvo in obljubljal, da ko bo Nemcem uspelo razširiti bivanjski prostor, bo njihovih stisk in pomanjkanja konec. Razlagal je, da je za doseg cilja potrebna dobra oborožitev za neizogibno vojno, v tem oziru pa potrpljenje vsakega posameznika in njegovi ekonomski napori.

V začetku je štiriletni plan kmetijstvo še omenjal, po letu 1938 pa so vsa prizadevanja usmerili le v industrijo. Tudi to kaže, da je bila gospodarska politika orodje oboroževalne politike, imela je značilnosti gospodarske avtarkije kot tudi politične ekspanzije.

V centralnih gospodarskih ustanovah je v zimi 1938-39 kljub dobri letini potekala debata o krizi nemškega prehranskega gospodarstva. Bati se je bilo znižanja državnih zalog in morebitne splošne oskrbovalne krize, če se cene poljedelskim pridelkom ne bi zvišale. Režim je višanje cen seveda zavračal, saj se je bal negativnih posledic za življenjski standard in odzivov ljudstva na to. Razpravljali so tudi o pomanjkanju kemičnih gnojil⁶ in delovne sile ter obratnih sredstev. V zvezi s tem je Darré s podporo vodje agrarnega oddelka za štiriletni plan Herberta Backeja oblikoval dve zahtevi. V prvi je terjal dva milijona poljskih delavcev, vključno z vojnimi ujetniki, v drugi pa je omenjal potrebno mesečno proizvodnjo 80.000 ton kmečkih strojev.⁷ Zavedal se je, da se proizvodnja teh med morebitno vojno ne bo večala.⁸

Aprila 1939 je državni minister za prehrano izdelal plan prehranskega gospodarstva za primer vojne. Posebno pomemben vidik neposrednih priprav na vojno je predstavljala organizacija zalog, še posebno žita. Göring je pooblastil Backeja, da je razvil in izpeljal program gradnje skladišč za žito. Do izbruha vojne je bila vzpostavljena mreža 4700 pomožnih silosov, ki so skupaj šteli 25 milijonov kubičnih metrov. Državna zaloge žita naj bi ob začetku vojne znašala 6 milijonov ton žita, kar je bilo gotovo preoptimistično. Celotno za maščobe, katerih Nemci že pred vojno niso imeli v izobilju, so napovedovali zalogo v višini pol milijona ton. S temi pretiravanji so propagandisti verjetno želeli ohrabriti ljudstvo.⁹

Poleti 1939 je Darré izdal vrsto odločb, s katerimi je želel osnovati zakonske temelje gospodarski prehranski politiki. Prva odločba, ki je izšla tudi z odobritvijo državnega ministra za gospodarstvo Waltherja Funka, je bila namenjena prestrukturiranju gospodarske uprave. Predvidela je ureditev prehranskih uradov na deželni in okrožni ravni. Druga odločba se je nanašala na

⁵ Enciklopedija druge svetovne vojne 1939-1945. Ljubljana 1982, str. 307.

⁶ Veliko konkurenco so produkciji gnojil predstavljale vojaške potrebe, saj so za izdelavo razstreliva delno uporabljali oziroma so bile potrebne iste surovine.

⁷ Gustavo Corni in Horst Gies: Brot, Butter, Kanonen: Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers. Berlin 1997, (dalje Corni-Gies, Brot, Butter, Kanonen) str. 408, 409.

⁸ Proizvodnja strojev je od leta 1939 do 1944 padla približno za polovico.

⁹ Ilanke o nemški prehrani s propagandno vsebino so objavljali tudi v slovenskem časopisju; Slovenec, 17. 5. 1944, št. 113, str. 2; Nemška prehrana.

življenjsko pomembne artikle in je konec avgusta 1939 vpeljala karte¹⁰ za pomembnejše prehrabne proizvode: kruh, moko, krompir, meso in mesne izdelke, mleko in mlečne izdelke, olje in maščobe, jajca, maslo, sladkor in stročnice. "Konec septembra 1939 je dobival odrasli porabnik tedensko 2 400 g kruha (ali 1900 g kruha in 375 g moke), 500 g mesa ali mesnih izdelkov, 270 g maščob (80 g masla, 150 g margarine ali jedilnega olja, 65 g svinjske masti ali slanine) in 62,5 g sira ali skute, 100 g marmelade in 250 g sladkorja. Polnomastno mleko so dobivale le posamezne skupine prebivalstva, jajca, umetni med, čaj, stročnice, suho zelenjavo, začimbe in kakav pa je bilo mogoče dobiti občasno s posebnimi odrezki nakaznic za hranila."¹¹ S tretjo odredbo so udejanili prvo odredbo iz te serije. Uredili so javno upravo prehrabnega aparata na deželni in okrožni ravni. Naloge teh so bile kontrola poljedelstva in živinoreje, pregled nad proizvodnjo, zalogami, razdeljevanjem proizvodov idr. Preskrbovalni uradi so morali skrbeti tudi za izvajanje odločbe (izšla je v jeseni 1939. leta), ki je določala kazni za vse gospodarske prestopke. Mednje so sodile kršitve izdajanja nenatančnih podatkov o letini, pridelku, goljufije pri obvezni oddaji posameznih pridelkov in kršenje kartnega sistema. Kazni niso bile samo denarne, za najhujše zločine je bila določena celo smrtna kazni.

Konec septembra 1939 je minister za prehrano izdal še dve odločbi, ki sta porabnike razdelili v več kategorij: delavci, delavci z daljšim delovnim časom, nočni delavci, fizični delavci, težaki, nosečnice, matere samohranilke, bolniki. Posameznim kategorijam je odmeril dodatek.

Po izbruhu vojne je politični položaj "brezbarvnega teoretika" Darréja začel bledeti v prid njegovemu rivalu Backeju, za katerega so bili vodilni prepričani, da je prvovrstni praktik. "Darré je pri fűhrerju zapravlil ves ugled. To zasluži. V tako resnem obdobju se ukvarja s pisanjem spomenic in knjig, namesto da bi urejal preskrbo, čeprav so njegova sredstva omejena. Fűhrer urejuje zadeve samo z Backejem."¹² Hitler se je odločil, da bo Darréja odpustil, vendar se je bal, da bi nezadovoljno ljudstvo ves gnev v zvezi s prehrabno politiko zlilo prav na nacionalsocialističnega ministra. Poslušal je Goebbelsa in oznanil le Darréjevo bolezen, izčrpanost in nezmožnost opravljanja zahtevnega dela. Za njegovega namestnika je bil imenovan Backe. To funkcijo je opravljal do aprila leta 1944, ko je bil imenovan za ministra za prehrano in poljedelstvo. Takoj po odstranitvi Darréja iz politike je Backe zahteval spremembe v upravi. Zmanjšal je upravni aparat¹³ in njegove stroške. Septembra 1942 je ustanovil državni urad za agrarno politiko, ki se je ukvarjal z ideološkimi in propagandnimi nalogami, bil pa je podrejen neposredno stranki in ne več državnemu prehrabnemu stanu.

Problem delovne sile

Nacionalsocialističnemu vodstvu ni uspelo v zadostni meri zaježiti preseljevanja s podeželja v mesta, zato so zaradi pomanjkanja kmečke delovne sile pred

¹⁰ Po uvedbi racionirane preskrbe so karte veljale za štiri tedne, proti koncu vojne pa so karte delili na osem tednov.

¹¹ Bojan Himmelreich: Namesto žemlje črni kruh. Celje 2001, str. 186, 187.

¹² Joseph Goebbels: Dnevnik 1942-43. Maribor 1981, str. 270.

¹³ Eden od razlogov je bila tudi Backejeva želja znebiti se na Darréja vezane politike.

začetkom vojne na ta delovna mesta snubili ljudi iz tujine. Rezultat teh prizadevanj ni bil zadovoljiv, zato je septembra 1939. leta državni minister za delo izdal odredbo prisilne obveze. Na področju, kjer je primanjkovalo delavcev oziroma ob večjih poljskih opravilih so bili obvezani pomagati tudi ljudje iz drugih strok in pripadniki Wehrmachta.¹⁴ Krize s tem niso odpravili, saj je dodaten udarec zaposlovanju zadal vpoklic v vojsko. Posledice so se vlekle in poglobljale do konca vojne.

Delo žensk je bilo po nacionalsocialistični miselnosti nedopustno, vendar so razmere oblasti prisilile, da so v začetku leta 1943 izdale zahtevo, ki je pozivala vse nezaposlene ženske od 17. do 45. leta in moške od 16. do 65. leta, naj se zglasijo v uradih za delo, kjer so jim dodelili obveznosti. Backe je izdal še eno odredbo, s katero naj bi vsem osebam na deželi in v podeželskih mestih, ki so po letih, družinskem stanu in zdravstvenem stanu ustrezale normam, predpisali obvezno delo na polju, če v tem smislu še niso bili dejavni. V primeru neupoštevanja zahtev naj bi sledila kazen. Kako so izpeljali ta predpis, ni znano.

Mlade so vpeljali v delo že leta 1940, vendar so učenci in učenke med 10. in 15. letom lahko sodelovali le med počitnicami, nastavljeni le v domačem kraju, starejši pa so bili od začetka leta 1942 organizirani v Hitlerjugendove "Erntelagern" (žetvene tabore).

Kljub vsemu pa se položaj ni izboljšal, vse kmečko delo je bilo v glavnem na ramenih podeželskega prebivalstva in tujih priseljenih moči ter vojnih ujetnikov. Avgusta 1944 je v poljedelstvu delalo več kot 2,7 milijona tujcev (prostovoljcev in tistih na prisilnem delu), to je 46,6% vseh zaposlenih. Od tega je bilo 686.172 vojnih ujetnikov.¹⁵

Oskrba tujcev je bila nezadostna. Glede na nemško narodnostno politiko, ki je te ljudi imela za manjvredne, je izšla vrsta zahtev, ki so Nemce v smislu ohranjanja čiste krvi pozivale k odklanjanju Nenečev.¹⁶ Tuje delavce so izkoriščali na delovnih mestih, niso jim dali ne možnosti zavarovanja ne možnosti pritožbe, niso jim dodelili prehrabnih kart. Enkrat na teden so jim izročili paket živil (kruh, moko, krompir, nekaj malega mesa), vendar se je količina vsebine razlikovala glede na narodnost posameznega delavca. Najslabše se je pisalo Poljakom in ruskim ujetnikom.

Pridelava v poljedelstvu v drugi svetovni vojni

Novembra leta 1939 je Göring izdal "Pobude za vojno-proizvajalni plan", v katerih je izrazil najpomembnejše proizvodne težave. Pri njihovem reševanju je obljubil podporo države. Darré se z njegovimi predlogi ni strinjal, ker je menil, da se država preveč vmešava v poljedelstvo in da obljublja nemogoče. Država je močno posegla v življenje kmetij, saj je želela nadzirati proizvodnjo. Za vse kmetije, ki so imele več kot 5 hektarov zemlje, so vpeljali kmečke karte, kjer so bile zabeležene analize tal, možnosti oziroma nezmožnosti preživetja posamezne kmetije in drugo. Pozimi 1942/43 so vpeljali še periodne obiske kmetij. Namen teh je bil poiskati razloge za premajhno donosnost in jo izboljšati ter nadzirati

¹⁴ Pripadniki Wehrmachta so bili v glavnem postavljeni na mesta vodij obratov in na čelo podjetij.

¹⁵ Corni-Gies, Brot, Butter, Kanonen, str. 467.

¹⁶ V primeru intimnega odnosa z osebo "arijske" rase je tujcu grozila celo smrtna kazen.

morebitna nagnjenja in zvijače kmetov za razvoj črnega trga.

Kljub visokim pričakovanjem je pridelovanje žita upadlo, velike rezerve žita so se sploh po letu 1941 hitro manjšale. Leta 1938 je letina vseh žit znašala 29,461 milijonov ton, leta 1941 pa le še 23,411 milijonov ton.¹⁷ Vse večje potrebe so se kazale po povišanju proizvodnje krompirja za prehrano; v letih 1938/39 je pridelek znašal 14 milijonov ton, v letih 1943/44 pa že 26,3 milijonov ton.¹⁸

Zaradi pomanjkanja krme za živali so eno najtežjih poglavij prehrabnega gospodarstva pomenile maščobe in mlečno gospodarstvo. Cene teh proizvodov so nenehno rasle, kakovost pa je padala, mleko je bilo skoraj brez maščob. Oblasti so soglašale, da je glede na prejšnje standarde v maslu in margarini lahko več vode. Kljub nižjim standardom pomanjkanja mlečnih izdelkov niso odpravili, zato se je proizvodnja usmerila v izdelovanje rastlinskih proizvodov. Kmalu je bilo na trgu mogoče dobiti le eno vrsto rastlinske margarine. Proizvodnja le te se je povišala, prav tako se je dvignila proizvodnja jedilnega olja.

Gospodarstveniki so spodbujali k reji živine. Rejcem so dajali krmo, oni pa so morali v zameno izročiti določeno število živali, ko so te dosegle predpisano težo. Klanje doma ni bilo dovoljeno, saj so oblasti hotele preprečiti trgovanje z mesom na črnem trgu. Kljub trudu ta panoga ni napredovala, niso uspeli preprečiti nelegalnega trgovanja in niso uspeli preprečiti vse višjih cen, ki so sledile kot posledica.

Med vojno je bila velikega pomena reja malih živali, predvsem piščancev in kuncev. S tem so se ukvarjali na deželi in v mestih. Oblast se je zavedala, da prebivalstvo na ta način vsaj delno lahko poskrbi za svojo prehrano in jo izboljša, pri čemer se mu ni treba obračati na črni trg. Reja malih živali je čez čas začela izzivati tudi negativne reakcije. Rejcem so očitali, da z vzrejo in porabo samo svojih (malih) živali neposredno konkurirajo živinoreji in s tem zanemarjajo obveznosti do skupnosti. Prepovedali so rejo slabih kokoši (tistih, ki so na leto znesle manj kot 100 jajc), ki so krmo odžirale po nepotrebem. V začetku leta 1945 so oblasti rejo malih živali povsem prepovedale. Ljudje so ubogali le prepovedi glede kokoši, reja kuncev in gosi pa ni upadla.

Med vojno se je razvilo tudi vrtičkarstvo. Tudi to je država dovoljevala in spodbujala. Strinjala se je celo s tem, da so ljudje v mestih v ta namen spremenili namembnost sprehajalnih površin in parkov. Gojili so ohrovt, zelje, korenje, kolerabo, grah. Pridelek so smeli prodajati na trgu. S sadjem je bilo drugače, saj je bilo podvrženo tržnemu redu oddaje. Leta 1942 so bile vpeljane tudi oddajne premije za mleko, jajca in maslo. Država tega ni obravnavala kot sistem prisile temveč kot sistem vodenja in vzdrževanja. Kmetom so oblasti dovolile obdržati določeno kvoto pridelkov (moke - na eno osebo 13,5 do 15 kg na teden - oziroma kruha, mesa - na eno osebo 750 g na teden -, maščob, mleka in jajc),¹⁹ prehrabne karte pa so se nanašale na marmelado in sladkor. Oblasti so menile, da bodo na ta način preprečile ustvarjanje zalog, sleparjenja in črni trg. Tistim, ki bi presegli produkcijsko in oddajno normo, je obljubila nagrado. Vendar v sistemu, ki je bilo v velikem pomanjkanju, taka odlikovanja niso imela nobene vloge.

¹⁷ Corni-Gies, Brot, Butter, Kanonen, str. 479.

¹⁸ Prav tam, str. 479.

¹⁹ Prav tam, str. 459.

Racioniranje živil in posledice za prebivalstvo

Že pred izbruhom vojne je nemško vodstvo uredilo sistem racioniranja. Kategorije porabnikov so bile postavljene na podlagi njihovega dela. Posamezne kategorije so zajele delavce, delavce z daljšim delovnim časom, nočne delavce, fizične delavce, težake, nosečnice, matere samohranilke, starce, bolne. Vpeljane so bile starostne stopnje do 6 let, od 6 do 18 let in od 18 let dalje. V začetku vojne je prišlo še do nekaj sprememb. Oblasti so izdale karte za umetnike, turiste in popotnike ter določile pravila za gostilne in restavracije. Natanko so določili tudi obroke za pse.

Količina vrednosti dnevnega živeža za odraslo osebo je bila določena na podlagi raziskav iz leta 1937. Normalnemu porabniku je bilo določeno okoli 2400 kalorij na dan, fizičnemu delavcu 3600 kalorij na dan, težaku 4200 kalorij na dan. Ob tem se poraja vprašanje, koliko tedanjih gospodinjstev je zaradi nizkih dohodkov v času pred racioniranjem sploh doseglo to stopnjo.

Država je sistem racioniranja živil uvedla z odločbo 27. avgusta 1939. Prve živilske karte za normalnega porabnika so za teden dni določile 700 g mesa, 350 g maščob, 280 g sladkorja, 110 g marmelade, 63 g kave oziroma nadomestka in 60 g mlečnih izdelkov na dan.²⁰ Fizični delavci in težaki so dnevno dobili še dodatno 70 g mesa in 50 g mlečnih izdelkov in maščob. Kasneje je bil racioniran tudi kruh - 2400 g na teden. Septembra 1939 so racionirali še jedilno olje, margarino in rastlinske masti. Oblasti so se odločile, da bodo priložnostno (npr. ob velikih praznikih) delili pakete s hrano. Od konca leta 1942 so take pakete prejeli v glavnem samo ranjeni vojaki z vzhodne fronte.²¹

Politiki so v začetku leta 1940 menili, da je položaj v zvezi s prehrano zadovoljiv. S tem mnenjem prebivalci niso soglašali. Pritoževali so se nad pomanjkanjem maščob, nad slabo kakovostjo masla, nad slabo oskrbo s krompirjem. Nezadovoljstvo so spodbujale tudi višje cene, vrste v trgovinah, izgredi, prepiri med porabniki in trgovci. Pravo psihozo strahu so doživeli, ko so v letu 1940 oblasti zmanjšale zagotovljeni tedenski obrok mesa na 500 g in kruha na 2200 g.²² Kasneje je sledil šok ob uvedbi kart za krompir (junij 1941).

Začelo je primanjkovati zalog žita, vse redkeje je bilo na trgovskih policah opaziti sadje in zelenjavo. Oblasti so se skušale odkupiti s posebnimi ukrepi; v začetku jeseni so delile jabolka. Bolnim in nosečnicam je pripadlo 10 kg zimske zaloge, mladim pa 5 kg. Za božične praznike so razdelili dodatne karte za sladkarije, natančneje za kakav in marcipan (125 g).

Leta 1941 je bil vodja za državno zdravstvo dr. Leonardo Conti zaskrbljen zaradi pomanjkanja živil, motilo ga je predvsem dejstvo, da je bila poraba v Wehrmachtu v letih 1940/41 kar trikrat višja kot pri civilnem prebivalstvu, leto kasneje pa že štirikrat. V začetku leta 1942 je sledilo drastično zmanjšanje zagotovljene količine kruha, mesa in maščob. Odrasel človek je na teden prejel le še 2000 g kruha in 300 g mesa, nočni delavec 2600 g kruha in 450 g mesa, fizični

²⁰ Prav tam, str. 556.

²¹ V paketu je bilo 2,5 kg moka, 1 kg sladkorja, 1 kg masla in 1 kg mesa.

²² Glej Corni-Gies, Brot, Butter, Kanonen, str. 560.

delavec 3400 g kruha in 600 g mesa, težak pa 4400 g kruha in 850 g mesa²³. Določbe za nosečnice in otroke se niso spremenile do septembra 1942, ko so odpadle vse bonitete. Judje pa od tedaj niso smeli prejemati niti mesa niti jajc in mleka.

Leto 1943 je bilo še bolj kritično. Zaradi dogodkov na Vzhodu in v Franciji, padca fašizma in zavezniških letalskih napadov so se težave s preskrbo še povečale. Boji na zahodni fronti so onemogočali dobavo surovin, prometne povezave so bile vse bolj motene, tudi z vzhodnimi deželami, primanjkovalo je delovne sile, bombardiranja Nemčije so povzročala preglavice domači proizvodnji, ljudje so bežali iz mest na deželo, z dežele v mesta, nastopile so težave pri razdeljevanju racioniranih živil, nadzor države nad kartnim sistemom je popuščal, cvetel je črni trg.

Zaradi slabe letine in težav z dostavo je bila jeseni 1943 zmanjšana zagotovljena količina krompirja na 3,5 kg tedensko za osebo, še pred koncem leta pa na 2,5 kg. Krompir so poskušali nadomestiti z zimsko zelenjavo (v glavnem kolerabo) - posamezniku je bilo v začetku namenjenih 800 g zelenjave na teden, kmalu pa samo še 600 g.

V letih 1944 in 1945 se je zaskrbljenost Nemcev še stopnjevala. Poslabšanje vojaškega položaja na vseh frontah je vplivalo neposredno na prehrabno politiko in položaj. Backe je poleti 1944 sestavil spomenico, v kateri je izpostavil težavne razmere. Poudaril je, da morajo ljudje skrbeti, da bi angloameriški bombni napadi uničili čim manj dobrin, apeliral je na vojsko, da bi svoje potrebe podredila težkim razmeram, menil je, da bi se dalo nekaj zalog pripeljati iz Srbije in Banata. Kasneje je izdal mnogo omejitev in prepovedi (prepoved gojenja gosi, rac, prepoved uporabe ječmena za krmo). Januarja 1945 so bile namesto kart za posamezna živila razdeljene "osnovne karte".²⁴

Vsi poskusi in želje so padli na neplodna tla. Sledile so nove omejitve živil, prehrabnih dodatkov ni več prejemala nobena kategorija civilistov. Vse težave, ki so se porodile v času vojne (sploh v prelomnem letu 1943), so v zimi 1944/45 dosegle katastrofalne razsežnosti.

Zaključek

Nemčija se je na drugo svetovno vojno zaradi dramatičnih izkušenj iz prve svetovne vojne, ko je samo zaradi lakote umrlo 800.000 ljudi, dobro pripravila. Ob prihodu nacistov na oblast se je odstotek samopreskrbe dvigal do 65%, leta 1939 je nemška stopnja samopreskrbe dosegla celo 80-83%.²⁵

Kljub temu je moralo civilno prebivalstvo Nemčije v času vojne prehrabne navade spremeniti in omejiti količino zaužite hrane. Na jedilnik so prišli izdelki z visoko hranilno vrednostjo, živilski nadomestki in manj vredni produkti. Meso in maščobe so zamenjali s krompirjem, stročnicami in drugimi vegetarijanskimi pridelki. V začetku vojne so oblasti določile, da naj bi odrasla oseba zaužila 2400 kalorij na dan, pozimi 1944/45 je bila dnevno deležna le še živil, katerih

²³ Prav tam, str. 562.

²⁴ Ni bilo več različnih kart za posamezna racionirana živila, vsa živila je posameznik lahko dobil z "osnovno karto". Backe je tudi predlagal, da karte ne bi več veljale 8 ampak 9 tednov.

²⁵ Shirer, n.d., str. 381; Bojan Himmelmreich: Organizacija prehrane v Celju v času vojne. Pri-merjava med prvo in drugo svetovno vojno. Magistrska naloga, Celje 1999, str. 144.

energetska vrednost je znašala približno 1670 kalorij.²⁶

Kljub kritičnemu položaju v zadnjih mesecih vojne je bila agrarna politika nacionalsocializma uspešnejša od agrarne politike v času prve svetovne vojne.

Mojca Šorn
SUPPLY IN THE THIRD REICH
S u m m a r y

Germany entered the First World War inadequately prepared. It was not until 1916 that German politicians introduced certain improvements and, at least partially, legally regulated the economy. These novelties, which spelled the beginning of the German war economy, brought no significant results. By 1916, Germany had practically lost the war.

In the early 1930s, following the post-war ups and downs, Nazi-Socialist oriented politicians and economists started to shape German political life. After coming to power, Hitler dreamed of Germany as a strong industrial and agricultural state which would achieve self-sufficiency, and thereby its zenith, on the basis of territorial expansion. As short-term goals he introduced various measures to promote his arms policy and the development of a war economy in general.

In 1933, Richard Walter Darré was appointed national and Prussian minister of food and agriculture. He was convinced that the first priority in the economic reorganisation was the racial "reform" of the people and that, in the Third Reich, the "Arian" peasantry should become an elite whose independent holdings would be the basis of a good economy. In Autumn 1933 a law was issued which replaced the corporative system that had abolished class struggle and was the main feature of Fascism and Nazism, by establishing the so-called National Food-supplying Body. Its task was to control the production, processing and sale of agricultural produce, and to secure stable prices. Hitler only partially agreed with Darré's ideas, convinced that the war for "living space" should give precedence to industrialisation (especially arms production) rather than agriculture. His intention was to introduce an autarchy in the area of food supply only after acquiring a new "living space".

Germany concentrated all forces on arming to which it subjected all other aspects of life. It soon became evident that the intense arms production did not allow for improvement in living standards. In order to prevent mass discontent and give priority to arms production, the government in 1936 resolved to implement a four-year plan under the supervision of its general executor Göring. Although Göring, at first, still spoke about agriculture, after 1938 all efforts were directed into industry. In April 1939 Darré devised a plan for a wartime food supply economy. In Summer 1939 he issued a series of decrees by means of which he wished to set the legal basis for a food-supply policy. One of these envisaged coupons for important food products, which were actually introduced at the end of August that year. At the end of September 1939 Darré issued two more decrees which divided beneficiaries into several categories, some of which were assigned additional food products. After the war broke out Darré's role started to fade and his tasks were assumed by Herbert Backe. Although introducing several administrative changes, he was unable to resolve growing food related problems. Rationing, the reduction of daily rations, the abolishment of privileges for specific categories, the introduction of food vouchers for more and more products, together with high prices, became the daily companions of Germans.

In spite of this, Germany was better prepared for the Second World War than it was for the First, given that the level of self-supply in 1939 reached as much as 80-83%.

²⁶ Corni-Gies, Brot, Butter, Kanonen, str. 581.

1.01
Prejeto 10. 4. 2002

UDK 391/397(497.4=112.2)"1941/1942"

Mitja Ferenc*

Delo nemške kulturne komisije na Kočevskem (1941-1942)

IZVLEČEK

Razprava opisuje delo nemške kulturne komisije na Kočevskem. Sredi priprav kočevskih Nemcev na preselitev je Heinrich Himmler julija 1941 ukazal, naj esesovska Raziskovalna in učna skupnost "Dediščina" (die Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe") iz Berlina poskrbi za varstvo njihovih tvarnih in duhovnih kulturnih dobrin in za njihov prenos na novo naseljitveno območje, ki jim ga je tudi uradno določil v odredbi. Pogodba med Nemčijo in Italijo o preselitvi Nemcev iz Ljubljanske in Reške pokrajine je namreč določala, kakšne kulturne in premične predmete smejo Nemci vzeti s seboj ob preselitvi, medtem ko so nepremičnine ostale na Kočevskem. Kulturna komisija je na Kočevskem in tudi v Ljubljani delala od začetka oktobra 1941 do začetka junija 1942, in to v zelo neugodnih razmerah hude zime, preseljevanja ljudi in pomanjkanja pomoči domačinov ter ustreznih prostorov. Po lastni sodbi je uresničila le majhen del svojega načrta.

Ključne besede: kočevski Nemci, kulturna dediščina, preselitev, Raziskovalna in učna skupnost "Dediščina", Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe"

ABSTRACT

THE WORK OF THE GERMAN CULTURAL COMMITTEE IN THE KOČEVJE REGION (1941-1942)

In July 1941, amidst the preparations to transfer the Germans from Kočevje, Heinrich Himmler, in compliance with an agreement with Italy, ordered the SS Research and Education Group "Heritage" (die Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe") from Berlin to organise the transfer of the above Germans to their new living location in Posavje, with the aim of safeguarding their material and spiritual goods. To this end the group founded a cultural committee in the Kočevje region, which also operated in Ljubljana from October 1941 to June 1942. The Committee had to deal with the inconveniences of a harsh winter and the transfer of people as well as the lack of cooperation from the locals and adequate accommodation. In its own judgment, the Committee implemented only one part of its programme. It did, however, succeed in collecting and partly transferring the cultural heritage of the Kočevje Germans.

Key words: Kočevje Germans, cultural heritage, transfer, SS research and Education Group "Heritage", Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe"

* Dr., docent, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva c. 2, e-mail: ferenc.mitja@guest.arnes.si

Kočevska pod italijansko okupacijo in odselitev Nemcev

Kočevsko je sredi aprila 1941 zasedla italijanska vojska. Zaman so bila pričakovanja vodstva kočevskih Nemcev po nemški zasedbi tega območja. Kočevsko so skupaj z Dolenjsko in Notranjsko (t.i. Ljubljanska pokrajina) priključili h Kraljevini Italiji. Kočevske Nemce, posebno še njihovo vodstvo, ki je pričakovalo priključitev Kočevske k nemškemu zasedbenemu območju v severni Sloveniji, je italijanska okupacija Kočevske razočarala. Nacistična oblast, ki je iz zasedenih pokrajin v Evropi množično preseljevala svoje rojake v rajh, je preselitev predvidela tudi za majhno nemško narodnostno skupino na Kočevskem. Sklep o odselitvi Nemcev s Kočevskega so nacistični funkcionarji sprejeli še med vojno z Jugoslavijo ali takoj po njej. Ideja o preselitvi za vodstvo kočevskih Nemcev ni prišla nenadoma, saj se je vodstvo o možnostih preselitve pogovarjalo z nacističnimi oblastmi že dve leti pred okupacijo Slovenije. Kočevskim Nemcem in drugim Nemcem (Dobrudža, Bukovina, Besarabija) so določili naseljitveno območje na nemškem okupacijskem ozemlju na Spodnjem Štajerskem; to je ob Savi in Sotli, okoli 100 km dolg in okoli 10-15 km širok pas ozemlja nasproti Ljubljanske pokrajine in t.i. Neodvisne države Hrvaške, s katerega so nacisti izgnali večino slovenskega življa (okoli 37.000 Slovencev). Po lastnem štetju marca 1941 je na Kočevskem živelo 12.498 Nemcev v okoli 170 vaseh. Večina se jih je ukvarjala s poljedelstvom in živinorejo. Skupna posest kočevskih Nemcev je znašala 47.528 ha.

Dne 31. avgusta 1941 sta vladi nemškega rajha in Kraljevine Italije v Rimu sklenili sporazum o preselitvi. Imovino preseljencev je prevzela nemška preseljitvena družba Deutsche Umsiedlungstreuhandgesellschaft (DUT), in jo v imenu preseljencev prodala italijanskemu zavodu za nepremičnine "Emona". Kočevski Nemci so se od 14. novembra 1941 do 22. januarja 1942 s 135 vlaki po t.i. šturmihi preselili v novo domovino. Preselilo se je 2833 družin z 11.509 osebami. Majhen del, nekaj sto oseb, so preselili v Nemčijo, neznatnemu številu oseb preselitve niso dovolili. Strnjeno naseljeni Nemci naj bi po nacističnih zamislih ustvarili nemški branik. Bili naj bi nekakšni obrambni kmetje (Wehrbauern), ki bi s plугоm in mečem varovali jugovzhodno mejo nemškega rajha.

Po preselitvi kočevskih Nemcev, ki so morali pustiti na Kočevskem vse nepremičnine, so ostale njihove vasi in zaselki večinoma prazni. Z izselitvijo večinskega prebivalstva - kočevskih Nemcev je na obravnavanem območju ostalo okoli 6500 ljudi, večinoma v Kočevju in njegovi okolici. Več deset vasi je popolnoma opustelo.

Kulturna dediščina kočevskih Nemcev med preseljevanjem in po njem

1. Predpisi

Za varstvo kulturne dediščine in njen prenos na novo naseljitveno območje so nacistične oblasti ustanovile posebno kulturno komisijo.

Sredi priprav kočevskih Nemcev na preselitev je Heinrich Himmler 14. julija 1941 v 4. točki odredbe št. 38/I ukazal, naj esesovska Raziskovalna in učna skupnost "Dediščina" (Die Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe") iz Ber-

lina poskrbi za varstvo njihovih tvarnih in duhovnih kulturnih dobrin in za njihov prenos na novo naseljitveno območje, ki jim ga je tudi uradno določil v odredbi. Pogodba med Nemčijo in Italijo o preselitvi Nemcev iz Ljubljanske in Reške pokrajine je namreč v 6. členu določala, kakšne kulturne in premične predmete smejo Nemci vzeti s seboj ob preselitvi.

Osebe, ki jih zajema ta pogodba, lahko na svoje stroške brez davčnih obremenitev vzamejo s seboj svoje premično imetje vključno s kulturnimi predmeti za izvajanje svoje obrti ali svobodnega poklica, če so ti v času sklenitve te pogodbe bili njihova last, s pridržkom v izvršilnih določbah zajetih vrednosti, vrednostnih papirjev in blaga.

Natančneje so obseg teh kulturnih dobrin določale izvršilne določbe.

Člen 13:

Ob preselitvi se lahko izvozijo:

a) arhivsko gradivo, listine, akti, posamezni dokumenti in drugo pisno gradivo zasebnega značaja vključno s tistimi, ki sodijo k družbam in združenjem, pri katerih je najmanj s tremi četrtinami navzoča nemška korist, in to ne glede na to, v kakšnem jeziku so napisani, če niso potrebni za tekočo upravo preselitenega območja,

b) slike, kipi in risbe, če se nanašajo na nemško zgodovino, kulturo in rodoslovje, kar po potrebi ugotavlja pokrajinski urad za izvoz. Pri izvozu so izvzeti predmeti, ki so po svojem namenu nepremičnine.

Dalje se dovoljmeta izdelava in izvoz fotografij, filmov, risb in fotokopij prejštetih predmetov, čeprav oni sodijo k javnim ustanovam; enako velja za gradbene, umetniške in kulturne spomenike ter cerkvene knjige, ki so pomembne za osebni stan preseljencev.¹

2. Ustanova

Raziskovalna in učna skupnost "Dediščina" je bila ustanovljena leta 1935 za raziskovanje in poučevanje germanske preteklosti in se je ukvarjala s številnimi zadevami, celo z medicinskimi poskusi na jetnikih koncentracijskih taborišč.² Njen prezident je bil sam Heinrich Himmler, kurator esesovski polkovnik in profesor Münchenske univerze dr. Walther Wüst in generalni tajnik dr. Wolfram Sievers. Dr. Sievers je dobljeno nalogo zaupal posebni "kulturni komisiji" (Kulturkommission), podobni kot so jo imeli že za preselitev Nemcev iz Južne Tirolske in Kanalske doline. Nekateri člani so bili v obeh komisijah. Njeno vodstvo je prevzel esesovski stotnik in univerzitetni profesor za geografijo na poznanjski univerzi dr. Hans Schwalm, ki je delal že na Južnem Tirolskem ter imel določene izkušnje.³

Dr. Schwalm in nekaj njegovih sodelavcev je odločbo o imenovanju v komisijo dobilo avgusta 1941. Preden se je dr. Schwalm podal na Kočevsko, so imeli v Inštitutu za jugovzhodno nemštvo (Südostinstitut) v Gradcu sestanek, ki so se ga poleg direktorja inštituta dr. Helmuta Carstanjena udeležili tudi trije njegovi sodelavci: Wilhelm Sattler, Walter Neunteufl in Herbert Otterstädt ter iz "Ahnenerbe" dr. Sievers in dr. Schwalm. Otterstädt je poročal, da je leta 1939 po naro-

¹ Arhiv Republike Slovenije, sign. fonda, Deutsche Umsiedlungsbevollmächtigte (DUB), f. 1234, Pogodba o preselitvi nemških državljanov in volksdeutscherjev iz Ljubljanske in Reške pokrajine, 31. 8. 1941.

² Michael H. Kater: Das "Ahnenerbe" der SS 1935-1945: ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. Stuttgart 1974.

³ Kater, n.d., str. 169.

čilu omenjenega inštituta opravljala sociološko in socialno statistično anketo, vendar je zaradi neugodnih razmer lahko zajel le okoli 80 vasi, tj. skoraj polovico vasi, v katerih so takrat živeli kočevski Nemci. Te ankete pa ni mogoče nadaljevati, ker so medtem podatki že zastarali. Zato bo nujna nova anketa. Po nalogu istega inštituta so na Kočevskem tudi prepisovali matične knjige, vendar prepisi ne ustrezajo znanstvenim zahtevam. Zato bo nujno fotokopiranje matičnih knjig, vendar v narodni skupini za to ni na voljo ustreznih ljudi. Glede fotografij je še največ zbranih v knjigi "Zur Volkskunde der Gottschee". Otterstädt je izražal dvom, da bi še kje našli kakšne narodne noše, Neunteufl je opozoril na domovinski muzej v Kočevju, ki ga je ustanovil Peter Dummer in je v prostorih hranilnice, Sattler pa na gradivo društev, posebno na gradivo Švabsko-nemške kulturne zveze. Ko so opozorili še na nekaj nemških oseb, ki so se ukvarjale s Kočevsko, jim je dr. Carstanjen predstavil nacionalnopolitične naloge v Spodnji Štajerski.⁴

V Schwalmovi kulturni komisiji je bilo osem delovnih skupin (Arbeitsgruppen) za razna področja, in to za popis kmečkih hiš, šege in ljudska verovanja, narečja in jezikovno geografijo, ljudsko pesništvo, umetnostno-zgodovinske predmete, film, fotografiranje matičnih knjig, fotografiranje arhivalij, ki so jih vodili nemški strokovnjaki, pomagali pa naj bi jim domači Nemci. Tako je delovno skupino za **popis hiš** vodil esesovski podporočnik in docent iz Tehnične visoke šole v Braunschweigu dr. Martin Rudolph, za **šege in ljudska verovanja** vodja oddelka iz "Ahnenerbe" in univerzitetni profesor z Dunaja dr. Richard Wolfram, za **narečja in jezikovno geografijo** vodja oddelka iz "Ahnenerbe" dr. Bruno Schweizer, za **ljudsko pesništvo** Walter Hönigmann (ker imenovani dr. Anton Quellmalz ni mogel priti), za **zgodovinske predmete** deželni konservator iz Celovca dr. Walter Frodl, za **film** esesovski major in filmar iz "Ahnenerbe" Helmut Bousset, za **fotografiranje matičnih knjig** sodelavec državnega rodovnega urada (Reichssippenforschungsamt) Kurt Osten in za **fotokopiranje arhivalij** sodelavec istega urada Carl Pust.

Dr. Schwalm je prispel v Ljubljano 2. oktobra 1941 in si v Ljubljani in Kočevju uredil svoje novo delovno mesto. Sodeloval je z dr. Wollertom in predstavnikom zunanjega ministrstva pri visokem komisarju za Ljubljansko pokrajino dr. Kurtom von Kamphövenerjem ter drugimi nemškimi uradi in italijanskimi oblastmi. On in njegovi sodelavci so od 2. oktobra 1941 do 15. januarja 1942 delovali v Kočevju in nato do 10. junija 1942 v Ljubljani. Na voljo so imeli svoj osebni avtomobil. Skupno je v Schwalmovi kulturni komisiji delovalo 35 oseb, med njimi osem (ali morda kakšna več) slovenskih pomožnih moči.

3. Naloga

Dr. Schwalm je nalogo svoje komisije videl predvsem na dveh področjih, in to:

"1. da živo duhovno ljudsko dobrino in druge izraze plemenske posebnosti Kočevarjev v hiši, na kmetiji in načinih življenja, torej celotno področje dediščine, čimbolj evidentirajo, ohranijo in zavarujejo za poznejšo predstavitev,

2. da ugotovi stvarno kulturno dobrino in arhive in jih, kolikor je to mogoče,

⁴ Bundesarchiv Koblenz (dalje BA Koblenz), Abteilungen Berlin (dalje AA Berlin), fond "Das Ahnenerbe" (dalje NS 21), Bd. 322, Vermerk über eine Besprechung im Südostdeutschen Institut in Graz am 22. 9. 1941.

prepelje v rajh z lastnimi sredstvi oz. da poskrbi za njihovo fotokopiranje."

4. Delovni načrt

Dr. Schwalm je sodil, da sta velika zaprtost kočevskega nemškega jezikovnega otoka in značaj kočevskih Nemcev omogočila, da so se na tem območju ohranile prvotne oblike nemških kulturnih dobrin in ljudskih šeg in navad. Kočevski Nemci so vztrajali pri tradicionalnih šegah in drugih kulturnih značilnostih še tedaj, ko je krošnjarstvo odpeljalo v tujino tisoče moških in ko so po izselitvi v Ameriko številni povratniki s civilizacijskimi vplivi iz ameriškega vzhoda ogrožali način življenja Kočevarjev. Sodil je, da je kočevski človek v kulturni samostojnosti svojo dediščino dolgo časa razvijal neodvisno, tako da se v narečju in jezikovni rabi, v pesmi, šegah, hišah in kmetijah in drugih stvarnih dobrinah še najdejo deloma žive oblike, deloma pa ohranjene v spominu, ki jih na drugih nemških območjih ne samo ni najti, temveč jih niti ni mogoče dokazati. O teh šegah, pesmih in kočevskem narečju so stare objave, ki pa glede problematike in izvedbe nikakor ne ustrezajo sodobnim zahtevam. Drugače pa ravno prvotni značaj duhovnih in stvarnih dobrin daje Kočevju nekakšen znanstveni ključni položaj. Sodil je tudi, da raziskava narodnostnega otoka v kulturološkem in jezikovno-geografskem pogledu odpira možnost za spoznanja, ki lahko dajo pomembna pojasnila tudi za obravnavo drugih nemških plemenskih območij. Iz teh razmišljanj je ob naslonitvi na izkušnje tovrstnega dela v Južni Tirolski nastal načrt za izvedbo čimbolj obsežnega evidentiranja kulturne in jezikovne ljudske dobrine.

Posebno pozornost je dr. Schwalm v tem načrtu želel posvetiti temeljiti raziskavi in evidenci gradenj. Opravili naj bi jo s pomočjo štaba arhitektov, zajela pa bi vse vasi in zaselke Kočevske, tako da bi najstarejše in gradbeno-zgodovinsko zanimive kmetije z njihovi stranskimi poslopji vred narisali kot celoto in tudi kot posamezne dele. Enako naj bi obiskali vsa naselja na kočevskem nemškem otoku in evidentirali šege, ljudske plese, ljudska verovanja, ljudske pravljice, povesti in pripovedke, pregovore, uganke itd., prispodobe in ohranjene noše. To naj bi storili tako, da bi dr. Wolfram s krogom sodelavcev iz vrst kočevskih učiteljev in drugih prej za to izšolanih oseb z vprašalnikom spraševal ustrezne osebe po vaseh. Vprašalnik bi pripravili na podlagi rezultatov starejših raziskav in ugotovitev prvega naključnega preizkusa.

Kočevsko narečje naj bi po Schwalmovem načrtu na novo obdelali s popolnoma novo jezikovno raziskavo območja z mrežo raziskovalcev, ki bi zajela vse vasi, in to na enak način kot skupina za šege in ljudska verovanja. Da bi dobili nova pojasnila o začetkih v splošnem še neznane zgodovine naselitve kočevskih Nemcev in o njihovem izvoru, je Schwalmov načrt predvideval poleg novih raziskav o narečju tudi popolno evidentiranje imen krajev, gora, rek, zaselkov in ledin. Ustregli naj bi tudi želji Nemškega besednega atlasa in njegov vprašalnik uporabili v čimbolj gosti mreži krajev. Načrt je tudi predvideval, da bi v večdnevnem taboru izšolali skupino od 10 do 12 mladih sodelavcev iz kočevske narodne skupine, ki bi nato opravila anketo z vprašalnikom; ta bi upošteval dotedanje ugotovitve kot tudi novo problematiko iz predhodnega obiska celega območja.

Kot pri drugih nemških preselitvah naj bi tudi preselitev kočevskih Nemcev posneli na filmski trak, ki bi ga nato priključili celotnemu delu Schwalmove

kulturne komisije. Ker določbe pogodbe o preselitvi niso dovoljevale odvoza matičnih knjig, je načrt predvideval njihovo celotno fotokopiranje.

Druga naloga Schwalmove kulturne komisije je bila, da stvarne kulturne dobrine, ki so v zasebni lasti ali v posesti društev in ustanov nemške narodne skupine, na ustrezen način prepelje v rajh in jih tam tudi tako zavaruje, da bodo po preselitvi kočevskih Nemcev njim ponovno na voljo za ureditev muzeja. Ker se posameznih akcij ni dalo prej načrtovati, naj bi jih določili na kraju samem.⁵

5. Izvedba

Schwalmova kulturna komisija je lahko izvedla **le majhen del** svojega delovnega načrta. Da bi ga uresničila v celoti, bi potrebovala osem do deset tednov trdega dela. Delovne skupine so bile pripravljene že v začetku septembra 1941, vendar je zavlačevanje podpisa pogodbe o preselitvi odložilo začetek dela v pogodbi predvidenih nemških organov za preselitev. Tako se je kulturna skupina šele sredi oktobra 1941 začela dogovarjati s temi organi in italijanskimi oblastmi. Te pa so zavlačevale tudi izdajo viz, zato so Schwalmovi sodelavci s svojimi štabi lahko prispeli v Kočevje šele 6. novembra 1941 in začeli delovati. Glede na to, da je prvi transport kočevskih Nemcev odpeljal iz Kočevske že 15. novembra 1941, torej osem dni po začetku dela komisije, je bila **sistematična obdelava preselitvenega območja izključena že od samega začetka**.

Ker se je vsa za delo sposobna narodna skupina ukvarjala s tehnično pripravo preselitve in z vojaškim varovanjem vasi in transportov pred partizani, Schwalmovi kulturni komisiji ni bilo več na voljo v načrtu predvidenih pomožnih moči. Ker v Kočevju ni bilo več na voljo ustreznih stanovanj (zasedli so jih Italijani, velik štab območnega pooblaščenca za preselitev in 150 članov posebnega vlaka iz Osrednjega vselitvenega urada - EWZ), ni mogla priti na pomoč niti študentska skupina. Primanjkovalo je tudi za raziskovalno delo prepotrebne miru: območje so vznemirjale priprave na preselitev, pregledi v posebnem vlaku EWZ, popisovanje in ocenjevanje nepremičnin, živine itd., izpraznitev nekaterih odročnih, obrobni vasi zaradi partizanov, prenatrpanost cest itd. Neugoden je bil tudi zelo zgoden začetek zime z visokim snegom in hudim mrazom.

Kulturni skupini so manjkala tudi prevozna sredstva in le težko je dobila bencin za svoj štirisedežni osebni avto. *"Nadaljnjo težavo je pomenilo dejstvo, da so glede na varnostne razmere, ker so uporniki iz gozdov ogrožali osamljene obrobne vasi, ki pa so v kulturnem pogledu obljubljal najzanimivejša pojasnila, te morali najprej odseliti, beremo v Schwalmovem poročilu. Teh težav ni moglo odtehtati niti sodelovanje vodstva kočevskih Nemcev, nemških preselitvenih organov in italijanskih oblasti. "Lahko se reče, da se je v Kočevju, posebno do častnikov fašistične milice, vzpostavil vseskozi prijateljski odnos. Odpor slovenskega cerkvenega dekana v Kočevju in drugih duhovnikov smo premagali." /podčrtal M. F./*

Zaradi vseh teh težav je Schwalmova kulturna komisija opravljala predvsem tista dela iz delovnega načrta, ki jih po odselitvi Nemcev ne bi mogla več oprav-

⁵ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 223, Bericht über die Tätigkeit der Kulturkommission (der Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe") beim Deutschen Umsiedlungsbevollmächtigten für die Provinz Laibach, erstattet durch: Prof. Dr. Hans Schwalm, SS-Hauptsturmführer (dalje Schwalm, Kulturkommission - Bericht).

ljati. Popolnoma je opustila raziskavo statističnega evidentiranja biološke in sociološke sestave nemške narodne skupine. Predvidela je le, da bodo po koncu preselitvenih nalog obdelali kočevske matične knjige in tako dobili vsaj nekaj možnih delnih izidov, ki bi bili pomembni za delo pri skrbi za nacionalni razvoj na novem naselitvenem območju.⁶

6. Podatki posameznih delovnih skupin

Dr. Schwalm je v svoje poročilo vključil tudi poročila vodij posameznih delovnih skupin. Tudi oni navajajo številne ovire za svoje delo in jih tukaj ne gre ponavljati. Docent **dr. Rudolph** je npr. v 22 dneh svojega dela videl 46 vasi, jih 43 natančneje preiskal in v njih s svojimi tremi sodelavci popisal 65 poslopij ter 24 objektov tudi natančno prerisal in fotografiral. Predlagal je tudi preselitev dveh lesenih poslopij v Posavje. Dve hiši iz Starega Loga in Gotenice so po precejšnjih zapletljajih z italijanskimi oblastmi nato res odpeljali v Brežice, vendar njuna povojna usoda ni znana. Prof. **dr. Wolfram** je v devetih dneh svojega bivanja na Kočevskem obiskal 12 vasi in napravil nekaj preizkusov. Lahko je le preverjal, koliko tistega, kar sta некоč zapisala zbiralca Hauffen in Tschinkel, še živi med ljudmi. Ugotovil je, da so na Kočevskem še vedno ohranjene šege in ljudska verovanja, kakršna se glede na obilje in prvobitnost že težko najdejo na drugih nemških območjih, da se zelo izrazito kažejo krajske razlike, ki jih kaže ugotavljati šele v njihovem celotnem obsegu, ter da prihajajo na dan nove reči, ki jih ni v nobenem prejšnjem zapisu. Dr. Wolfram je svoje delo o Kočevski nadaljeval še desetletja po vojni in svoje izide objavil na Dunaju leta 1980.⁷ **Dr. Schweizer** je svojo raziskavo lahko opravil le v desetih vaseh, v 160 vasi je s pomočjo kočevarske mladine razposlal vprašalnik za Nemški besedni atlas, od katerih so mu jih izpolnili 76. Ugotovil je, *"da je v kočevskem ljudstvu še danes ohranjen neprimerljivo večji in boljše ohranjen zaklad stare, vseskozi jezikovno povezane dediščine, kot v vseh drugih, meni znanih nemških narodnih skupinah. Kar je doslej v literaturi dostopnega, je samo delec obstoječega in na znanstveno obdelavo čaka še mnogo dela"*, je poročal. Medicinec **Hönigmann**, ki si je sam pridobil dolgoletne izkušnje z zbiranjem ljudskih pesmi, se je moral odreči magnetofonskemu snemanju. Zbral in preveril je okoli 300 ljudskih pesmi in ugotovil precej napak pri starejših zbirkah, tudi pri Tschinklovi zbirki, ki je ohranjena v arhivu ljudskih pesmi v Freiburgu. **Dr. Frodl**, ki je na Kočevskem delal le 7 dni, je ugotovil, podobno kot prej in tudi pozneje slovenski raziskovalci, da glede posvetne umetnosti Kočevsko ne nudi kaj posebnega, da se cerkve po gradnji ne razlikujejo od cerkva v slovenski okolici in da bi lahko bila edina opazna razlika *"nenavadna, ljudska robotost oblik (npr. obočnih reber v malih sklepih kora)"*. Kot posebnost je navedel obliko zvonika pri cerkvicah in omenil, da sta o notranjih poslikavah cerkva že v letih 1931 in 1941 pisala dva slovenska znanstvenika (dr. France Kos in dr. France Stele).⁸

Filmar **Bousset** je s svojim pomočnikom Herbertom Öttelom delal na Ko-

⁶ Schwalm, Kulturkommission - Bericht, str. 20-24.

⁷ Richard Wolfram: Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee. Wien 1980.

⁸ Franc K. Kos: Ornamentika lesenih poslikanih stropov v cerkvah na Slovenskem : donesek k povezanosti visoke in ljudske umetnosti. V: Zbornik za umetnostno zgodovino, 1941, str. 2-105; France Stele: Umetnost Dolenjske : kulturno geografski poskus k problemu slovenske umetnostne zgodovine. V: Etnolog, Ljubljana, 1933, str. 177; France Stele: Leseni stropi v cerkvah. V: Dom in svet, Ljubljana, 1924, str. 213.

čevskem 14 dni in je v prvih šestih dneh v decembru posnel okoli tri kilometre filmskega traku (4 zvitki) preseljevanja kočevskih Nemcev.⁹

Največ prostora v Schwalmovem poročilu zavzemajo podatki o problematiki **fotokopiranja matičnih knjig**, kar je dovoljeval 13.b člen izvršilnih določb k pogodbi o preselitvi. S kakšnimi težavami se je moral ubadati, je dr. Schwalm že 18. oktobra 1941 pisno pojasnil dr. Sieversu: *"Fotokopiranje matičnih knjig se je zdaj začelo. Žal se množijo naše bojazni, da bomo prisiljeni, da se matične knjige pripeljejo sem. Kot sem ugotovil, se je kočevski dekan /To je bil Peter Flajnik - op. M. F./ odločil zaprositi škofa, za odvezo dolžnosti dobave matičnih knjig in njihovo izročitev nam. Sabotaža se torej nadaljuje. /Podčrtal M.F./ Schwalm je menil, da dekan sabotira delo in onemogoča karabinerjem dobave matičnih knjig. "Zaradi njegovega odhoda, o katerem nas ni obvestil, se je danes delo že ustavilo, kajti s seboj je vzel ključe in jih ni, kot navadno, izročil svojemu zastopniku, tako da od njega nismo dobili matičnih knjig," nadaljuje Schwalm. Povedal je tudi, da je poslal Kraulanda v Staro Cerkev, ki je tamkajšnjega župnika Josefa Eppicha pregovoril za izročitev matičnih knjig za fotokopiranje, tako da so delo z njim lahko nadaljevali popoldne.¹⁰*

Seveda pa s tem še ni bilo konca težav. V sklepnem poročilu je o njih polno podatkov in pritožb zoper slovensko duhovščino:

"Pri nižji in visoki duhovščini Ljubljanske pokrajine pa smo naleteli na odpor. Župniki v cerkvenih občinah območja narodne skupine so večinoma že Slovenci, ki so na podlagi odločne slovenizacijske politike škofijskega ordinariata v obdobju zadnjih 20 let stopili na mesto nemških župnikov: vsi dekanati so v slovenskih rokah. Ostali, iz nemštva izhajajoči župniki, so brez izjeme vsi starejši moški (mlajši nemški duhovniški naraščaj iz narodne skupine je manjkal), ki so bili zadržani ali celo sovražni do obnovitvenega gibanja in so celo nasprotovali preselitvi. Optirala sta samo 2 župnika in ju zato njuni duhovni bratje od takrat bojkotirajo. Škof v Ljubljani je Slovenec. Njegov, do Nemcev prijaznejši odnos je popolnoma odpravil nacionalno slovenski in protinemško razpoloženi generalni vikar /To je bil Ignacij Nadrah - op. M. F./, ki dejansko čisto sam vodi posle ordinariata". To je Schwalmova ocena slovenske in nemške duhovščine iz poročila, ko opisuje težave s cerkvenimi oblastmi pri izročitvi matičnih knjig za fotokopiranje. Škof dr. Gregorij Rožman se je namreč izgovarjal, da italijanske oblasti niso pristojne za cerkveno imovino, kakršna so tudi matične knjige. Visoki komisar Grazioli pa je trdil, da so matične knjige državna last in jih cerkev vodi z državnim pooblastilom. Škof je seveda popustil, vendar so se nato trdo pogajali o kraju fotokopiranja - ali po župnijskih uradih na terenu, ali pa v Kočevju. Zmagala je nemška stran. Od 14. novembra 1941 do 10. januarja 1942 sta v Kočevju dva fotografa s pomočjo učitelja Wilhelma Kraulanda fotokopirala ali mikrofilmala skupno 528 matičnih knjig iz 23 župnijskih uradov ter izdelala 106.000 posnetkov.¹¹

Schwalmova kulturna komisija si je v začetku tudi prizadevala, da bi v Ljubljani dobila izvirno arhivsko gradivo o nemštvu na Kranjskem in ga prenesla na Gorenjsko. Vendar tega zaradi določb pogodbe o preselitvi in njenih izvršilnih določb ni mogla odločno zahtevati. Zato je v Ljubljani fotokopirala arhivsko gra-

⁹ Za tem zelo zanimivim filmskim gradivom sem pred leti zaman poizvedoval po nemških arhivskih zavodih, ki hranijo filmsko gradivo.

¹⁰ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 159, Schwalmovo pismo dr. Sieversu, 18. 10. 1941.

¹¹ Schwalm, Kulturkommission - Bericht, str. 24-27.

divo iz Narodnega muzeja, hkrati pa za poznejša meddržavna pogajanja o izmenjavi arhivskega gradiva popisala drugo gradivo o nemštvu. Gradivo je izbral dr. Matthias Gatterer iz Kranja. Dva fotografa in dva oz. tri fotokopirne stroje je dal na voljo že omenjeni državni rodoslovni urad v Berlinu.¹² To gradivo je ohranjeno v Koblenzu.¹³

7. Vprašanje kopiranja t.i. družinskih knjig (status animarum)

Za njihovo vrednost in namen uporabe zvemo iz Schwalmovega pisma dr. Sieversu 18. oktobra 1941: "*Družinske knjige so izredno dragoceno gradivo. Pravkar sem se prepričal, da dejansko dopolnjujejo narodnobiološki del moje načrtovane raziskave. Poleg tega se da z njimi v celoti zajeti izselitveno gibanje za poslednjih 20 let, ker so župniki natančno registrirali odhod posameznih družinskih članov v Ameriko. Knjige so vodili prav do danes. Če se posreči prepričati državni rodoslovni urad, da bi takoj po razvitju filmov izdelal fotokopije, bi bilo mogoče z njih dobiti podatke, potrebne za socialnobiološko raziskavo, in to od hiše do hiše, ter v ustreznem času že predložiti izide. Ti bi za poslednjih 100 let in večinoma še dalje nazaj pokazali razvoj biološkega ljudskega telesa na Kočevskem.*" Prosil je dr. Sieversa, naj posreduje pri državnem rodoslovnem uradu, da bi dr. Schwalm prišel do podatkov, ki jih ne bi mogel dobiti s povpraševanjem.¹⁴

Vendar se dr. Schwalmu ni posrečilo dobiti mnogo družinskih knjig. Omenjena fotografa iz državnega rodoslovnega urada sta na Kočevskem posnela le 95 strani t.i. družinskih knjig (status animarum) iz 19 župnij.¹⁵

8. Odvoz dveh kmečkih hiš

Obe leseni hiši, ki ju je izbral docent dr. Rudolph v Starem Logu 42 (last: Krumpena: kmečka hiša, skedenj in kašča) in v Gotenici 29 (last: Ober Luekisch: kmečka hiša), naj bi "*pomenili ob oblikovno popolni predstavitvi na čist in prepričljiv način praobliko vzhodnogermanske hiše.*" Dr. Rudolph je sodil, da v nobeni nemški pokrajini ni mogoče najti lesenih hiš v tako dobro ohranjenem stanju. Hiši naj bi tudi v podrobnostih konstrukcije kazali prvotno vrsto, ki jo nemški raziskovalci gradenj iščejo že precej časa in so jo našli šele na Kočevskem. Hiši naj ne bi bili pomembni samo za raziskavo gradenj, temveč tudi za celotno germansko etnologijo. Nastal je načrt, da bi hiši odpeljali in ju ponovno postavili v prostem muzeju na novem naselitvenem območju in ju tako tudi rešili pred propadom.

Ker je bil odvoz nepremičnin izvzet iz meddržavne pogodbe o preselitvi, si je bilo treba za odvoz teh dveh hiš posebej prizadevati pri italijanskih oblasteh. Da ne bi zadeve preveč zapletli, so sklenili, da se bodo dogovorili z družbo Emona za "odkup" hiš in za njun izvoz kot starega lesa. Vendar je Emona zahtevala kot kupnino zgraditev dveh novih hiš. Nemška stran je nato izkoristila obisk družbe Emona, profesorja za agrarno politiko na turinski univerzi Medicija 2. decembra 1941 v Kočevju. Ta je bil zelo naklonjen Nemčiji in se je tudi zanimal za nemško nacistično kolonizacijo v vzhodni Evropi in je hiši nemški strani skoraj poklonil.

¹² Schwalm, Kulturkommission - Bericht, str. 43-49; prav tam, Bd. 159, prevod pisma škofijskega ordinariata v Ljubljani (generalni vikar Ignacij Nadrah) visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino, 6. 11. 1941; Schwalmovo pismo kollevskemu dekanu Petru Flajniku, 14. 11. 1941.

¹³ Nahaja se v BA Koblenz, AA Berlin, v fondu NS 21.

¹⁴ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 159, Schwalmovo pismo dr. Sieversu 18. 10. 1941, prepis 20. 10. 1941.

¹⁵ Schwalm, Kulturkommission - Bericht, str. 48-49.

Za hišo v Gotenici je Emona zaračunala 8.000 lir, medtem ko je hišo v Starem Logu poklonila. Zato sta Schwalm in Sievers predlagala Himmlerju, naj načelnik njegovega osebne štaba Karl Wolff pošlje profesorju Mediciju zahvalno pismo.¹⁶ Po 4. decembru 1941 so moški iz kočevske narodne skupine hiši razstavili, arhitekt je posamezne dele oštevilčil in Auerspergov tovorni avtomobil jih je prepeljal v Jakominijevo lesno skladišče v Kočevju. Čez nekaj dni pa se je zadeva ponovno zapletla, ker je profesor Medici telefoniral dr. Wollertu, da preklicuje svojo privolitev za odvoz hiš, saj je ugotovil, da sta njuna lastnika v Ameriki in ju Emona ne more odtujiti. Vodstvo kočevskih Nemcev je nato ugotovilo, da se lastnika že precej časa sploh nista brigala za hiši. Nemška stran Emoni zato ni plačala omenjene kupnine. Po carinskem pregledu 10. decembra so hiši naložili na dva tovorna vagona in ju 13. decembra odpeljali v Brežice. Tam so ju vskladiščili v cerkvi sv. Roka.¹⁷ Usoda obeh hiš dalje ni znana.

9. Prevoz kočevskega domovinskega muzeja v Brežice

Kočevski Nemci so si v Kočevju uredili svoj domovinski muzej (Heimatmuseum Gottschee). V njem so bili predvsem hišni predmeti in poljedelsko orodje, noše in sakralni predmeti. Schwalmova komisija se je zanimala za dokumente o njegovem nastanku, vendar jih ni našla in niti vodstvo narodne skupine jim ni moglo nuditi teh podatkov. Nato pa se je kot ustanovitelj in lastnik prijavil župnik iz Stare Cerkve Josef Eppich. Ko je Schwalmova komisija prispela v Kočevje, je vodstvo narodne skupine večino muzejskih predmetov že pripravilo za odvoz. Schwalm je pri visokem komisarju Grazioliju zaprosil za izvozno dovoljenje, nakar se je zadeva zelo zapletla. Ko se je dr. Kurt von Kamphövener ravno pogajal za dovoljenje, je župnik Eppich, ki se ni prijavil za preselitev, prek škofijskega ordinariata v Ljubljani ugovarjal odvozu, češ da je precej sakralnih predmetov last cerkve in spraševal, ali ti lahko še naprej ostanejo v njegovem varstvu. Generalni vikar ljubljanske škofije je ukazal, da predmetov, ki so cerkvena last, ne smejo odpeljati iz muzeja. Kasneje sta nemška in italijanska stran dosegli, da sta Eppich in ljubljanska škofija 27. novembra 1941 popustili.

Schwalmova komisija je takoj po svojem prihodu pozvala kočevske Nemce, naj staro orodje, izdelke hišne obrti, kmečkega rokodelstva itd. izročijo muzeju, in za zbiranje zaposlila žensko mladino, vendar neuspešno, saj so se kmetje že pripravili na preselitev.

Tržaški urad za varstvo spomenikov je vztrajal pri zahtevi, da njegovi uradniki pred odvozom pregledajo muzejske predmete, ki morajo biti popisani v inventarju. Zato so morali predmete zložiti iz zabojev. Ker uradnikov iz Trsta oz. Ljubljane kljub večkratnim pozivom ni bilo v Kočevje, so predmete ponovno spravili v zaboje in jih 20. januarja 1942 v dveh zaprtih vagonih pripeljali v Ljubljano. Po večkratnih pogajanjih z visokim komisarjem Graziolijem in upravo za varstvo spomenikov je končno v Ljubljano vendarle prišel profesorja Sticotti iz Trsta. Sticottijeva komisija je odprla le manjši zaboj in 23. januarja 1942 je Schwalm dobil

¹⁶ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 159, Vermerk über die Besprechung mit Prof. Medici, Dr. Doveri und Dr. Salvadori von der S.A. Immobiliare, Gottschee, am 2. 12. 1941; pismo vodje kočevskega urada "Emone" dr. Schwalmu, 4. 12. 1941; Bd. 956, osnutek zahvalnega pisma K. Wolffa prof. Mediciju, 15. 12. 1941.

¹⁷ Schwalm, Kulturkommission - Bericht, str. 50-53.

izvozno dovoljenje. Drugi dan so muzejske predmete s poslednjim vlakom, ki je peljal preseljence v Posavje, poslali v Brežice, kjer so jih spravili v cerkev sv. Roka.¹⁸ Kakšna je bila njihova usoda ni znano.

Poleg muzejskih predmetov je Schwalmovi komisiji uspelo odpeljati v Posavje tudi gradivo nemškega bralnega društva, gledališkega društva in pevskega društva. Največ je bila vredna knjižnica z okoli 500 zvezki. Vodstvo kočevskih Nemcev je na pobudo Schwalmove komisije za odvoz pripravilo tudi spomenike oz. nagrobnike tistih, ki so padli aprila 1941. Tako beremo v Schwalmovem poročilu: "*Pri obrambnih bojih proti bežečim in deloma razpadajočim enotam jugoslovanske vojske po izbruhu vojne je Gottscheer Mannschaft pod vodstvom svojega vodje Lampetra in svojega načelnika štaba Busbacha polovila v mejah narodne skupine nahajajoče se orožniške enote ter nato meje območja narodne skupine varovala pred poskusom vdora tako dolgo, da je lahko območje redno izročila italijanskim četam in italijanski upravi. Pri tej akciji so Kočevjarji svojo zvestobo zapečatili s svojo krvjo. Narodna skupina je svojim žrtvam na raznih krajih postavila spomenike /po pričevanjih vodstva nemške narodne skupine naj bi padli trije člani Deutsche Mannschaft - op. M. F./." Te spomenike so vzeli s seboj prebivalci posameznih vasi ob preselitvi. Italijani niso protestirali, čeprav izvoz takšnih spomenikov ni bil dovoljen.¹⁹*

Po izselitvi kočevskih in nato tudi ljubljanskih Nemcev se je delo Schwalmove komisije omejilo predvsem na fotokopiranje matičnih knjig in arhivov. Dr. Schwalm pa je takoj začel obiskovati tudi gradove nemških fevdalcev in se zanimati za njihove kulturne predmete. 22. januarja 1942 je obiskal grad Hallerstein pri Starem trgu, 26. januarja grad Weissenstein (Boštanj) pri Grosupljem, naslednji dan grad Klingenfeld pri Mokronogu, 31. januarja grad Watzenburg (Dob pri Mirni na Dolenjskem), 4. februarja grad Turjak itd. Zatem so posneli še gradivo na gradovih.²⁰

10. Zamisli o kočevski raziskovalni ustanovi v Posavju

Iz Schwalmovega poročila zvemo, da je njegova kulturna komisija lahko uresničila le majhen del predvidenega načrta. Zato se je pri njej že kmalu pojavila zamisel, da bi na novem naselitvenem območju, tj. v Posavju, ustanovili posebno raziskovalno ustanovo (Forschungsstelle). O tej zamisli je dr. Schwalm 26. novembra 1941 pisal dr. Sieversu: "*Prosim Vas, da bi izposlovali - če je finančno mogoče - v okviru "Ahnenerbe" ustanovitev raziskovalne ustanove Kočevje (Forschungsstelle Gottschee). Ta bi izvajala temeljne etnološke in jezikovno-geografske raziskave kočevske narodne skupine. Če je le mogoče, bi morali z deli začeti takoj po koncu preselitve. S pomočjo ljudi iz narodne skupine in tudi drugih raziskovalcev, ki so se v poslednjih letih ukvarjali z narodno dediščino in ljudskimi dobrinami Kočevjarjev, bi temeljna raziskava, obdelava in objava po mojem mnenju trajala od 2 do 3 let. Ker bi bilo potrebno razmeroma majhno število ljudi in ker imajo državni ter strankini vodilni uradi na novem naselitvenem območju Kočevjarjev velik interes za praktične rezultate, potrebna sredstva zanjo ne bi bila*

¹⁸ Schwalm, Kulturkommission - Bericht, str. 53-56. Glej tudi Schwalmovo dopisovanje o vprašanju odvoza kollevskega domovinskega muzeja v Posavje, NS 21, Bd. 159.

¹⁹ Schwalm, Kulturkommission - Bericht, str. 57-58.

²⁰ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 161, Schwalmovi zapiski o obiskih posameznih gradov.

zelo velika. To vprašanje načenjам med drugim sedaj tudi zato, ker vodstvo narodne skupine, posebno tovariš Lampeter, resno in dalekosežno misli na to, kako bi Kočevarje na novem naselitvenem območju ohranili kot svojo skupino."²¹

Dne 7. decembra 1941 je dr. Schwalm ponovno pisal dr. Sieversu. Poročal je, da sta se z Lampetrom večkrat pogovarjala o raziskovalni ustanovi in načrt celo poglobila. "K raziskovanju čisto jezikovnih in etnoloških vprašanj sodi med naloge takšne raziskovalne ustanove pač še cela vrsta nadaljnjih vprašanj. Posebno računam na sociološka vprašanja, predvsem na skrbno opazovanje strukturnih sprememb, ki bodo zajela sestavo kočevskega narodnega telesa v biološkem in sociološkem pogledu, potem ko bo prišlo do vključitve v rajh in v nemško narodno telo." Opozoril pa je, da bi bila ustanovitev raziskovalne ustanove smiselna le v primeru, "če je resen namen, da se kočevsko ljudstvo obdrži v svojem jedru."²²

Na obe Schwalmovi pismi glede Forschungsstelle Gottschee je dr. Sievers 12. decembra odgovoril pritrdilno. Sodil je, da se s preselitvijo kočevskih Nemcev delo zanje ne konča, kajti čas, ki so ga imeli na voljo na Kočevskem, je bil prekratek. Podobno je bilo tudi glede Nemcev v Južni Tirolski. "Vendar ne verjamem, da bi za to bilo potrebno in koristno ustanoviti lastno "Forschungsstelle Gottschee". Bolj menim, da je to naloga referata "Volksdeutsche Forschung", ki ga je treba ustanoviti. Tako bi obenem rešili vprašanje organizacije in vodstva, zlasti če bi Vi, ki naj bi vodili referat "Volksdeutsche Forschung", obdržali tudi pobudo za delo med kočevskimi Nemci. Dr. Schwalm naj le mirno pove Lampetru, da je njegova misel padla na plodna tla in naj bo pomirjen in prepričan, da je kočevsko kulturno delo v "Ahnenerbe" dobro sprejeto in da bo opravil dobro delo, če se bo zanašal na nas in se ne bo oziral za drugimi podporniki." Dr. Sievers je nato svetoval dr. Schwalmu, naj izdelata spomenico o nadaljevanju dela s kočevskimi Nemci.²³

Za novo raziskovalno ustanovo za kočevske Nemce se je iz Schwalmove komisije najbolj zavzemal dr. Schweizer. Dr. Sievers mu je 29. decembra sicer sporočil, da soglaša z njegovimi zamislimi, vendar je njegovo prizadevanje, da bi imel vse "jezikovno dojemanje (povesti, šege, navade, mite, pesem) sam v svojih rokah, precenjevanje svojih moči." Opozoril ga je, da je treba delati drug z drugim in ne drug zraven drugega, pri čemer je okrcal njegovo znanstveno samoljubje.²⁴ Bil je prepričan, da na Spodnjem Štajerskem ni možnosti za delo tako dolgo, dokler se kočevski Nemci ne naselijo. Svetoval mu je, naj prej konča dosedanje delo in se šele nato loti novega. Zato naj spremenjen predlog za raziskovanje med kočevskimi Nemci predloži poleti 1942. Z novo raziskovalno ustanovo se torej dr. Sieversu ni mudilo.²⁵

Kmalu pa je načrte za ustanovitev raziskovalne ustanove ali referata prekinil Himmlerjev ukaz, da je treba odložiti vsa dela na območjih, ki bodo sodila v tretji rajh. To je pomenilo tudi Spodnjo Štajersko, čeprav je formalnopravno še niso vključili vanjo. Ko je dr. Sievers to 11. marca 1942 sporočil dr. Schwalmu, je še povedal: "Mi bomo torej svoje naloge v Ljubljani končali in jih čimprej zaključili." Glede raziskovanja med kočevskimi Nemci v Spodnji Štajerski pa je dr. Sievers

²¹ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 122, Schwalmovo pismo dr. Sieversu, 26. 11. 1941.

²² BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 122, Schwalmovo pismo dr. Sieversu, 7. 12. 1941.

²³ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 322 in 956, Sieversovo pismo dr. Schwalmu, 12. 12. 1941.

²⁴ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 956, Sieversovo pismo dr. Schweizerju, 29. 12. 1941.

²⁵ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 959, Sieversovo pismo dr. Schweizerju, 5. 2. 1942.

povedal: "Vprašanje nadaljnjega dela na brežiškem območju je treba začasno odložiti. Mi a) nimamo moč, ki bi jih tam zaposlili, b) po omenjenem ukazu sedaj ne moremo dobiti sredstev."²⁶

Kaže, da je pri tej zadevi šlo za dve nasprotujoči si težnji. Vodstvo kočevskih Nemcev, zlasti Wilhelm Lampeter, in Schwalmova kulturna komisija, zlasti dr. Schweizer, so težili k temu, da se kočevska narodna skupina tudi na novem naselitvenem območju ohrani kot celota s svojim vodstvom in svojo kulturo (narečjem, šegami in navadami, kulturnim izročilom itd.). Nemško nacistično vodstvo v Gradcu in Mariboru, zlasti vodstvo Štajerske domovinske zveze, pa je težilo k temu, da bi se kočevski, besarabski in drugi nemški naseljenci v Spodnji Štajerski izenačili s spodnještajerskimi Nemci in s t.i. vindišarji oz. "domu zvestimi Štajerci", ko bi se ti v največ petih letih morali ponemčiti. Pri tem je bila seveda močnejša in odločilnejša druga stran, tj. štajersko politično in upravno vodstvo.

11. Predlogi za kulturno oskrbo kočevskih Nemcev

Vso politično, kulturno, gospodarsko, socialno in drugo delo med kočevskimi in drugimi naseljenci v Posavju in Obsotelju so prevzeli tamkajšnji okupatorjevi upravni in politični organi ter zlasti v prvem obdobju po naselitvi Urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru s svojo izpostavo v Brežicah. Vendar je "Ahnenerbe" še v začetku leta 1943 poskušala spraviti ugotovitve Schwalmove kulturne komisije med kočevske Nemce v Spodnji Štajerski. Ta predlog je dr. Sievers 13. januarja 1943 podal zastopniku glavnega štabnega urada za utrjevanje nemštva v Berlinu dr. Güntherju Stieru, ki je bil že od pomladi 1941 zelo naklonjen kočevskim Nemcem. Predlagal mu je vsaj sestavo majhne pesmarice in nekaj etnoloških člankov.²⁷ Čez pet dni je dr. Sievers vprašal za mnenje profesorja dr. Wolframa na Dunaj.²⁸ Dr. Wolfram mu je odgovoril, da je nadaljnje delo med kočevskimi Nemci zelo pomembno in da bo med počitnicami poslal k njim sodelavko svojega inštituta ter poudaril, "da je dosedanja obdelava gradiva šele sedaj pokazala, da je redkokje mogoče dobiti toliko starinskega kot v Kočevju in si je treba prizadevati, da se dobi še poslednje, ki je na voljo." Nato je dr. Sievers spraševal dr. Schwalma, ki je že nekaj časa delal v Oslu na Norveškem, kje bi lahko dobil sodelavce za takšno delo. Kaže torej, da niso dosledno upoštevali že omenjenega Himmlerjeva ukaza iz začetka leta 1942 o odložitvi del.²⁹ Sieversov osebni referent Wolff je 20. februarja pisal Quellmalzu, da se zdi nujno, nekaj storiti za kočevske Nemce, in ga prosil, "da bi omilili njihovo kulturno osamljenost."³⁰

Quellmalz je 1. marca 1943 pisal dr. Sieversu, da "za kulturno oskrbo preseljenih Kočevarjev skrbi "Patentstelle Gottschee", (Botrska ustanova Kočevje - op. M. F.) VDA (Volksbund für das Deutschtum im Ausland - Ljudska zveza za nemštvo v tujini - op. M. F), ki je že nekaj časa v sestavi Volksdeutsche Mittelstelle, ki je tako

²⁶ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 961, Sieversovo pismo dr. Schwalmu, 11. 3. 1942.

²⁷ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 160 in 322, Sieversova beleška pogovora z dr. Stierom, 13. 1. 1943.

²⁸ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 322, Sieversovo pismo dr. Wolframu, 18. 1. 1943.

²⁹ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 160, Sieversovo pismo dr. Schwalmu, 19. 2. 1943. Dr. Wolfram je to v svojem pismu dr. Sieversu 19. 2. 1943 zapisal takole: "Zapiske iz Kočevja je treba nujno nadaljevati. Kar sem doslej lahko zbral, je torzo, [etudi sem dobil presenetljive rezultate."

³⁰ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 322, Wolffovo pismo dr. Quellmalzu, 20. 2. 1943.

dejansko prevzela nalogo." Povedal je tudi, da on sodi, "da bi naj bogato gradivo, ki ga je obdelala kulturna komisija "Ahnenerbe", zelo uporabljali pri kulturni oskrbi." Dvomil pa je, da bi lahko majhna pesmarica, ki bi jo izdal Walter Hönigmann, zadostila temu namenu. Bilo bi potrebno, da bi za to izšolali kočevske Nemce, ki bi nato organizirali domoznanska predavanja, tečaje petja in ljudskih plesov ter podobno. Sodil je še, da bi brez takšne praktične dejavnosti, ki bi se seveda daljnosežno opirala na dela kulturne komisije, vse objave literarne zvrsti ostale le gola teorija.³¹

Izid vseh navedenih povpraševanj je dr. Sievers 25. marca 1943 sporočil že omenjenemu dr. Stieru. Nato ga je še vprašal, če bi lahko dr. Quellmalz poleti deloval med kočevskimi Nemci v Posavju.³² To pa je tudi vse, kar o tej zadevi zvemo iz gradiva Schwalmove kulturne komisije za Kočevsko.

12. Schwalmove fotografije s Kočevskega

Oddelek za fotografije Zveznega arhiva v Koblenzu hrani precej fotografij o gradbenih in umetnostnih spomenikih na Kočevskem pred odselitvijo kočevskih Nemcev in takoj po njej, ki jih je posnel dr. Schwalm.³³ Dr. Schwalm je filme in plošče izročil vodstvu "Ahnenerbe", ki se je nato preselilo iz Berlina-Dahlema v Waischenfeld na Zgornjem Frankovskem. Šele sredi oktobra 1943 je dr. Schwalm iz Osla na Norveškem, kjer je vodil t.i. Germanische Leitstelle, tj. Germanski vodstveni urad iz "Ahnenerbe", spraševal Sieversovega osebnega referenta D. Wolffa, kaj je z obdelavo njegovih filmov, ki jih je treba izboljšati in izdelati izreze.³⁴

Ko so v Waischenfeldu Schwalmove filme dali v restavriranje nekemu fotografu, so tega vpoklicali v Organizacijo Todt in ker so fotografske delavnice zaradi vojnih razmer že zaprle svoje delavnice, je Wolff svetoval dr. Schwalmu, naj poskusi to opraviti v Oslu.³⁵ Vendar po Schwalmovih podatkih takšne delavnice v Oslu ni bilo. Zato je svetoval Wolffu, naj fotografske plošče pošlje v Den Haag na Nizozemsko. Zdaj zvemo, da ni šlo samo za filme, temveč tudi za plošče. Kot zvemo iz Wolffovega pisma 14. januarja 1944, je on res poslal dva zavoja Schwalmovih filmov s posnetki 9 x 12 cm sodelavcu Germanische Leitstelle za Nizozemsko dr. Wilhelmu Maiju v Den Haag, da bi jih izročil v obdelavo oz. izboljšavo tamkajšnjemu strokovnjaku Meeussenu. To kaže tudi na pomen, ki so ga v "Ahnenerbe" pripisovali posnetkom s Kočevskega. "Kako pomembne so te fotografije, kaže že to, da je danes že velik del nepremičnih gradbenih in umetnostnih spomenikov zaradi dejavnosti nasilnih tolp na Kočevskem uničen. (Uničevalno delo italijanske vojske v ofenzivi poleti in jeseni 1942 je zamolčal, op. M. F.) Žal se je velik del filmskega gradiva zaradi nestrokovnega načina razvijanja pokvaril. Naša prizadevanja, da bi filme razvili, so se zaradi pomanjkanja ustreznih strokovnjakov ponesrečila."³⁶

V Den Haagu pa so nastopile težave znova, ker fotograf Meeussen k filmom ni dobil ustreznih Schwalmovih pozitivov. "Brez njih pa dela ni mogoče pravilno opraviti." Ker v Germanische Leitstelle niso mogli opraviti vsega tega dela, kar kaže na to, da je bilo filmov in posnetkov kar precej, so svetovali, naj bi večino

³¹ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 322, Quellmelzovo pismo iz Berlina dr. Sieversu, 1. 3. 1943.

³² BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 322, Sieversovo pismo dr. Stieru, 25. 3. 1943.

³³ Pred nekaj leti sem jih tam velino izbral za preslikavo.

³⁴ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 323, Schwalmovo pismo Wolffu, 14. 10. 1943, Wolffovo pismo dr. Schwalmu, 23. 10. 1943, Schwalmovo pismo Wolffu, 4. 11. 1943.

³⁵ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 323, Wolffovo pismo dr. Schwalmu, 17. 11. 1943.

³⁶ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 323, Wolffovo pismo dr. Maiju, 14. 1. 1944.

dela opravilo nizozemsko fotografsko podjetje Arbeiderspers v Amsterdamu.³⁷ Wolff je Schwalmu odgovoril, da je njegova pojasnila k posnetkom obdržal v Waischenfeldu, vendar pozitivov ni imel v rokah in so najbrž ostali v fotografskem laboratoriju "Ahnenerbe", kjer jih novo vodstvo še išče.³⁸

Dr. Schwalm je v odgovoru poročal, da so pri razvijanju s polovico filmov slabo ravnali, medtem ko so drugo polovico filmov razvili zunaj hiše. Od vseh negativov so nato izdelali 2 ali 3 fotografije, ki jih je dr. Schwalm nalepil vsako na svoj papir velikosti DIN formata s pojasnilom in svojim imenom. 25. julija 1943 jih je prinesel v urad "Ahnenerbe" v Berlinu-Dahlemu, da bi jih tam pokazali dr. Sieversu. K temu je priložil še svojo beležko.³⁹ Ker omenjenega gradiva niso našli v Waischenfeldu, se

je Wolff 29. avgusta 1944 o njih pozanimal v Pücklerstrasse 16 v Berlinu.⁴⁰ Kaže, da so do 7. septembra gradivo vendarle našli, ker je Wolff pisal esesovskemu poročniku Johannu Löhausnu v Berlin, naj kartonsko škatlo s Schwalmovim gradivom čimprej pošlje v Waischenfeld.⁴¹ Gradivo je 15. septembra s kurirjem prispelo k Wolffu, ki ga je shranil v svojem sefu. Filmov in plošč pa niso izboljšali niti v Amsterdamu, ker je morala fotografska delavnica zaradi "*pomanjkanja vode ustaviti delo*." Wolff je še izrazil upanje, da se bodo našle še druge reči, ki jih že dolgo časa iščejo, pa zanje trdijo, da jih ni v Berlinu. Löhausen je namreč večkrat zatrdil Wolffu, da ni v Berlinu nič Schwalmovega.⁴² Na to pismo je dr. Schwalm odgovoril, da po končni najdbi negativov svojih posnetkov z Dolenjskega ne more poročati nič novega. "*Našel sem jih v protiletalskem zaklonišču*."⁴³

Naj sklenem to zgodbo z domnevo, da so se od vsega tega gradiva, ki ga omenja dopisovanje, ohranile samo Schwalmove fotografije, ki so v omenjenem arhivu v Koblenzu. Dr. H. Schwalm je po koncu vojne živel v Tübingenu, D. Wolff v Hannoveru. W. Sieversa in H. Bousseta so zavezniki zaradi sodelovanja pri poskusih na jetnikih v koncentracijskih taboriščih usmrtili.

Mitja Ferenc

THE WORK OF THE GERMAN CULTURAL COMMITTEE IN THE KOČEVJE REGION (1941-1942)

S u m m a r y

The Nazi authorities who massively transferred their co-nationals from the occupied areas in Europe to the Reich, also planned to transfer the small German ethnic minority living in the Kočevje region which had remained under Italy. From November 1941 to January 1942 they moved 11,509 people from 170 villages to Lower Styria, to the territory along the Sava and Sotla rivers which was supposed to be annexed to the German Reich. Several hundred people were transferred to Germany. The transferees had to leave behind all their immovables. The Nazi authorities commissioned the Research and Education Group "Heritage" (*die Forschungs- und Lehrgemeinschaft "Das Ahnenerbe"*) for their transfer and the protection of their cultural heritage.

³⁷ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 323, Schwalmovo pismo Wolffu, 27. 6. 1944.

³⁸ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 323, Wolffovo pismo dr. Schwalmu, 4. 7. 1944.

³⁹ BA Koblenz, AA Berlin NS 21, Bd. 323, Brendenmuhlovo pismo iz Osla Wolffu, 26. 7. 1944.

⁴⁰ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 323, Wolffovo pismo delovnemu štabu "Ahnenerbe" v Berlinu, 29. 8. 1944.

⁴¹ BA Koblenz, AA Berlin, NS 21, Bd. 323, Wolffovo pismo Löhausnu, 7. 9. 1944.

⁴² BA Koblenz, AA Berlin, Löhausnovi pismo Wolffu 15. 9. 1943, Wolffovo pismo dr. Schwalmu, 19. 3. 1945.

⁴³ BA Koblenz, AA Berlin, Schwalmovo pismo Wolffu, 24. 3. 1945.

The group which was founded in 1935 for the research and teaching of German history was later involved in various assignments including medical experiments on concentration camp prisoners. The Heritage Group founded a special cultural committee under the leadership of the SS Captain, Dr Hans Schwalm, otherwise a university professor of geography. The Committee was subdivided into eight working groups: for the registration of rural houses, popular customs and beliefs, popular poetry, objects of cultural and historic significance, film, and for the photography of registry books and archives. The Committee had 35 employees.

Its task was to record the cultural heritage of the Kočevje Germans, transfer it to the Reich if possible and protect it in such a way that it may be used again by the Kočevje Germans after their transfer. Which objects they were allowed to take with them was clearly specified by the Italo-German agreement on the transfer of Germans.

The Committee's working plan was comprehensive and envisaged eight to ten weeks of work in the Kočevje region. In practice, only a small part of it was implemented. Due to the delay in the signing of the agreement on transfer the Committee members started their work as late as 6 November 1941. Given that the first convoy of the Kočevje Germans left already on 15 November 1941, a systematic treatment of the region was out of the question from the outset. The Committee members had a hard time finding help among the local Germans, as all capable bodies were busy with the technical preparations for the transfer or the protection of their villages and convoys from partisans. They also faced a shortage of accommodation and the peaceful environment required for research work: the local people were concerned with the preparations for transfer, the check-ups in a special EWZ train, the registration and assessment of immovables and livestock, the evacuation of remote, marginal villages because of the partisans, the congested roads etc. A further inconvenience was an early winter accompanied by heavy snow and extremely low temperatures.

Because of this, the Committee carried out primarily those tasks of its working plan which could not be done after the departure of the local Germans. The working group for the registration of houses (led by Martin Rudolph) thoroughly searched 43 villages and registered 65 buildings in 22 days. Two houses, from Stari Log and Gotenica, were transferred to Brežice after considerable complications with the Italian authorities. What happened to those houses after the war remains unknown. In the nine days of their stay in the Kočevje region, the group for the popular customs and beliefs visited about 12 villages and made some enquiries. It was able to determine how much of what had once been recorded by Hauffen and Tschinkel, the compilers of popular heritage, was still alive among the people.

The group found out that, in the Kočevje region, customs and beliefs which were hard to find in other German territories were still preserved. Dr Richard Wolfram, the group leader, continued his work on the Kočevje region for decades after the war. He published his findings in Vienna in 1980. The group for dialects and geography of language was only able to carry out its research in ten villages. It did, though, distribute a questionnaire for the German word atlas in 160 villages, through the local youth.

The group leader, Dr Bruno Schweizer, discovered that the Kočevje Germans preserved much greater and better vocabulary of the old, linguistically connected heritage than any other German ethnic group known to him. Walter Henigmann from the group for popular poetry compiled and checked some 300 popular songs discovering many errors in previous compilations, although he had to make do without tape recording.

Dr Walter Frodl, the leader of the group for the artistic and historic objects who only worked in the Kočevje region for seven days, discovered, like the Slovene researchers before and after him, that the region offered nothing special in terms of secular art. The group for film (Helmut Bousset) spent two weeks in the region. In the first six days it shot about three kilometres of celluloid tape depicting the transfer of the Kočevje Germans. Our search for these films in the German film archives has so far proved futile. Among the group's most significant achievements was the photography of 528 registry books from 23 parish offices and the production of 106,000 shots as well as the transfer of the objects from the Kočevje Homeland Museum to the new settlement area.

Schwalms's committee also succeeded in transferring to Posavje material pertaining to a reading, a theatre and a choral society. Of greatest value was a library containing some 500 volumes. The leadership of the Kočevje Germans also prepared the statues and grave stones of their co-nationals who died in April 1941. The Department of Photography of the Federal Archives in Koblenz keeps many photographs of architectural and cultural monuments from the Kočevje region which were taken by Dr Schwalm immediately before and after the departure of the Kočevje Germans.

The fact that Schwalm's Cultural Committee was only able to carry out a small part of its plan soon gave rise to the idea of founding a special research institution on the new settlement area of the Germans from the Kočevje region. Such plans were abandoned after Himmler's order to suspend any

activities on the territories which would not be included in the Third Reich. This also applied to Lower Styria although it had not yet been formally included. All the political, cultural, economic, social and other activities among the settlers from Kočevje and elsewhere were assumed by the occupier's local administrative and political bodies.

1.01
Prejeto 13. 5. 2002

UDK 330.342.15(497.4)"1945/1991"

Jože Princič*

Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945-1991)

IZVLEČEK

V uvodnem delu avtor obravnava podžavljenje tujega premoženja po koncu druge svetovne vojne. Sledi predstavitev razlogov, ki so v šestdesetih letih utrli pot spoznanju, da je treba razširiti in popestriti oblike t. i. višjega gospodarskega sodelovanja s tujino ter uzakoniti institut skupnih vlaganj. Osrednji del razprave je namenjen analizi dvočlunega odnosa vladajoče politike do skupnih vlaganj ter njihove vloge v slovenskem gospodarstvu v letih 1967 do 1990.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, gospodarska politika, kapital, nacionalizacija, investicije

ABSTRACT

FOREIGN INVESTMENTS IN THE SLOVENE ECONOMY IN THE SECOND YUGOSLAVIA (1945-1991)

In his introduction the author deals with the nationalisation of foreign property after the end of the Second World War. This is followed by the presentation of the reasons which paved the way in 1960s for the realisation of the need to expand the ways of the so-called higher economic cooperation with foreign countries and legalise the institution of joint investments. The central part of the paper is dedicated to the analysis of the double standards of the government policy with regards to joint investments and their role in the Slovene economy between 1967 and 1990.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, economic policy, capital, nationalisation, investments

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: joze.princic@guest.arnes.si

Podržavljenje tujega premoženja po koncu druge svetovne vojne

Po koncu drugega svetovnega spopada so na pretežnem delu slovenskega ozemlja oblast prevzeli komunisti, s čimer je bilo že odločeno, da v gospodarskem življenju nove države ne bo več prostora za individualno podjetništvo ter zasebno lastnino domačega ali tujega izvora. Po revolucionarni teoriji sta bili namreč kolektivna lastnina in državna pobuda pogoja za "neomejeno vladavino socializma in njegovega gospodarskega sistema". Nova oblast je združeno in zasebno premoženje ter podjetništvo iz taktičnih in praktičnih razlogov pustila pri življenju le še toliko časa, kolikor je bilo potrebno za obnovo ter poživitev gospodarskega življenja.

Nacionalizacija tuje lastnine je bila zahtevna in tudi občutljiva operacija. Zahtevala je preudarne, postopne, včasih tudi prikrite ukrepe ter postopke, posebno v primeru premoženja državljanov zahodnoevropskih ter še drugih držav, ki so v letih 1941-1945 predstavljale zavezniško koalicijo.

Proces podržavljenja je najprej zajel t.i. "nemško premoženje". Predsedstvo AVNOJ je z odlokom, veljati je začel februarja 1945, podržavilo imetje nemškega rajha in njegovih državljanov ter lastnino oseb nemške narodnosti. Za to je bilo več razlogov. V ospredju je bila nadomestitev velike škode, ki so jo nemške okupacijske oblasti in vojaške enote povzročile na jugoslovanskem ozemlju v letih od 1941 do 1945, poleg tega pa tudi velika gospodarska moč, ki jo je imela v Jugoslaviji nekaj sto tisoč članov obsegajoča nemška manjšina. Zaplembeni postopki, ki so jih vodile posebne komisije, so se v Sloveniji začeli maja 1945. Do konca decembra tega leta so komisije izdale 20.293 zaplembenih odločb, kar je pomenilo, da so zajele več kot devetdeset odstotkov vse "nemške lastnine" na Slovenskem.¹

Podržavljanje zavezniškega in nevtralnega kapitala, katerega prisotnost je bila v predvojnem jugoslovanskem gospodarskem premoženju velika, je bil bolj zapleten, predvsem pa občutljiv proces. S prezgodnjo nacionalizacijo bi si namreč Jugoslavija zagotovo poslabšala mednarodni položaj, podaljšala pot do mednarodnega priznanja ter omejila možnosti za obnovo gospodarskih povezav s temi državami. Zato je jugoslovanska vlada zavlačevala začetek in potek sporazumevanja s temi državami, kolikor se je dalo. Ambasade teh držav so v drugi polovici leta 1945 postavljale vprašanje, kako odstraniti ovire, da bi njihove delniške družbe ponovno prevzele upravo nad svojo lastnino. Pogajanja mešanih komisij, ki so se začela konec leta 1945, niso mogla biti uspešna, ker nobena stran ni hotela odstopiti od svojih stališč. Jugoslovanski predstavniki so po direktivah partijskega vodstva vztrajali, da je treba vsak primer reševati na podlagi jugoslovanske revolucionarne zakonodaje in prakse, medtem ko je nasprotna stran vztrajala na uporabi mednarodnega prava. Problem se je še zaostрил, ko so tuje države večja podjetja svojih državljanov v Jugoslaviji nacionalizirala, s čimer se je kot lastnik pojavila država. V takem položaju je imela zvezna vlada dve možnosti: da doseže obojestranske sporazume, s katerimi bi zagotovila vsaj delno upoštevanje svojih stališč ali da izvede nacionalizacijo. Odločila se je za drugo

¹ Jože Prinčič: Podržavljanje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1941-1945). V: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, Ljubljana 1988, str. 245-270.

možnost.²

Podjetja in ustanove z zavezniškim in zasebnim kapitalom so najprej prišla pod sekvester, pri čemer pa se država kot začasni upravitelj ni omejila le na vodenje podjetij, temveč si je v nasprotju z mednarodnim pravom, prisvajala tudi njihovo akumulacijo.³ Del podjetij je prešel v državne roke konec leta 1946 s prvo nacionalizacijo, preostala pa spomladi 1948 z dopolnilno ali drugo nacionalizacijo. S tem gospodarsko političnim ukrepom se je v drugi jugoslovanski državi končalo obdobje podržavljanja tuje lastnine.⁴ V državno last so prešle vse nepremičnine tujih državljanov, tujih zasebnih ali javnopravnih oseb z določenimi izjemami.⁵

Razlogi za razširitev gospodarskega sodelovanja s tujino

Gospodarski zastoj, ki se je začel leta 1960 in potem trajal dobri dve leti in pol, je močno načel mit o jugoslovanskem gospodarskem čudežu ter izsilil miselni premik v jugoslovanski razvojni teoriji. Pokazal je namreč, da industrializacija sama po sebi ne prinaša gospodarskega napredka in blaginje, niti ne odpravlja protislovij, temveč jih poslabšuje. Država se je namreč konec petdesetih let znašla v položaju, ki je bil povsem nasproten več kot desetletje trajajočim napovedim. Čim bolj je namreč razvijala industrijo, tem bolj so se večale njene zunanje težave in primanjkljaj, namesto da bi bilo obratno. Na podlagi vedno večjega primanjkljaja v zunanjetrgovinski bilanci pa ni bilo mogoče poslovati v nedogled.

Take razmere so zahtevale razmislek o novi razvojni strategiji. Po besedah vplivnega slovenskega politika Borisa Kraigherja bi morala v prvi vrsti "opustiti vse računice, ki slonijo na avtarkiji in zapiranju domačega gospodarstva pred partnerji iz razvitih industrijskih držav" ter omogočiti gospodarstvu, da najde svoje mesto v mednarodni delitvi dela.⁶ Z razširitvijo zunanjetrgovinske dejavnosti bi si država zagotovila tako potrebne devize in tuje kredite, podjetjem pa odprla možnosti za razvijanje različnih oblik poslovnega, tehničnega in drugega sodelovanja s tujimi podjetji, s čimer bi dobila njihova prizadevanja za posodobitev zastarele opreme in proizvodnih načrtov stvarnejšo in spodbudnejšo podlago.

Za odločitev o novi razvojni usmeritvi sta imela pomembno vlogo še dva dejavnika. Prvi je bil zunanje narave. Država se je namreč znašla v hudi kreditni stiski. Ko se je pri iskanju podpore obrnila na Mednarodni denarni sklad, je ta v zameno za posojilo v vrednosti okoli 300 milijonov dolarjev zahteval sprostitev zunanjetrgovinskih predpisov⁷ in devizno reformo. Drugi dejavnik pa so bile spodbude in zahteve iz obeh razvitejših severnih republik za okrepitev delovanja tržnih zakonitosti in odpiranje države navzven.

T.i. mala reforma, izpeljana v prvih mesecih leta 1961, je bila prvi korak k novi

² Branko Petranović: Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove. Beograd 1969, str. 239-245.

³ Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Novo mesto 1994, str. 35-37.

⁴ Prav tam, str. 77-100.

⁵ To so bile nepremičnine kmetov poljedelcev, ki so sami obdelovali zemljo; stanovanjske zgradbe, ki jih je lastnik rabil v glavnem za svoje stanovanje, in nepremičnine predstavništva tujih držav, ki so jih uporabljali za službene namene.

⁶ Jože Prinčič: V začaranem krogu. Ljubljana 1999, str. 122.

⁷ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992 : nastanek, razvoj ter razpad Karadžorjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 247.

razvojni usmeritvi. Eden od njenih treh ciljev je bila ukinitvev administrativnega razdeljevanja deviz ter sistema izvozno -uvoznih količnikov in premij, ki so najbolj ovirali "liberalizacijo" blagovne menjave s tujino.⁸ Naslednji korak je bila resolucija o pripravi sedemletnega zveznega plana iz decembra 1964.⁹ V tem dokumentu je bilo zapisano, da dosežena raven gospodarstva in njegova sestava zahtevata razširitev zunanjetrgovinske menjave, večjo vključitev v mednarodno delitev dela in razvijanje novih oblik ekonomsko-tehničnega sodelovanja.

Šele gospodarska reforma, ki se je začela julija 1965, je ustvarila pogoje za krepitev gospodarskih odnosov med domačim in tujimi gospodarstvi, saj sta bila njena izpostavljeni cilja povečanje izvoza in uravnotežena plačilna bilanca. Srednjeročni družbeni plan razvoja Jugoslavije od leta 1966 do 1970 je postavil kot svoj glavni cilj in hkrati pogoj za učinkovitejšo gospodarjenje širše vključevanje v mednarodno delitev dela in razvijanje modernejših oblik gospodarskega sodelovanja in menjave s tujino. Spremenjen devizni in zunanjetrgovinski sistem naj bi zagotovil podjetjem samostojnejše poslovne stike s tujimi partnerji, tako v obliki kreditnih odnosov, proizvodne kooperacije, tehničnega sodelovanja kot tudi drugih "višjih" oblik gospodarskega sodelovanja s tujino. Plan je predvidel, da bodo v letu 1966 izdali predpise, ki bodo podrobno urejali to sodelovanje, med njimi tudi pritegnitev javnih in zasebnih tujih sredstev.¹⁰

Uvedba institucije skupnih vlaganj

V času priprav na gospodarsko reformo so iz gospodarskih krogov začele prihajati spodbude za sodelovanje tujega kapitala v naložbah v domače gospodarstvo, seveda ob njegovi ustrežni udeležbi na dohodku in z določenim vplivom na upravljanje. V razpravah so se dotaknili le nekaterih splošnih vidikov uvoza tujega kapitala. Nedvomno pa so pomagale utreti pot spoznanju, da si je treba prizadevati za čim pestrejše oblike sodelovanja s tujim kapitalom, ker dotedanje oblike povezovanja prek trgovske izmenjave in tujih kreditov niso zadoščale za intenzivnejše posodabljanje proizvodnih programov in sredstev.

Ob začetku gospodarske reforme je bila institucija tujih vlaganj deležna večje pozornosti. Kmalu pa se je pokazalo, da je to zelo "delikatno" vprašanje, ki ga ne bo mogoče rešiti hitro in preprosto.¹¹ Najbolj se je zatikalo pri usklajevanju interesov jugoslovanskih in tujih vlagateljev. Zagovorniki tesnejšega povezovanja s tujim kapitalom so si prizadevali za sprejem take zakonodaje, ki bi pritegnila tuje vlagatelje, saj so se zavedali, da jugoslovanski trg zanje ni privlačen, tako zaradi majhnosti kot tudi zaradi pomanjkanja trdnih zagotovil za varnost naložbe. Med tistimi, ki so bili naklonjeni uvozu tujega kapitala, je bil tudi vplivni slovenski politik Boris Kraigher, spiritus agens gospodarske reforme. To obliko gospodarskega sodelovanja je štel med sekundarne instrumente, ki jih je treba vključiti v reševanje ključnih problemov gospodarske reforme. Menil je, da bo ta oblika lahko zaživela šele z novim bančnim sistemom oziroma z vzpostavitvijo domačega

⁸ Prinčič, V začaranem krogu, str. 117-132.

⁹ Uradni list Socialistične Federativne Republike Jugoslavije (UL SFRJ), št. 49-676, 16. 12. 1964; Resolucija o smernicah za izdelavo družbenega plana Jugoslavije za dobo 1964-1970.

¹⁰ UL SFRJ, št. 28-304, 13. 7. 1966.

¹¹ Delo, 21. 1. 1967, Uvoz tujega kapitala.

kreditnega trga. Nasprotniki reforme pa so nasprotovali odpiranju vrat za tuje naložbe, češ da bi s tem prepustili gospodarsko usodo in razvoj tokovom, ki jih odreja kapitalistični svet.¹² Eni in drugi pa so se strinjali, da tuji kapital ne more dobiti položaja, ki ga ima v drugih gospodarskih sistemih in da ne sme v "ničemer okrniti pravic samoupravljanja".¹³

Precejšnje nejasnosti pri ugotavljanju možnosti uvoza in udeležbe tujega kapitala so upočasnile oblikovanje zakonske podlage. Predpise, ki so odprli pot tujemu kapitalu, so zvezni organi sprejeli v letih 1966 do 1968. Prvi predpisi so bili v glavnem namenjeni domačim podjetjem. Odprli so možnost prostega prenosa terjatev tujih pravnih oseb, ki so nastale v poslovanju z domačimi gospodarskimi organizacijami ter možnost neposrednega zadolževanja podjetij v tujini na podlagi lastnega tveganja in jamstva. Nadalje možnost denarnih ustanov, da se pod določenimi pogoji vključijo v zunanjo trgovino in devizno poslovanje podjetij in končno uvedba retencijske kvote, ki naj bi služila za vračanje kreditov. Predpisa iz julija 1967 oziroma iz marca 1968 sta bila namenjena tujim vlagateljem. Prvi, to je Zakon o davku na dobiček tujih oseb, ki vložijo sredstva v domačo gospodarsko organizacijo za skupno poslovanje, je določil 35% davčno stopnjo na dobiček od vloženih sredstev, ki so ga morale tuje pravne in fizične osebe plačati federaciji.¹⁴ Zakon o sredstvih gospodarskih organizacij je prinesel več omejitev za tuje vlagatelje. Tako vrednost njihovih vloženih sredstev ni smela presežati zneska domačih oseb, niso smeli imeti več pravic kot domače podjetje, kot tudi niso smeli sklepati pogodbe o skupnih vlaganjih na področju bančništva, zavarovalništva, notranjega prometa, trgovine, komunalnih in drugih storitvenih dejavnosti in družbenih služb; izjema je bilo le področje znanstveno-raziskovalnega dela.¹⁵

Leta 1967 so posamezna slovenska podjetja začela iskati stike s tujimi partnerji, ki bi bili pripravljeni sodelovati pri posodabljanju njihove proizvodnje oziroma sodelovati pri uvozu sodobne opreme. Do prvih pogodb pa je prišlo na začetku sedemdesetih let. Leta 1971 je ETA Cerčno podpisala pogodbo o združevanju sredstev za izgradnjo nove livarne z nemškim podjetjem EGO, Iplas iz Kopra pa pogodbo o skupni naložbi z nemškim podjetjem Hoechts.

Razvojna politika v sedemdesetih letih ni bila naklonjena tujim vlaganjem

Leta 1968 so se reformna prizadevanja upočasnila in izgubila prednostni položaj. Tudi v obeh najrazvitejših republikah so se sprijaznili s tem, da je reforma zastala in se odmaknila od prvotne zasnove. Razlog za zaustavitev procesa korenitih gospodarskih sprememb in uveljavljanja intenzivnega načina gospodarjenja je bil politične narave. V ZKJ se je povečal vpliv t. i. konzervativne struje, ki je trdila, da je zaradi napačnega vodenja gospodarstvo zašlo v krizo, ki se je odražala v zastoju kmetijstva najprej, nato pa še industrije in surovinsko-energetskih panog. Ta struja je na začetku sedemdesetih dosegla, da je prišlo do restavracije stare, v šetdesetih letih že presežene gospodarske politike in

¹² Prinčič, V začaranem krogu, str. 245.

¹³ Prav tam.

¹⁴ UL SFRJ, št. 31-456, 19. 7. 1967.

¹⁵ UL SFRJ, št. 10-113, 13. 3. 1968.

miselnosti, ki je temeljila na privilegiranem položaju industrije ter na gospodarski samozadostnosti. Večje opiranje na lastne sile je postalo prednostni in dolgoročni cilj jugoslovanskega gospodarstva.

Nova razvojna filozofija že v svojem izhodišču ni bila naklonjena tujim vlaganjem, zato tega vprašanja do sredine sedemdesetih ni postavila v ospredje, temveč ga je puščala ob strani. Poseben zakon o vlaganju tujih sredstev v domače gospodarstvo za doseganje skupnih poslovnih ciljev ob skupnem tveganju je bil sprejet šele aprila 1973.¹⁶ Ta temeljni predpis - o njem časopisje ni poročalo - v vsebinskem pogledu ni prinesel novosti, temveč je le razširil ali podrobneje obdelal nekatere člene iz splošnega predpisa iz marca 1968. Novi sta bili le določili o dolgoročnem značaju skupnih naložb in o solidarnostni odgovornosti organizacij združenega dela za sprejete obveznosti iz skupnega poslovanja. Zvezna ustava iz februarja 1974 je instituciji tujih vlaganj namenila le nekaj vrstic, pri čemer je na eni strani izpostavila neodtujljive samoupravne pravice delavcev, na drugi pa zagotovila varstvo pravic tujih oseb do vloženi sredstev po podpisu pogodbe ob pogoju, da je njihov dohodek ustrezen merilom, ki so veljala za domača podjetja.¹⁷

Tudi Zakon o združenem delu ni pokazal večjega zanimanja za tuje naložbe. Določil je, da sme organizacija združenega dela pod pogoji in v mejah, ki jih določa zakon, uporabljati tudi sredstva tujih oseb.

Sredi leta 1976 so republiške gospodarske zveze in Zvezni devizni inšpektorat vzeli pod drobnogled poslovanje podjetij s tujimi naložbami. Njihove ugotovitve niso bile spodbudne, saj so govorile o podrejenem položaju domačih podjetij. Ugotovitve iz Slovenije so pokazale, da so se tuji podjetniki odločali za vlaganja v primeru, če so imeli zagotovljen (posreden ali neposreden) trg za prodajo svojih izdelkov, opreme in licenc, če so tako prišli do določenih surovin, cenene delovne sile in če je bil njihov dohodek nižje obdavčen kot doma. Pogodbe so sicer slovenskim podjetjem zagotovile sorazmerno visoko intenzivnost investiranja, hiter in relativno velik dohodek na tržišču, skoraj izravnano plačilno bilanco. Ob tem pa niso prišla do sodobne strateške tehnologije, svoje proizvode so lahko prodajala le na domače (jugoslovansko) tržišče in v tiste vzhodne socialistične države, v katerih tuji partnerji niso imeli svojih trgovinskih enot. Izvoz v zahodnoevropske države so morala podjetja omejiti na predviden obseg, ustvarjene devize pa pogosto niso zadostovale za vsakoletno izplačilo deviznega dobička tujim vlagateljem. Slednji so bili zelo previdni pri vlaganju finančnih sredstev, zato je velik del vlaganj odpadel na t. i. know-how. Tuji partnerji so hoteli imeti vpogled v finančno poslovanje in v razvojne programe podjetij. Prizadevali so si priti do monopolnih in skritih dobičkov, ki so jih uveljavljali tako, da so prodajali svojo opremo in reprodukcijski material po svetovnih cenah, za skupno izdelano blago v Sloveniji pa so uveljavili nižje izvozne cene. Nekatere pogodbe so bile sestavljene tako, da je tuji partner z vlaganjem sredstev postal solastnik podjetja.¹⁸

Zvezna vlada je hitro ukrepala. Že junija tega leta je izdala uredbo, s katero je

¹⁶ UL SFRJ, št. 22-314, 19. 4. 1973, Zakon o vlaganju sredstev tujih oseb v domače organizacije združenega dela.

¹⁷ UL SFRJ, št. 9-153, 21. 2. 1974.

¹⁸ Arhiv Republike Slovenije (AS), 1589 CK ZKS, ae 761; Zapisnik 20. seje Predsedstva CK ZKS, 13. 2. 1976; Nekateri elementi za oceno uresničevanja idejnopolitičnega stališča ZK na področju zunanje trgovine v Sloveniji, 10. 2. 1976.

zaostрила pogoje za tuje naložbe.¹⁹ Po novem domače podjetje ni moglo skleniti pogodbe o sovlaganju s tujo osebo, če ta ni omogočala izvoza proizvedenih izdelkov. V pogodbi je moral biti določen izvoz izdelkov tako količinsko kot po vrednosti in v ustrezni valuti, s čimer je bilo zagotovljeno plačilo dobička tuji osebi in povrnitev vloženih sredstev. S pogodbo tudi ni bilo mogoče določiti, da bo poslovodni odbor odločal o nekaterih najpomembnejših poslovnih vprašanjih, kot je bilo sprejemanje plana in samoupravnih splošnih aktov, ugotavljanje in delitev dohodka, sklepanje kreditnih in posojilnih pogodb itn. Tuja oseba je lahko vložila v slovensko podjetje tudi opremo, vendar le, če njena vrednost ni preseгла ene tretjine vrednosti vse naložbe tujega vlagatelja, če se ta oprema ni izdelovala v Jugoslaviji in če je bila ustrezne kakovosti. Ta predpis je zmanjšal že tako slabo zanimanje tujih podjetnikov za vlaganje v jugoslovansko gospodarstvo. V Sloveniji na primer od izida tega predpisa pa do oktobra naslednjega leta ni bila sklenjena nobena pogodba.²⁰

Nastajajoče gospodarske težave, problemi pri izpolnjevanju srednjeročnega plana pa tudi različna stališča republik do vloge zveznih predpisov pri urejanju višjih oblik gospodarskega sodelovanja - Slovenija na primer se je zavzemala za to, da bi zvezni predpisi urejali le pravne elemente pogodbenih odnosov, vse ostalo pa naj bi prepustili družbenemu dogovoru - so narekovali sprejem nove zakonodaje, bolj spodbudne za tuje vlagatelje. Aprila 1978 je začel veljati Zakon o vlaganju sredstev tujih oseb v domače organizacije združenega dela,²¹ ki je odpravil nekatere slabosti iz preteklosti. Med pomembnimi novostmi je bilo zagotovilo posebnega varstva za tujega vlagatelja. Dobil je iste pravice glede dohodka kot domača podjetja, pravico prenosa ustvarjenih sredstev v tujino ter pravico do nadomestila za lastnino, ki bi bila zasežena v splošnem interesu. Novi zakon je podrobno določil pristojnosti upravnega odbora ter razširil obseg tujih vlaganj. Izključena so bila le vlaganja na področju zavarovalništva, trgovine in družbenih dejavnosti. Naložbe v bančništvo pa naj bi uredili s posebnimi predpisi.

Od 1. januarja 1968 do 31. decembra 1979 so tuji vlagatelji v Jugoslaviji podpisali skupaj 205 pogodb o sovlaganju. Od teh jih je bilo 38 razveljavljenih. V preostalih 167 je bilo razmerje med domačim in tujim vložkom navedeno:

*Preglednica 1: Razmerje med domačim in tujim vložkom*²²

v 1000 din			
Število pogodb	Domača naložba	Tuja naložba	Skupaj
167	26.446.575	8.358.347	34.804.922

*Preglednica 2: Razdelitev pogob s tujo udeležbo po republikah in pokrajinah*²³

¹⁹ UL FLRJ, št. 26-375, 18. 6. 1976, Uredba o natančnejših pogojih za vlaganje sredstev tujih oseb v domače organizacije združenega dela.

²⁰ AS, 223 Vlada Republike Slovenij, ae 4300, Zapisnik 138. seje Izvršnega sveta Skupščine SRS, 6. 10. 1977; Vključevanje SR Slovenije v mednarodno menjavo, Republiški sekretariat za mednarodno menjavo, september 1977.

²¹ UL SFRJ, št. 18-312, 7. 4. 1978.

²² AS, 1141 Samoupravna interesna skupnost za ekonomsko sodelovanje s tujino SRS (SISEOT), ae 181, Informacija o doseženih učinkih iz vlaganja sredstev tujih oseb v domače organizacije združenega dela, Zvezni izvršni svet, 1. 2. 1980.

²³ Prav tam.

Republika, Pokrajina	Število pogodb	Vrednost tujih naložb v 1000 din	Delež v %
SR BIH	29	1.186.981	14,2
SR Crna Gora	2	134.543	1,6
SR Makedonija	6	184.275	2,2
SR Hrvatska	34	2.585.163	30,9
SR Slovenija	43	1.026.630	12,3
SR Srbija-ožja	41	2.589.131	30,9
AP Vojvodina	9	470.871	5,6
AP Kosovo	3	180.753	2,1
Skupaj	167	8.358.347	100

Največ, to je 37,2% od celotne vsote, je odpadlo na vlagatelje iz EGS, na EFTO (Avstrija, Švica, Švedska in Finska) pa 22,4%. Po višini vloženih sredstev so bile na prvem mestu družbe iz ZDA (37,4%), sledili sta Švica (16,8%) in ZRN (15%).

Preglednica 3: Struktura vloženih sredstev tujih vlagateljev²⁴

Struktura	Znesek v milijon din	Delež v %
Finančna sredstva	4937	59,07
Oprema	1570	18,78
Material	99	1,18
Tehnologija in inženiring	1752	20,97
Skupaj	8358	100

Slovenska vlada je na začetku sedemdesetih let sprejela nekaj razvojnih dokumentov, v katerih je predstavila svoj odnos do tujih naložb. V njih je videla tisti dejavnik, ki naj republiškem gospodarstvu v omejenih absorpcijskih možnostih jugoslovanskega trga odpre pot na razvitejša tržišča, hkrati pa zagotovi tehnološki napredek na področjih, ki ga sama še ne more doseči.²⁵ Kljub temu pa je vodstvo slovenskih komunistov na svojem sedmem kongresu aprila 1974 tej problematiki namenilo le malo pozornosti. Od številnih razpravljalcev je le eden obravnaval skupna vlaganja. Njegova opozorila in ugotovitve so (v skrajšani obliki) prišla v sklepne dokumente kongresa. V bistvu so se nanašale na dvojje. Prvič, da je sodelovanje s tujim kapitalom povezano z nevarnostjo ekonomske in tehnične odvisnosti domačih podjetij od tujine, nadalje, da je nevarnost škodljivega prenašanja idejno tujih načinov organizacije proizvodnje in poslovanja ter tujega prilaščanja domačih dobičkov. To je zahtevalo sprotno preprečevanje takih poizkusov in vplivov ter pravilno izbiro strokovnjakov, ki naj bi imeli stike s tujimi poslovnimi partnerji. Drugič pa, da morajo biti skupna vlaganja omejena le na področje proizvodnje in sproti usklajena z družbenimi razvojnimi dokumenti. Na ta način bi tuja vlaganja postala učinkovito sredstvo za razvijanje proizvodnje sodobnih proizvodnih sredstev in tehnologije ter za zmanjšanje prevelikih neskladij v gospodarski strukturi. Predlog, da je treba dopustiti le vlaganja velikih in tehnološko najsoodobnejših tujih družb, pa ni bil sprejet.²⁶

Leta 1976 je slovensko partijsko vodstvo podpiralo prizadevanja za skupna vlaganja, če so bila usklajena z družbenimi plani in socialističnimi odnosi ter so

²⁴ Prav tam.

²⁵ AS, 223-2452, Zapisnik 26. seje Izvršnega sveta Skupščine SRS, 23. 3. 1970; Predlog za izdajo resolucije o dolgoročnem ekonomsko-političnem razvoju Slovenije; prav tam, 223-4229, Zapisnik 53. seje Izvršnega sveta skupščine SRS, 23. 10. 1973; Resolucija o ekonomskih stikih SRS s tujino.

²⁶ 7. kongres Zveze komunistov Slovenije. Ljubljana 1974, str. 534 in 784.

bila koristna za republiško gospodarstvo. To je pomenilo, da so morala zagotavljati uvedbo sodobne tehnologije, višjo storilnost, večji izvoz in dodatna razvojna sredstva. Nasprotovalo pa je pogodbam, s katerimi bi se lahko zmanjšal interes za raziskovanje, s katerimi bi prišlo do tehnološke, surovinske ali še drugačne odvisnosti od tujega kapitala ali če so se omejevale pravice domačih podjetij.

V razpravah o novi zakonodaji s področja gospodarskih odnosov s tujino so si republiški organi prizadevali, da se pojem tujih vlaganj natančno opredeli in omeji. To je pomenilo, prvič, da naj zajema le domača in tuja vlaganja do razmerja 51% : 49%, ne pa tudi drugih tujih kreditov in "stvari, ki ne sodijo zraven".²⁷ Drugič je to pomenilo, da naj bi bili do državne podpore upravičeni le skupni programi za pridobivanje novih trgov in za uvajanje nove tehnologije. Programi z drugačnimi nameni, ki so jih zagovarjali v drugih republikah (kot na primer za hitrejši razvoj nerazvitih republik, za večje zaposlovanje itn.), pa ne bi smeli dobiti državne subvencije.

V Sloveniji je bila problematika tujih naložb poverjena posebnim ustanovam. Prva je bila Komisija za vlaganje tujega kapitala, ki je od leta 1973 delovala v okviru Gospodarske zbornice Slovenije. Tri leta kasneje jo je zamenjal Odbor za tuja vlaganja, leta 1978 pa posebna delovna skupina pri Republiškem komiteju za ekonomske odnose s tujino.

Do 30. junija 1978 je vrednost skupnih vlaganj slovenskih podjetij s tujimi partnerji dosegla 5,2 milijarde din. Delež tujega kapitala je bil 30%. Pri posameznih podjetjih je bil ta odstotek različen, na primer pri Papirnici Količevo Domžale 9%, Združenih papirnicah Ljubljana 8%, Sigmi Ptuj 23%, Železarni Štore 29%, Kovinoplastiki Lož 36%. Skupaj je bilo podpisanih 37 pogodb. Največ pogodb je bilo sklenjenih v letih 1971-1973 in sicer: leta 1971 jih je bilo 10, leta 1972 jih je bilo 11 in leta 1973 je bilo 9 pogodb. V obdobju 1974-1978 je število sklenjenih pogodb upadlo, saj jih je bilo v celem obdobju sklenjenih le 7, in sicer: leta 1975 in 1976 skupaj pet pogodb, od septembra 1977 do aprila 1979 pa dve pogodbi. Med posameznimi panogami je bilo največ pogodb iz kovinske (10), kemične (6) in elektroindustrije (5). Večina pogodb je bila sklenjena s podjetji iz EGS, od teh 14 iz ZRN. Pogodbe so bile v večini primerov sklenjene za dobo treh do petih let.²⁸

V osemdesetih letih dobijo tuja vlaganja večjo težo v razvojni strategiji

V letih 1979 do 1983 se je zanimanje tujcev za skupna vlaganja v slovensko gospodarstvo še naprej zmanjševalo. Do 31. decembra 1982 so bile sklenjene le štiri nove pogodbe, veljavnih in dejavnih pa jih je bilo le še 32. Delež tujih sredstev v skupni naložbi se je zmanjšal na 23,5%.

V začetnem obdobju so bile izgube večje od ustvarjenega dobička, ki je pripadel tuji osebi. To se je odražalo tudi na prenosu (transferju) dobička. Ta prenos je bil v primerjavi z dohodkom, ki pripada tuji osebi, relativno majhen. Zmanjševalo se je

²⁷ ARS, 223-4339, Magnetogram 71. seje Izvršnega sveta Skupščine SRS, 14. 5. 1976.

²⁸ ARS, 223-4619, Zapisnik 56. seje Izvršnega sveta Skupščine SRS, 17. 5. 1979; isti, 1141-184, Zapisnik 47. seje Komisije SISEOT za obravnavo višjih oblik gospodarskega sodelovanja s tujino, 23. 5. 1983.

tudi število podjetij z dobičkom. Leta 1979 jih je bilo štirinajst, tri leta kasneje pa le sedem.

Preglednica 4: Poslovanje podjetij s skupnimi naložbami v letih 1979-1982²⁹

	v mio din (USA dolar=63,40 din)			
	1979	1980	1981	1982
Dobiček tuje osebe	81	124	160	210
Dohodek domačega podjetja	257	534	906	904
izgube iz skupnega poslovanja	104	297	146	121

Zmanjšalo se je tudi zanimanje domačih podjetij za skupno poslovanje. Njihov odločilni razlog za sklenitev pogodbe ni bila več skupna proizvodnja in poslovno tveganje, temveč iskanje enostavnejšega načina za uvoz tujega materiala in opreme.

Kljub temu da institucija skupnih vlaganj ni upravičila pričakovanj, pa politična in upravna vodstva temu niso namenjala nobene pozornosti. Zvezni in slovenski partijski kongres temu problemu nista namenila niti besede. Po letu 1982 pa se začenjajo razmere spreminjati. Državni vrh se je namreč soočil z dejstvom, da zaradi prezadolženosti v tujini gospodarskega razvoja ne bo mogel več spodbujati s posojili tujih komercialnih bank, temveč si bo moral poiskati drugačne vire. To so bili v glavnem viri, ki so bili dotlej zapostavljeni. Med pomembnejšimi so bile tudi neposredne tuje naložbe (poleg malega gospodarstva, deviznih depozitov zdomcev ter deviznih vlog državljanov).

Če so hoteli na široko odpreti vrata tujemu kapitalu, je bilo treba najprej omiliti toga ideološka in politična merila za vrednotenje tujih naložb in jih bolj približati do takrat v svetu znanim in uveljavljenim oblikam skupnih vlaganj. Treba je bilo torej spremeniti dvajset let stara pravila, ki so zagotavljala svojevrstno razlastitev tujega kapitala. Vsa tuja sredstva so namreč morala biti povsem vključena v jugoslovanski družbenoekonomski sistem. Tuji vlagatelj ni mogel pridobiti nobenih lastninskih pravic v gospodarski organizaciji, kjer je bila skupna naložba, svoja sredstva pa je lahko dobil nazaj le, če so bili izpolnjeni vsi pogoji za njihovo vračilo.

Pogodba med Industrijom motornih vozil (IMV) Novo mesto in francoskim podjetjem Renault o ustanovitvi nove delovne organizacije IMV II, ki so jo pripravljali jeseni 1983, je napovedala začetek novega obdobja v zgodovini skupnih vlaganj. Po tej pogodbi naj bi Renault vložil 40 milijonov francoskih frankov (FF) in sicer v gotovini 6,5 milijonov FF, kar naj bi porabili za nakup opreme, ter 33,5 milijona FF v obliki opreme, tehnične in druge pomoči. Renault se je tudi obvezal, da bo s posredovanjem švicarske družbe omogočil novemu podjetju v Novem mestu, da razpolaga z opremo v višini 127,5 milijona FF. IMV se je obvezal, da bo do začetka proizvodnje serijskih delov za R9 in RX, ki naj bi se začela aprila 1985, vložil 60 milijonov FF, od tega 10 milijonov FF v gotovini, ostalo pa v domači opremi, stroških za instalacije in inženiring in v vrednosti stavb. IMV II naj bi večji del proizvodnje izvozil v Renault, del pa prodajal IMV.³⁰

Proces večjega prilagajanja zakonodaje tujim vlagateljem se je začel konec leta 1984. Novi predpisi so upoštevali nekatere pripombe tujih vlagateljev in so

²⁹ Prav tam.

³⁰ ARS, 1141-184, Zapisnik 50. seje Komisije SISEOT za višje oblike gospodarskega sodelovanja, 8. 7. 1983.

izboljšali možnosti za večje tuje naložbe.³¹ Med pomembnejšimi novostmi je bila odprava omejitev deleža tujega vlagatelja, ki je bila dotlej omejena na največ 49 % sredstev, s čimer so tuji podjetniki lahko postali večinski lastniki. Spremenil se je tudi smoter skupnih naložb v tem smislu, da je vložek tujega partnerja lahko predstavljal kredit domačemu podjetju. Za tujega partnerja je bilo pomembno, da je za kredit jamčila država. Prišlo je tudi do sprememb v deviznem sistemu, ki so rešile problem izplačevanja dela dohodka, ki je pripadal tujemu vlagatelju.

V letih 1984 do 1986 na področju skupnih vlaganj v Sloveniji ni prišlo do nobenega napredka. Leta 1984 so v Sloveniji sklenili štiri nove pogodbe, leta 1985 pa le dve. V naslednjem letu so vsa tuja vlaganja v Sloveniji znašala zgolj dva odstotka v tem letu vloženih investicij. Tuji partnerji so kot svoj delež v glavnem vložili opremo, zato so skupna vlaganja v večini primerov predstavljale kupoprodajne pogodbe, izplačila za sodelovanje v skupnih naložbah pa so bila dejansko odplačila obresti, anuitet in drugih stroškov za uvoz opreme.

Novi predpisi torej niso povečali zanimanja tujine za vlaganje v slovensko gospodarstvo. Temu je precej botrovala poglobljajoča se politična in gospodarska kriza v državi. Svoje pa je prispevalo tudi dejstvo, da so bili vsi ti poskusi liberalizacije sistema tujih naložb usmerjeni le na posamezne izboljšave, niso se pa dotikali temeljnih problemov, zato niso obrodili sadov. Tuje podjetnike je zlasti motilo, da jugoslovanski sistem ni poznal mešanih podjetij.

V drugi polovici osemdesetih let se je v državi začel intenziven proces preobrazbe političnega in gospodarskega življenja. Ta je načel tudi vprašanje radikalne spremembe ustavne koncepcije vlaganja tujih sredstev v domače gospodarstvo kot temeljnega pogoja za večji dotok tuje akumulacije. XV. amandma k zvezni ustavi iz novembra 1988 in Zakon o tujih vlaganjih iz decembra istega leta sta bila neposreden rezultat politične odločitve, da je treba razširiti možnosti in zagotoviti pogoje za uvoz tujega kapitala, začeniši z uveljavitvijo sožitja vseh oblik lastnine. Za naslednje korake pa je zmanjkalo časa, saj je v naslednjem letu država začela razpadati, najprej na pravnem in gospodarskem področju.

XV. amandma k zvezni ustavi je tujim vlagateljem omogočil ustanovitev mešanih ali lastnih podjetij, zagotovil jim je vse pravice pri upravljanju skupnih podjetij in pri transferju dobička, urejanje pravic in obveznosti zaposlenih pa prepustil kolektivni pogodbi.³² Zakon o tujih vlaganjih je njihove pravice zavaroval z zakonom, izenačil je mešana in tuja podjetja z domačimi (družbenimi) podjetji, jim zagotovil davčne olajšave in državne spodbude. Razširil je oblike tujih vlaganj ter predvidel tudi posebne oblike vlaganj oziroma koncesij. Zakon je tujim osebam dovolil ustanavljanje lastnih podjetij v skoraj vseh dejavnostih; omejitev je veljala le za vojaško industrijo, železniški in zračni promet, zveze in telekomunikacije, zavarovalništvo, založništvo in obveščanje.³³

Po statističnih podatkih je Jugoslavija v letu 1989 in v prvi polovici leta 1990

³¹ UL SFRJ, št. 64-685, 28. 11. 1984.; Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o vlaganju sredstev tujih oseb v domače organizacije združenega dela; prav tam, št. 5-74, 8. 2. 1985, Zakon o vlaganju sredstev tujih oseb v domače organizacije združenega dela.

³² UL SFRJ, št. 70-932, 26. 11. 1988, Odlok o razglasitvi amandmajev k ustavi SFRJ.

³³ UL SFRJ, št. 77-1023, 31. 12. 1988.

doživela razcvet tujih naložb, saj je bilo v tem času registrirano okoli 3000 novih sporazumov. V resnici pa je šlo za majhne zneske in naložbe v manj pomembna podjetja in posle. Jugoslavija z velikimi notranjimi problemi ni bila zanimiva za tuj kapital, zato je v tem času izpadla iz svetovne investicijske igre.

Z dejstvom, da tuj kapital "menca" pred odprtimi vrati, se je morala soočiti tudi nova politična usmeritev, ki je v Sloveniji prevzela oblast spomladi 1990. Nova vlada je sklenila, da se bo glede tujih vlaganj zgledovala po zahodnoevropskih državah. Njen odnos naj bi bil liberalen, stimulativen in usmerjevalen, omejevalen pa le v primeru, kjer bi bilo treba zaščititi narodnogospodarski interes.³⁴

Jože Prinčič

FOREIGN INVESTMENTS IN THE SLOVENE ECONOMY IN THE SECOND YUGOSLAVIA
(1945-1991)

S u m m a r y

In a centralist, planned and strongly autarchic economy which was established on the large part of the Slovene territory after the Second World War, there was no room for foreign enterprise and capital. This was nationalised and integrated into the State economic sector.

Due to various reasons, in the mid-1960s the government again showed a great interest for foreign capital in the form of joint investments, although it hesitated to make any concrete steps in this direction for another twenty years. In a concern to protect the system against any foreign influences, its legislation restricted rather than facilitated such investments. The Yugoslav government found none of the internationally established forms of joint investments acceptable and, instead, demanded that all foreign means fit into the existing socio-economic relationships in Yugoslavia. A foreign partner could claim no ownership rights and could only regain his means if all the conditions for this were met. As a matter of fact, this was some kind of expropriation of foreign capital.

Only in the mid-1980s did the national legislation begin adapting to the requirements of foreign investors. It was too late by then, as Yugoslavia, due to its huge internal problems, was no longer interesting to foreign enterprise.

³⁴ ARS, 223-4873, 35. seja Izvršnega sveta Republike Slovenije, 22. 11. 1990; Elementi strateških usmeritev.

Poročila

2.11
058.65"1941/1945"

UDK

94(497.4)-

Bojan Godeša, Boris Mlakar, Mojca Šorn, Tadeja Tominšek Rihtar*

Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji¹

I.

Ena izmed temeljnih značilnosti druge svetovne vojne je bila njena totalnost, saj je tako ali drugače zajela večino svetovnega prebivalstva, v posameznih deželah pa kar celotno prebivalstvo. Omenjeno dejstvo, kot tudi uporaba modernih bojnih sredstev ter spremljajoče rasno in ideološko sovraštvo, je med drugim povzročilo tudi izjemno povečanje števila človeških žrtev. Te smrtne žrtve zato niso bili le vojaki, padli na frontah, temveč tudi civilno prebivalstvo (vključno ženske in otroci), ki je postalo žrtev bombardiranja, načrtnega uničevanja v koncentracijskih taboriščih in drugih oblik represalij oziroma nasilja. Tudi Slovenija v tem pogledu ni bila izjema, predvsem zaradi dejstva, da je po zasedbi in razkosanju na njenem ozemlju prišlo do okupatorjevega nasilja, do oboroženega partizanskega odpora proti okupatorju, hkrati pa tudi do revolucije, kolaboracije ter celo državljanske vojne.

Slovenija je med redkimi evropskimi državami, v katerih število vseh smrtnih žrtev v drugi svetovni vojni in zaradi nje še ni bilo natančno ugotovljeno. To pa ne pomeni, da dosedaj to vprašanje ni vzbujalo pozornosti najrazličnejših zainteresiranih in vpletenih dejavnikov. Lahko trdimo celo nasprotno, vprašanje števila žrtev ter njihovih značilnosti je bilo na tak ali drugačen način vseskozi aktualno. Tako lahko sledimo zanimanju za ugotavljanje števila medvojnih žrtev že takoj, ko so le-te nastale, torej še v teku same vojne. Ti prvi poskusi zbiranja števila žrtev na obeh med vojno sprtih straneh so imeli v tedanjih vojnih razmerah, ko pravo načrtno zbiranje podatkov niti ni bilo izvedljivo, predvsem aktualistično politično-propagandni namen.² Povojne oblasti so v prizadevanju za doseg čim večje odškodnine od premaganih držav in za večji moralni ugled v mednarodnih odnosih navajale večje število smrtnih žrtev, kot je bilo v resnici. Tako se je za Jugoslavijo dolgo časa navajalo, da je utrpela 1.700.000 žrtev, vendar se je kasneje izkazalo, da je v tej številki zajet tudi demografski primanjkljaj, t. j. primanjkljaj

* Dr. Bojan Godeša, višji znanstveni sodelavec, dr. Boris Mlakar, znanstveni sodelavec, Mojca Šorn, strokovna sodelavka, Tadeja Tominšek Rihtar, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

¹ Poročilo o projektu "Nacionalna zbirka žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje", ki je potekal med letoma 1997 in 2001.

² Najbolj znani, čeprav še zdaleč ne edini, sta brošuri *Črne bukve o delu komunistične Osobodilne fronte proti slovenskemu narodu* (Ljubljana 1944) in *Fašistično domobransko nasilje*, ki jo je sestavil leta 1944 tedanji predsednik KUZOP-a dr. Makso Šnuderl.

tistih rojstev, ki ga je povzročila vojna. Korenit prelom v tem pogledu sta pomenili šele študiji hrvaškega ekonomista Vladimirja Žerjavića³ in v emigraciji živečega Srba dr. Bogoljuba Kočovića,⁴ ki sta nastali konec osemdesetih let prejšnjega stoletja na podlagi demografskih izračunavanj. Neodvisno drug od drugega, slednji celo kot politični emigrant, sta prišla do ugotovitve, da je bilo v celotni Jugoslaviji nekaj nad 1.000.000 žrtev vojne. Takoj po drugi svetovni vojni se je skušala tudi v Sloveniji Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev dokopati do števila tistih smrtnih žrtev, ki so jih povzročili okupatorji in njihove domače pomožne formacije, vendar to zbiranje ni bilo sistematično in ni privedlo do skupnega in uporabnega rezultata. Tudi pri povojnih popisih prebivalstva je bilo postavljeno vprašanje o izgubah med vojno, leta 1964 pa je bil izveden poseben popis za celotno Jugoslavijo, izrecno posvečen žrtvam druge svetovne vojne. Takrat zbrano gradivo pa ni bilo nikoli javno objavljeno, saj so bile dobljene številke za tedanje politične potrebe odločno prenizke. Tega gradiva tudi ni imel Statistični zavod Slovenije, ker je bilo v celoti poslano v Beograd. Šele v teku izvajanja projekta je gradivo, ki zajema podatke za okoli 40.000 slovenskih žrtev, uspelo pridobiti Inštitutu za novejšo zgodovino.

V razmerah, ko je bilo vprašanje vseh žrtev oziroma tudi žrtev, padlih na protipartizanski strani, neke vrste tabu, so razni dejavniki v Sloveniji zbirali predvsem osebne in druge podatke o padlih partizanih in žrtvah okupatorjevega nasilja. Toda tudi v vrstah slovenske politične emigracije so imeli interes za to problematiko ter so skušali popisati svoje žrtve in delne rezultate tudi objavili (*Matica mrtvih*,⁵ *Bela knjiga slovenskega protikomunističnega odpora*⁶). Zaradi omejenih virov so seveda tovrstni zbrani podatki deloma nezanesljivi.

Po spremembi družbenih razmer in po osamosvojitvi Slovenije je vprašanje žrtev vojne znova postalo bolj aktualno, saj so se tudi znotraj Slovenije obnovile ali celo sploh začele resne diskusije o značaju druge svetovne vojne na Slovenskem ter dodatno o značaju režima, ki ji je sledil. Državni zbor Republike Slovenije je ustanovil Komisijo za raziskovanje povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti (v dveh parlamentarnih mandatih; vodila sta jo Ignac Polajnar in Jože Pučnik), ki je ocenila, "da bi bilo potrebno in smotrno ugotoviti število žrtev na Slovenskem v obdobju med drugo svetovno vojno in po njej". Dejansko pa se je ta komisija osredotočila predvsem na raziskovanje v naslovu zastavljene problematike, pa še tega ni privedla do uspešnega zaključka. Ustanovljenih je bilo tudi precej podobnih komisij na občinski ravni. Zbiranja podatkov sta se lotila tudi društvo Nova Slovenska zaveza in Društvo za ureditev zamolčanih grobov, prva je kot rezultat svojega dela izdala že dve knjigi t.i. Farnih spominskih plošč.⁷ Silvo Grgič se je lotil zbiranja podatkov o žrtvah, ki jih je povzročila protipartizanska stran.⁸ Izšla je tudi vrsta lokalnih

³ Vladimir Žerjavić: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svetskom ratu*. Zagreb 1989.

⁴ Bogoljub Kočović: *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London 1985.

⁵ *Matica mrtvih*. Podatki o Slovencih pomorjenih po zločinski Osvobodilni fronti (4 zvezki). Cleveland 1968-1970.

⁶ *Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941-1945* (druga, dopolnjena izdaja). Izdal Tabor ZDSPB 1985 v ZDA.

⁷ *Farne spominske plošče* (2 knjigi). Družina, Ljubljana 1995, 2000.

⁸ Silvo Grgič: *Zločini okupatorjevih sodelavcev*: (I. knjiga) *Izven boja pobiti in na druge načine umorjeni, ranjeni in ujeti slovenski partizani*. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana-Novo Mesto 1995; (II. knjiga) *Umorjeni aktivisti in simpatizerji OF ali drugi Slovenci*, Ljubljana 1997; (III.

zbornikov, ki navajajo poimenske sezname medvojnih žrtev. Nekateri med njimi so na zelo visoki strokovni ravni in prinašajo skoraj popolne podatke o zbranih žrtvah.

Dejavnost različnih civilnih združenj in posameznikov tako kaže, da v javnosti obstaja živo zanimanje za ta vprašanja, po drugi strani pa je treba ugotoviti, da je za ta sicer hvalevredna prizadevanja značilno, da so na tak ali drugačen način parcialno usmerjena. Tako nekateri upoštevajo pri štetju zgolj "svoje" žrtve ali pa so omejeni le na določeno območje oziroma zbirajo le imena žrtev, ne pa tudi drugih osebnih podatkov itd. Nedvomno je, da dosednji delni popisi ne morejo v celoti zadovoljiti potreb in zahtev zgodovinske stroke, predvsem pa v svojem seštevku ne morejo podati objektivne podobe. Vsekakor pa mora v osnovi tovrstno zbiranje podatkov postati normalna raziskovalna tema znotraj zgodovinopisja, čeprav mora seveda le-to v sami izvedbi pritegniti tudi določene metodološke prijeme drugih strok.

Med delom slovenskih zgodovinarjev je sicer že konec osemdesetih let 20. stoletja dozorelo spoznanje, da lahko le upoštevanje vseh žrtev vojne, opremljeno s čim večjim številom osebnih podatkov, predstavlja izhodišče za celovito obravnavo tega vprašanja in njegovo umestitev v problematiko druge svetovne vojne pri nas, vendar je do začetka realizacije teh zamisli prišlo šele s projektom "Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in zaradi nje".

Tako je z vidika zgodovinopisne stroke upravičenost za tovrstne raziskave danes nesporna, ker človeške izgube, njihov obseg, sestava ter druge značilnosti predstavljajo enega najpomembnejših pokazateljev značaja vojne ter nam tudi omogočajo lažje spoznavanje in vrednotenje njenega "obračuna" oziroma bilance, kar še posebej velja za drugo svetovno vojno. Omenjeni podatki so stroki nujno potrebni za dokončno, tako kvantitativno kot tudi kvalitativno oceno vojnega časa pri nas.

Čeprav je projekt Nacionalne zbirke izrazito znanstveno zasnovan, pa pri tem ne gre spregledati tudi njegovega širšega družbenopolitičnega pomena. Njegovi dokončni rezultati bodo namreč lahko pripomogli k bolj stvarnemu in manj čustveno nabitemu obravnavanju ter ocenjevanju tega, za mnoge v slovenski družbi še vedno spornega obdobja slovenske zgodovine. Naj pri tem poudarimo, da sta tako Zveza združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije kot tudi Nova Slovenska zaveza, ki se štejeta za nadaljevalca tradicije dveh med vojno sprtih taborov, načelno pozdravili ta projekt.

Pomembna pozitivna stran tega projekta je tudi njegov moralno - etični pomen, ker si prizadeva vse žrtve vojne iztrgati iz rok politike in ideologij, istočasno pa jim z imenom priznati tudi pravico do smrti in navsezadnje groba. Pri nekaterih pa bo glede na dosedanje stanje šele s tem prišlo do javnega priznanja, da so prej sploh živeli.

II.

V letu 1997 smo tako na Inštitutu za novejšo zgodovino začeli uresničevati omenjeni petletni projekt Nacionalna zbirka žrtve druge svetovne vojne in zaradi

knjiga, dva zvezka) V bojih z okupatorjevimi sodelavci padli partizani, Ljubljana 2002.

nje v Sloveniji. Projekt izvajata dve diplomirani zgodovinarke, Mojca Šorn in Tadeja Tominšek Rihtar. Osnovni načrt projekta poteka po smernicah, ki so bile podane na okrogli mizi "Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem" leta 1996 na gradu Snežnik⁹ in je plod izkušenj posameznih raziskovalcev te problematike. Obenem nam kot vzorec služi delo Furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Vidmu, ki je za ozemlje sosednje Furlanije - Julijske krajine izdelal izjemno natančne sezname žrtev in jih izdal v knjižni obliki, kar v šestih knjigah.¹⁰

Strokovni sodelavki delujeta ob svetovanju ter pod začetnim nadzorom raziskovalcev Inštituta za novejšo zgodovino, doktorjev znanosti, ki so delno vključeni v ta projekt. Imena žrtev vnašata v računalniško bazo ob ustreznem računalniškem programu. Po predhodnem uvajanju v metodologijo dela, mentorji še naprej sodelujejo tudi pri sledenju novoizdane literature, ki vsebuje relevantne podatke.

Projekt je postavljen v časovni okvir druge svetovne vojne na Slovenskem, pač s poveljnimi podaljšanjem, to je od napada sil Osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941 pa do januarja 1946. V ta čas postavljamo vse medvojne žrtve in še zadnje zunajsodne poboje, ki so neposredno ali posredno vezani na vojne dogodke. Geografsko smo raziskavo omejili na območje današnje Slovenije, ki je bila med vojno razdeljena na posamezna okupacijska področja. To pomeni, da zbiramo podatke le o žrtvah, ki so imele v času druge svetovne vojne stalno prebivališče na območju današnje Republike Slovenije.

Izdelava čim bolj zanesljivega in popolnega seznama žrtev zahteva zbiranje zelo natančnih osebnih podatkov, ki omogočajo zanesljivo identifikacijo posameznika. Računalniški program je zasnovan posebej v ta namen, saj pomaga slediti morebitnim dvojnikom. Kar se tiče podatkov o sami žrtvi, zbiramo v celoti 23 generalij: priimek, ime, ime očeta, ime matere, dekliški priimek matere, datum rojstva, kraj rojstva in zadnje stalno bivališče, domače ime (vulgo), tedanja in današnja občina bivanja, okupacijska cona, v kateri je žrtev bivala, socialni status (poklic), zakonski stan, narodnost in spol. Kar se tiče podatkov o smrti, pa zbiramo podatke o vojnem statusu, pri vojaških osebah tudi o vojaški enoti in činu, o datumu smrti, kraju in državi smrti ter kraju in državi pokopa, nato pa še o vzroku in okoliščinah smrti ter povzročitelju smrti (pri tem smo se omejili na splošno oznako vojaških enot, ne ukvarjamo pa se z osebno odgovornostjo). Pri vsakem posamezniku navedemo tudi literaturo oziroma vire, od koder smo podatke jemali, v dodatnem razdelku opomb pa navajamo morebitne probleme, ki so nastali v teku raziskave. Pri tem mislimo predvsem na različne zapise priimkov, datumov rojstva in smrti, včasih pa tudi na nasprotujoče si podatke o vzrokih in okoliščinah smrti.

Po osnovnem načrtu projekt poteka v več fazah, saj to zahteva metodologija dela. V prvi fazi sta izvajalki v ustreznih slovenskih knjižnicah pregledali literaturo, ki obravnava drugo svetovno vojno in izdelali bibliografijo knjig, ki vsebujejo podatke o žrtvah. Delo sta zaradi racionalnosti razdelili na tematske sklope. Ena je

⁹ Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem. Okrogla miza. Grad Snežnik, 21. maja 1996. Pri-spevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 159-257. Besedilo obstaja kot poseben odtis tudi v sa-mostojni brošuri.

¹⁰ Caduti, dispersi e vittime dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione. Izšli so 4 deli po provincah (Pordenone, Gorica, Videm in Trst), slednja v dveh zvezkih. Udine 1987-1992.

popisovala protipartizanski tabor, zato je uporabljala predvsem inozemsko literaturo ter slovensko literaturo v domovini, ki je začela pogosteje izhajati šele v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Druga sodelavka je popisovala partizansko stran in žrtve okupatorskega nasilja, za kar so ji služile predvsem monografije partizanskih enot in lokalni zborniki. Sledilo je delo na časopisju in revijah, ki so se ukvarjali z zadevno problematiko oziroma objavljali podatke in sezname žrtev. Na podlagi preučitve tega tipa gradiva sta zbrali podatke za približno 30.000 oseb. Podatki v omenjeni literaturi in virih so s stališča visoko zastavljenih potreb projekta zelo različni z vidika svoje popolnosti, zato seveda zaenkrat za posamezne osebe še ni bilo mogoče ugotoviti vseh zelenih generalij, ki so potrebne za natančno identifikacijo osebe. Do natančnejših podatkov sta sodelavki prišli v naslednji fazi dela, ko sta začeli pregledovati primarne in sekundarne vire, ki so nastajali pri različnih ustvarjalcih. Pri tem so zelo pomembni strokovni stiki z ostalimi slovenskimi raziskovalci te problematike, ki so posredovali svoje raziskovalne rezultate. Pridobili sta tudi gradivo različnih civilnih združenj, kot npr. gradivo občinskih zvez združenj borcev ter društva izgnancev in internirancev. Inštitut v tej povezavi sodeluje tudi z več slovenskimi muzeji in Arhivom Republike Slovenije.

Delo je tako temeljilo pretežno na pregledovanju arhivskega gradiva, časopisja in uradnih listov. Gradivo je arhivirano v več sklopih, ki obravnavajo posamezne kategorije žrtev. Sodelavki sta predelali gradivo partizanskih enot, njihovih bolnišnic in fragmentarno ohranjeno gradivo vojaških sodišč. S tem sta zajeli tako padle v boju kot tudi umrle za posledicami ran, pa tudi sodno usmrčene zaradi kršitev "partizanskega kodeksa". Sem uvrščata tudi gradivo Varnostnoobveščevalne službe OF, Narodne zaščite in Oddelka za zaščito naroda, v katerem se nahajajo poročila o medvojnih justifikacijah in likvidacijah na območju delovanja 7. in 9. korpusa NOV in POJ. Vse omenjeno gradivo je seveda ohranjeno v nepopolnem obsegu.

Podatke za žrtve protipartizanskega tabora sta našli v gradivu vaških straž, v fragmentarno ohranjenem domobranskem gradivu, še več podatkov pa je nudilo medvojno dnevno časopisje, in tisto, ki je izhajalo po vojni v emigraciji, v novejšem času pa tudi doma. V veliko pomoč so bili tudi nekateri interni popisi privatnih ustvarjalcev, lokalnih odborov za postavitve spomenikov in celo Mestne občine Ljubljana. V letu 2001 sta dobili na vpogled tudi gradivo parlamentarne t.i. Polajnarjeve in Pučnikove komisije, ki sta se ukvarjali s problematiko povojnih pobojev. Vse to gradivo je vsebovalo podatke o povojnih zunajsodnih usmrtitvah tako na terenu kot v delovnih taboriščih Hrastovec, Strnišče in Bresternica, ob tem pa tudi podatke o padlih mobilizirancih v nemško vojsko, o padlih partizanih in tudi o žrtvah nacizma, seveda v omejenem obsegu.

Še najboljše so, po gradivu Muzeja za novejšo zgodovino in privatnega arhiva dr. Toneta Ferenc, s strani omenjenega raziskovalca obdelane oziroma identificirane civilne in vojaške žrtve italijanskih in nemških koncentracijskih taborišč. Žrtve ustaških taborišč Jasenovac in Stara Gradiška ter madžarskega taborišča Sárvár so obdelane zgolj po literaturi.

Civilno prebivalstvo je kategorija, ki je v drugi svetovni vojni doživela občutne izgube. Arhivi nudijo tudi podatke o njegovi usodi. Obstaja namreč gradivo o izgnancih in prisilnih delavcih, ustreljenih talcih, ubitih v okupatorjevih represalijah

in čistkah terena ter o žrtvah bombardiranj. Ob tem se vse več lokalnih skupnosti iz lastnega interesa ukvarja s temi vprašanji in tudi objavlja zbornike, kjer so za nas pomembni predvsem podatki o civilnih žrtvah, ki so življenje izgubile po vojni za posledicami taborišč, prisilnega dela in nasploh vojnih okoliščin.

V obravnavanem arhivskem gradivu oziroma literaturi pa sta uspeli najti podatke le za manjše število mobilizirancev v okupatorske vojske.

Rezultat dela na podlagi arhivskega gradiva je naslednjih 40.000 žrtev v računalniški bazi. Torej sta izvjalci v petih letih izvajanja projekta ustvarili bazo z nekaj več kot 70.000 imeni žrtev (od tega je okrog 10% domnevnih dvojnikov, torej oseb, za katere smo ugotovili premalo osebnih podatkov, da bi jih lahko zagotovo identificirali).

III.

Čeprav je zbirka še nedokončana in raziskovalce čaka še veliko napornega, predvsem pa zamudnega dela oziroma preverjanja, pa lahko tudi na podlagi dosedaj ugotovljenih, sicer nepopolnih podatkov, že podamo nekatere ocene in ugotovitve ter napovemo določene trende glede strukture žrtev v Sloveniji med drugo svetovno vojno.

Ob zgoraj navedenih manjkajočih poimenskih podatkih v analizi ne bomo upoštevali okoli 10.000 oseb, ki so, kot omenjeno, sicer popisane, vendar nimajo ugotovljenega vojnega statusa.

Tako bomo v nadaljnji obravnavi upoštevali 63.401 evidentirano žrtev, ki jih lahko po dosedaj dostopnih baznih podatkih razčlenimo in obravnavamo predvsem na podlagi njihovega vojnega statusa (civilisti, mobiliziranci v okupatorske vojske, padli partizani, usmrčeni civilisti protipartizanskega tabora, vojaške osebe protipartizanskega tabora padle in usmrčene med vojno oziroma po njej ter po vojni zunajsodne usmrčene civilne osebe), iz česar je v naslednji fazi možno izvesti tudi zbirne podatke o povzročiteljih in okoliščinah njihove smrti. Nadalje lahko zbrane žrtve obravnavamo tudi z vidika njihove socialne strukture oziroma poklica, z vidika starostne strukture ter spolne in pokrajinske pripadnosti.

Najprej lahko na podlagi doslej znanih podatkov postavimo tezo, da je bilo na ozemlju današnje Republike Slovenije med drugo svetovno vojno število človeških žrtev najverjetneje med 70.000 in 80.000, kar vsekakor pomeni, kljub temu, da še ni znano dokončno število žrtev, pomembno ugotovitev, saj so dosedanje ocene v skrajnih primerih nihale od 40.000 do celo 170.000 žrtev, največkrat pa je bila podana ocena o 65.000 žrtvah. Omenjeno število je zanimivo tudi v primerjavi z izgubami okupatorskih sil, saj se ceni, da so medvojne nemške izgube na ozemlju Slovenije presegle 6000 padlih vojakov, italijanske pa naj ne bi dosegle 1500 padlih.

Tako lahko na podlagi predpostavke, da je tedaj živelo okoli 1.500.000 ljudi na ozemlju današnje Republike Slovenije, domnevamo, da je bilo vojnih žrtev okoli 5% celotnega prebivalstva. Ta ocena je pomembna tudi z vidika dejstva, da sta že omenjena ugledna raziskovalca, namreč Žerjavič in Kočovič, število žrtev za Slovenijo postavila na največ 40.000,¹¹ medtem ko se je naši oceni slovenski avtor

¹¹ Ta podatek velja le za predvojno Dravsko banovino in tako ne zajema celotnega ozemlja današnje Republike Slovenije (manjka Primorska). Žerjavič poleg tega navaja, da naj bi nekaj tisoč

Zdravko Klanjšček s 60.000 žrtvami bolj približal.¹² Zanimive so tudi primerjave z vojnimi žrtvami drugih držav oziroma narodov. Glede na to da je bila Slovenija tedaj del Jugoslavije ter je tudi dogodkovno in strukturno tako spadala v jugoslovansko-balkanski prostor, naj najprej navedemo, da je po Žerjaviću v Bosni in Hercegovini druga svetovna vojna zahtevala več kot 10% celotnega prebivalstva, v Črni Gori skoraj 8%, na Hrvaškem več kot 7%, v Vojvodini več kot 5%, v Srbiji več kot 4%, na Kosovem več kot 3% ter v Makedoniji skoraj 2%. Za Slovenijo naj bi po teh merilih ta delež znašal nekako 3%, kar pa je seveda prenizka ocena. Med evropskimi državami se na zahodu delež žrtev vojne glede na celotno prebivalstvo giblje med 0,85% v Franciji do 2,8% na Nizozemskem, kjer pa več kot dve petini žrtev predstavljajo Judje. Na Balkanu se Grčija s 6% žrtev približuje "jugoslovanskim" vrednostim, medtem ko je število žrtev v Bolgariji, namreč 22.000, primerjalno takorekoč zanemarljivo. Izstopata seveda Poljska in Sovjetska zveza, prva s skoraj 20% žrtev, druga s 13% žrtev.

Če primerjamo oceno o 70.000 do 80.000 žrtvah druge svetovne vojne s slovenskimi izgubami v prvi svetovni vojni, ko se ocenjuje, da je bilo okoli 35.000 žrtev, lahko ugotovimo, da jih je bilo v prvi približno polovico manj. Glede na to, da je v času prve svetovne vojne živelo okoli 1,300.000 Slovencev, tedanja izguba znaša 2,7% vsega slovenskega prebivalstva.¹³

V analizi upoštevani podatki (63.401 žrtev, 4,2% celotnega prebivalstva) nam kažejo naslednjo podobo: najštevilnejša kategorija med žrtvami so partizanski borci (21.790), ki jim sledijo civilisti (19.916) in nato po vojni pobiti pripadniki vojaških formacij protipartizanskega tabora (13.100). Nato po številu žrtev pridejo še kategorije: civilisti protipartizanskega tabora (3216), vojaške osebe protipartizanskega tabora (2487) ter mobiliziranci v okupatorske vojske (2183), ki pa med žrtvami predstavljajo kategorijo, ki je še precej slabo obdelana. Poleg tega seznam oziroma analiza zajema tudi 615 zunajsodno usmrčenih civilistov po vojni in 94 Slovencev, ki so padli v različnih evropskih odporiških gibanjih. Pri civilnih žrtvah gre kot posebnost omeniti primere otrok, ki so se rodili v izgnanstvu oziroma v taboriščih ter tam tudi umrli.

Na podlagi teh števil kaže, da je bilo število padlih partizanov, pobitih sodelavcev partizanskega gibanja in drugih civilnih žrtev, povzročenih s strani okupatorja in nasprotnikov partizanskega gibanja 41.800, kar glede na zajeti vzorec (63.401) predstavlja približno dve tretjini vseh žrtev oz. 2,8% celotne populacije.

Na protipartizanski strani je ugotovljenih 19.418 žrtev, kar pomeni 30,6% vseh žrtev, zajetih v analizi, ki predstavljajo 1,3% celotnega prebivalstva. Na drugih jugoslovanskih območjih se delež žrtev kolaboracionistov v skupnem

Slovencev padlo tudi zunaj Slovenije.

¹² Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 1018-1021. Pri tem je treba pripomniti, da omenjene številke niso povsem primerljive z našo študijo zaradi nekoliko drugačnega pristopa. Klanjščkov izhodišče so vsi Slovenci (ocenjuje, da jih je tedaj živelo okoli 1,600.000) "živeči v začetku druge svetovne vojne v matični Sloveniji in na slovenskem narodnem ozemlju zunaj nje" (etnični princip), medtem ko pričujoči projekt izhaja iz teritorialnega načela (ozemlje današnje Republike Slovenije, kjer je tedaj živelo okoli 1,400.000 ljudi) ne glede na tedanja etnično sestavo prebivalstva.

¹³ Petra Svobljak: Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno. V: Množične smrti na Slovenskem (zbornik referatov). 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.-24. 10. 1998. Ljubljana 1999, str. 225-240.

številu vojnih žrtev giblje od 23% v Srbiji, 22% v Bosni in Hercegovini, 20% na Hrvaškem pa do 4% v Makedoniji. Ta delež je torej v Sloveniji največji. Število po vojni zunajodno pobitih obsega v tej analizi 13.715 oseb, kar predstavlja okoli 21,6% vseh žrtev zajetih v analizi, oziroma kar dve tretjini vseh žrtev na protipartizanski strani. Če teh povojnih pobojev ne bi bilo, bi se seveda zelo zmanjšalo celotno število žrtev (zaradi) vojne, predvsem pa bi se temeljito spremenili zgoraj navedeni deleži oziroma razmerja. Žal ne razpolagamo z natančnejšimi podatki o povojnih pobojih drugod po Jugoslaviji oziroma v Vzhodni Evropi. Za Zahodno Evropo so številke o žrtvah epuracije znane, delež le-teh je v celotnem številu vojnih žrtev zanemarljiv, z delno izjemo v primeru Italije.¹⁴

Podoba žrtev po posameznih pokrajinah (brez upoštevanja po vojni pobitih) kaže naslednjo podobo: Ljubljanska pokrajina, ki je po italijanskem popisu 1941 imela okoli 336.000 prebivalcev, 17.398 žrtev (5,2% vsega prebivalstva), Spodnja Štajerska, ki je imela okoli 600.000 prebivalcev, 12.291 žrtev (2% prebivalstva), Gorenjska z okoli 184.000 prebivalci je imela 9.344 žrtev (5,1% prebivalstva), Mežiška dolina z Dravogradom z okoli 19.000 prebivalci je imela 620 žrtev (3,2%), Primorska v okviru današnje Republike Slovenije, kjer je živelo okoli 260.000 ljudi z 8.892 žrtvami (3,4% prebivalstva) ter na koncu še Prekmurje, ki je imelo 102.000 prebivalcev s 1.047 žrtvami (1% prebivalstva).

Po teh podatkih od slovenskega povprečja žrtev na število prebivalstva, ki znaša okoli 5%, navzdol najbolj odstopa Prekmurje, sledi Štajerska in nato Mežiška dolina z Dravogradom ter Primorska, medtem ko sta Ljubljanska pokrajina in Gorenjska nekoliko nad povprečno ravni. Opozoriti velja, da opisana podoba števila žrtev po pokrajinah zaradi nepopolnih podatkov še ni povsem ustrezna. Predvideva se, da bo do večjih premikov navzgor glede števila žrtev prišlo predvsem na Štajerskem in deloma tudi v Mežiški dolini in Primorskem, kjer lahko pričakujemo približevanje splošnemu slovenskemu povprečju, t. j. okoli 5% žrtev vsega prebivalstva. Toda če upoštevamo med žrtvami tudi pripadnike vojaških formacij protipartizanskega tabora, pobite po koncu vojne, se slika bistveno spremeni predvsem v Ljubljanski pokrajini, v manjši meri pa tudi na Gorenjskem. Od 13.100 tedaj usmrčenih zabeleženih pripadnikov protipartizanskega tabora v bazi podatkov jih je kar okoli 12.000 bilo iz Ljubljanske pokrajine. Tako se izkaže, da je bilo v Ljubljanski pokrajini 29.398 žrtev vojne, kar predstavlja skoraj 8,7% vsega njenega prebivalstva. To predstavlja v primerjavi z drugimi območji ali državami ogromen odstotek, primerljiv je npr. le z Bosno in Hercegovino.

Tako se predvideva, da bosta iz splošne podobe po odstotkih žrtev na število prebivalstva kljub specifičnemu razvoju vsake pokrajine izstopali predvsem dve izmed njih. Na eni strani Ljubljanska pokrajina z 9% žrtev vsega prebivalstva, in na drugi Prekmurje, kjer naj bi število žrtev ne preseгло 2% vsega prebivalstva.

Vzrok za take izjemne razlike gre iskati predvsem v specifični in dinamični dogajanju na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Zanj je značilno prepletanje in vzročno-posledično povezovanje marsikdaj protislovnih, toda nasilnih procesov, ki jih lahko zajamemo v pojmih okupacija, odpor, revolucija, protirevolucija, kola-

¹⁴ Boris Mlakar: Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 47-62.

boracija in državljanska vojna.

Z napadom sil Osi na Jugoslavijo aprila 1941 slovensko ozemlje ni bilo le okupirano, temveč tudi razkosano med okupatorje, ki so prihajali iz treh sosednjih držav (Nemčije, Italije in Madžarske). Ob tem je treba upoštevati tudi dejstvo, da se je slovensko etnično ozemlje že pred vojno nahajalo v štirih državah ter da je bilo po okupaciji razdeljeno v 10 administrativnih enot, kjer je imela središče na slovenskem etničnem ozemlju le Ljubljanska pokrajina, ki je sodila v italijansko zasedbeno ozemlje. Temeljni dolgoročni cilj vseh treh okupatorjev je sicer bil enak, to je izničenje Slovencev kot etnične enote, vendar pa začetna okupacijska politika ni bila povsod enaka. Zaradi dejstva, da je bilo za italijansko okupacijsko politiko v Ljubljanski pokrajini sprva značilno, da je šele dolgoročno predvidevala poitalijančenje Slovencev, ki naj bi ga dosegla z uporabo bolj permisivnih metod, je to dejansko pomenilo, da se je slovenstvo lahko javno izražalo le v Ljubljanski pokrajini, ki je sicer zajemala le petino vseh Slovencev, a so bili v njej osredotočeni vsi ključni politični dejavniki, tako da je v tedanjih razmerah pomenila nekakšen azil za slovenstvo. Zato je prav tu, ob prepletanju naštetih temeljnih značilnosti medvojnega dogajanja na Slovenskem, najbolj prišlo do izraza dejstvo, da je v tem času prišlo tudi do državljanske vojne. Le-ta pa je običajno najbolj krvava. Prav ta dejavnik je zato najbolj prispeval k bistvenemu odstopanju Ljubljanske pokrajine glede odstotka žrtev na število prebivalstva.

Na podlagi zbranih podatkov v bazi je treba opozoriti še na eno značilnost druge svetovne vojne in sicer na velik odstotek civilnega prebivalstva med žrtvami. Tako je zabeleženih 23.747 civilnih žrtev vojne, kar predstavlja 37,4% vseh žrtev zajetih v analizi. Tu je še posebej opazna razlika glede na prvo svetovno vojno, kjer tovrstnih žrtev med Slovenci ni bilo več kot 10%. Skoraj 20.000 žrtev (84% vseh civilnih žrtev) med civilisti je bilo posledica različnih oblik represalij (talci, koncentracijska taborišča, zapori, prisilno delo, izgnanstvo itd.) s strani okupatorjev, za 3216 žrtev pa so bili odgovorni partizani.

Kar se tiče socialne strukture obravnavanih žrtev, je razvidno, da je vojna najbolj prizadela sloj malih obrtnikov, v približno enaki meri tudi kmečki stan, nekoliko manj industrijske delavce. Številne žrtve je najti tudi med inteligenco, najprej že med dijaki in študenti, od akademskih poklicev pa velja omeniti zdravnike, pravnike in profesorje. Starostna struktura žrtev je pričakovana, najbolj so bili na udaru letniki od 1921 do 1926, medtem ko se je okrog 9000 žrtev rodilo pred letom 1900. Med žrtvami smo zaenkrat našli tudi okrog 4000 mladoletnikov. Delež žensk je v celotnem številu žrtev nekaj nad 10%, zgolj v kategoriji civilnih žrtev pa je seveda delež le-teh bistveno višji.

IV.

Iz vsega tega je razvidno, da so z vidika zbiranja imen oziroma števila žrtev opravljene že približno štiri petine dela. K temu pa gre zato dodati, da so nekatere kategorije slovenskih vojnih žrtev še zelo slabo pokrite ter je v našo zbirko vnešeno le manjše število od približno in vnaprej ocenjenega števila. Med večje take kategorije vsekakor spadajo mobilizirani v nemško vojsko s Štajerske in Gorenjske. Le-ti so v tisočih izgubljali svoja življenja na t.i. vzhodni fronti, precej v jih je zatem umrlo še v sovjetskih ujetniških taboriščih. Podobno, čeprav v

bistveno manjši meri, velja za mobilizirane Primorce v italijanski vojski, za katere se predvideva, da jih je padlo okrog 700. K temu gre dodati še umrle v specialnih bataljonih na Sardiniji in Korziki. Od številčnejših kategorij pač ni mogoče zanemariti "slovenskih" Nemcev, bodisi, da so izgubili življenje že med vojno, bodisi v precejšnji meri tudi po vojni. Od manj številčnih in v precejšnji meri še nepokritih kategorij pa naj omenimo še primorske Italijane, Slovence v jugoslovanski mornarici, v zavezniških armadah in tudi v drugih odporniških gibanjih. Nekaj žrtev je bilo vsekakor tudi med prekmurskimi Slovenci in Madžari, mobiliziranimi v madžarsko vojsko. V sezname tudi še ni vnešeno določeno število civilistov oziroma ljudi, ki so jih usmrtili partizanski organi, predvsem na Štajerskem in Primorskem. Podobno velja tudi za žrtve bombardiranj štajerskih mest. Predvidevamo, da bo s pritegnitvijo omenjenih kategorij skupno število naraslo še za okrog 10.000 žrtev.

Mnogo dela bo tudi še z dopolnjevanjem podatkov za že vnešene osebe. Le-te je treba dopolniti v čim večji meri, tudi zato, da se sedanji domnevni dvojniki lahko z gotovostjo izločijo iz seznamov, oziroma se vanje dokončno vključijo. Manjkajoče podatke bodo izvajalci projekta še naprej zbirali v arhivih, ob tem pa tudi v gradivu civilnih združenj, kjer gre posebej omeniti podatke, ki jih je zbrala Nova Slovenska zaveza za svoje žrtve na Farnih ploščah. Za umrle nemške ujetnike na vzhodni fronti obstajajo podrobni podatki v vojnem arhivu v Moskvi. Vsekakor pa gre še zmeraj računati na to, da bodo v nekaterih lokalnih okoljih izšle podrobnejše študije oziroma sezname žrtev, ob tem pa nekateri zgodovinarji ob svojem raziskovalnem delu tudi še zbirajo sezname določenih kategorij vojnih žrtev. Največ manjkajočih podatkov pa bodo izvajalci našli v matičnih knjigah; v kolikor za vpogled v te knjige obstajajo zakonske ovire, je treba zakon ustrezno spremeniti, saj je nerazumljivo, da se izvajanje nacionalno pomembnega projekta bistveno otežuje zaradi varovanja osebnih podatkov ljudi, ki so mrtvi že skoraj šestdeset let.

Posvetovanja

4th European Social Science History Conference, Haag, 27. 2. - 2. 3. 2002

European Social Science History Conference (ESSHC) je velik sejem zgodovinarjev, v manjši meri pa tudi drugih družboslovcev: sociologov, pravnikov, ekonomistov, filozofov, antropologov idr., ki se kakorkoli ukvarjajo s socialnim vidikom preteklosti. Kot bienale ga organizira Mednarodni inštitut za socialno zgodovino iz Amsterdama, ki sicer od ustanovitve leta 1935 zbira in hrani pomembne arhivske zbirke mednarodnega delavskega gibanja. ESSHC potekajo od leta 1996 po vzoru rednih konferenc American Social Science History Association z osnovnim namenom zbirati strokovnjake, ki jih zanima razlaga zgodovinskih dogajanj z metodami družbenih ved. Že tretja konferenca leta 2000 v Amsterdamu je v 250 panelih zbrala okrog 1000 udeležencev. Letos je konferenca potekala 4 dni po panelih v 16 dnevni terminih, vsak dan po dva dopoldne in dva popoldne, to je od 8.30 h zjutraj z odmori do 18.30 h vse štiri dni. Potekalo je po 19 zasedanj hkrati, tako da so udeleženci imeli dobro izbiro, ki pa večkrat ni bila prav lahka. V okviru 30 tematskih "mrež" se je torej zgodilo okrog 400 različnih zasedanj; največ je bilo tematskih klasičnih panelov, potem okroglih miz in predstavitev avtorjev. Za ilustracijo, kaj vse je možno poslušati na taki konferenci, naj naštejemo tematske mreže (po abecedi): Africa, Antiquity, Asia, Criminal Justice, Culture, Economics, Education and Childhood, Elites, Ethnicity and Migration, Family and Demography, Geography, Government and Politics, Health, Labour, Latin America, Middle Ages, Nations and Nationalism, Oral History, Political Movements, Quantitative Methods, Religion, Rural, Select Network, Sexuality, Social Inequality, Technology, Theory and Historiography, Urban, Women and Gender, World History. Na vsakem zasedanju sodeluje 4 do 5 aktivnih udeležencev, navadno po trije ali štirje referenti na neko temo, predsedujoči zasedanja in uradni komentator vseh treh referatov, ki jih v kritični pretres dobi mesec dni pred konferenco. Letos je torej sodelovalo več kot 300 aktivnih oziroma prek 1000 vseh udeležencev. To je redno shajanje strokovnjakov z vsega sveta, ki so z obiski teh in podobnih srečanj vzpostavili redne osebne stike; je priložnost za osebno druženje, predstavitev rezultatov svojega dela, kritične pogovore in polemike o rezultatih, metodah in pristopih raziskovalnega dela. Vse to omogoča predvsem odprtost raziskovalnega dela, kar slovenskim zgodovinarjem verjetno najbolj manjka. Obisk enega dneva konference, kar mi je omogočil Inštitut za novejšo zgodovino, ne zadošča, saj je v enem dnevu nemogoče obiskati za ožje raziskovalno področje zanimiva zasedanja in vzpostaviti s sodelujočimi kritični dialog ter navezati osebne stike.

Konference sem se udeležil samo zadnji dan, v soboto 2. marca 2002. V prvem času zasedanj (8.30 - 10.30) sem se sprehodil po različnih zasedanjih, da bi dobil vtis in občutek o njihovem običajnem poteku. V vseh dvoranah in sobah so bila vrata ves čas odprta. V drugem času zasedanj sem se udeležil panela Religions and

Nations (network Religion) z referati dveh mladih zgodovinarik s Finske (Mourning of the Fallen Soldiers in Finland during the Second World War) in iz ZDA (Religion and State in France and Turkey: A Comparison), irski (Holy War in Belfast 1920-1922) pa je odpadel. Panel je vodil in komentiral nemški profesor W. Damberg. Živahna razprava je odpirala vprašanja značaja in značilnosti posameznih religij pri nacionalnih motivacijah, posebej na primeru Turčije in Finske. V prvem popoldanskem času (14.15 - 16.15) sem poslušal panel Pro-sovietism in Western Society (network Labour). Starejša nizozemska kolegica Margreet Schrevel je predstavila Nizozemsko društvo prijateljev Sovjetske zveze 1947-1967, mlajši Švicar Jean-François Fayet pa identično švicarsko društvo med obema svetovnjima vojnama s povednim naslovom Blizu Moskvi, ne pa Marxu. Mlajši Britanec Neil Redfern je govoril o prosovjetskem britanskem gibanju z naslovom Prižiganje sveče v temnem kotu sveta, Američan srednjih let James G. Ryan pa je imel precej teatraličen nastop z naslovom Socialistična zmaga kot družinska vrednota: Earl Browder in sovjetsko vohunjenje. Predvsem nizozemski in švicarski referat sta izzvenela v nasprotju z ameriškim, ki je na primeru voditelja predvojne ameriške KP precej karikiriral takratno sovjetsko vohunsko službo in njene sodelavce ter komunistične vernike v ZDA. Prva dva referata sta predstavila predvsem kulturni pomen in dejavnost tovrstnih društev po svetu. Ameriški pristop je sprožil precej oster nastop kolegice iz Sankt Peterburga, ki jo je zmotil predvsem triumfalističen in posmehljiv Amerikančev ton.

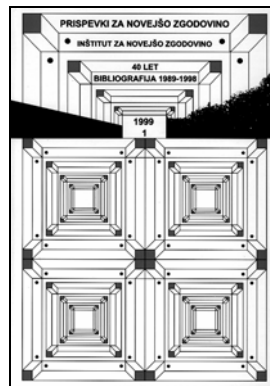
Sam sem nastopil v zadnjem časovnem terminu konference (16.30 - 18.30). Moj referat so organizatorji uvrstili v tematsko mrežo Quantitative Methods, kar verjetno ni bila najboljša izbira, čeprav je bil referat s statistično analizo precej metodološko zastavljen. Toda s kvantitativnimi metodami raziskovanja se v glavnem ukvarjajo gospodarski in socialni zgodovinarji, kulturna zgodovina pa je tradicionalno usmerjena bolj k duhovnim oblikam življenja in delovanja. Panel Models and Methods in Historical Research je vodil moskovski profesor Leonid Borodkin. Nick Polevoy s pravne akademije v Odesi (katedra za socialne teorije, Ukrajina) naj bi predstavil Ustvarjanje formalnega modela historiografskih konceptov razvoja, vendar ga ni bilo. John Geoffrey Walker z londonske School of Economics (katedra za gospodarsko zgodovino) je predstavil modeliranje zgodovine osebnega obdavčevanja v povojni zahodni Evropi. Na podlagi davčne zakonodaje in povprečnih dohodkov različnih skupin državljanov (samski ročni delavec, poročen ročni delavec z dvema otrokoma...) je simuliral osebno obdavčitev v drugi polovici 20. stoletja v Veliki Britaniji, Franciji in na Nizozemskem. Sam sem predstavil primerjalno analizo statistike o kulturni razvitosti po banovinah v prvi Jugoslaviji. Referat ni prinesel kakih revolucionarno novih spoznanj, je pa dokaj natančno ovrednotil razlike med posameznimi jugoslovanskimi pokrajinami in njihove posebnosti v izobraževalnem sistemu, razvitosti civilne družbe, branju oziroma izdajanju periodičnih publikacij, množični (kinematografi) in elitni (gledališče) kulturni porabi. V metodološkem smislu je na novo postavil osnovo za take primerjave v širšem prostoru in času. Občinstvo in predsedujoči zasedanja sta bila naravnana bolj na metodološke probleme in socialno ekonomske vsebine, tako da sem s svojimi kulturnimi problemi ostal nekoliko osamljen. Verjetno bi specifični problemi merljivosti kulturne razvitosti bolj zanimali poslušalce mreže Culture ali Education and Childhood. Glede na pozni čas v soboto popoldne in utrujenost

udeležencev po štirih dneh intenzivnih razgovorov je bilo poslušalcev le šest, vendar je razprava vseeno potekala dobre pol ure. Odgovoril sem na dve vprašanji. Ob 18.30 smo se preprosto razšli. V programu konference ni bilo poleg delovnega predvidenih nobenih drugih npr. družabnih srečanj ali slovesnosti.

V primeru nadaljnega sodelovanja na takih srečanjih se mi zdi, da je bolje organizirati celotno zasedanje s tremi ali štirimi tematsko sorodnimi oziroma dopolnjujočimi se referati in komentatorjem, ker bi razprava na ta način v večji meri dosegla svoj namen in učinek.

Glede na to da si vsi, aktivni in pasivni, udeleženci konference vse stroške, vključno s kotizacijo, plačajo sami, pa je kljub temu obisk zelo dober in z zvenečimi imeni. Jasno je, da se udeležencem, vsaj dolgoročno, sodelovanje na takem srečanju nekako poplača.

Ervin Dolenc

In memoriam

Vladimir Žerjavić (1912-2001)

Pred letom dni je v Zagrebu v visoki starosti preminil znani hrvaški demograf in statistik inž. Vladimir Žerjavić. Spominjamo se ga tudi pri nas, saj je konec 80. in v začetku 90. let s svojimi raziskovalnimi spoznanji o demografskih in dejanskih človeških izgubah v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno pomembno prispeval tudi h konkretnemu in bolj sistematičnemu delu v zvezi z žrtvami vojne v Sloveniji.

Rodil se je daljnega leta 1912 v Križu pri Ivanić Gradu, diplomiral je na zagrebški ekonomski fakulteti. Pred drugo vojno je delal v lesni industriji in bančništvu, po letu 1945 pa v raznih ministrstvih in inštitutih s področja industrije in ekonomije ter tudi v zveznem centru za vzgojo vodilnih kadrov v gospodarstvu. Med leti 1958 in 1982 je bil ves čas v tujini, in sicer kot strokovnjak v službi Organizacije združenih narodov. Sprva kot svetovalec za industrijski razvoj pri vladah raznih nerazvitih dežel tretjega sveta, nazadnje kot izvedenec OZN pri ekonomskem poverjeništvu za Afriko. V okviru teh zadolžitev se je srečeval tudi s potrebami po analizi rasti oziroma gibanja prebivalstva.

Po upokojitvi in vrnitvi v domovino se je pričel intenzivno posvečati preučevanju jugoslovanskih izgub med drugo svetovno vojno oziroma zaradi nje. Po lastni izjavi je bil glavni vzrok za to njegovo odločitev sila nezdravo stanje v tedanji jugoslovanski javnosti, posebej na relaciji med nekaterimi srbskimi in hrvaškimi kulturnimi in političnimi subjekti, kar je sicer nekako že napovedovalo dogodke v 90. letih. Povod pa mu je bilo vse pogostejše pisanje, celo v akademskih srbskih krogih, ki je, če se milo izrazimo, zelo pretiravalo v opisovanju in naštevanju srbskih žrtev na ozemlju t.i. Neodvisne države Hrvatske, konkretno posebej v Jasenovcu, kar je po neizogibni logiki tedanjega diskurza vodilo naravnost k obtožbi o genocidnosti hrvaškega naroda.

Ena od poglobitvenih postavk omenjenih diskusij je bila še vedno veljavna uradna številka o 1,700.000 žrtvah druge svetovne vojne na območju Jugoslavije. Čeprav se je neuradno o vprašljivosti te številke že dolgo govorilo, je šele Žerjavić dokončno zrušil ta, v pravem pomenu besede, mit. Z uporabo primerjalnih metod med rezultati ljudskih štetij pred oziroma po vojni, je ugotovil predvideni demografski prirast po posameznih predvojnih banovinah oziroma povojnih zveznih republikah. Pri tem mu je seveda določeno težavo povzročalo ozemlje Slovenije in Hrvatske, ki je bilo pred vojno del Italije. Demografske izgube Jugoslavije med vojno je ocenil na nekaj čez dva milijona, medtem ko je po njegovih preračunih število dejanskih žrtev, to je izgubljenih življenj, seglo za nekaj deset tisoč čez milijon. Tako je bilo število 1,700.000 pravzaprav še najbližje njegovi oceni demografskih izgub. V tem času je seveda postala že tudi vsesplošno znana zgodba o dirgirani določitvi in nato tudi "znanstveni utemeljitvi" omenjene številke, ki je

bila politično določena ob koncu vojne za potrebe reparacijske komisije in iz hotenja po prikazovanju v mednarodnem kontekstu čim večjih jugoslovanskih žrtev. Dodatna vrednost Žerjavičeve študije je razvidna tudi iz dejstva, da je približno istočasno in, kar je predvsem važno, neodvisno od njega, na zahodu izšla tudi študija Bogoljuba Kočovića, sicer srbskega političnega emigranta, ki je obravnavala isto problematiko in prišla do zelo podobnih rezultatov. Še do večjega razkoraka je seveda prišlo med njegovimi izračuni števila žrtev v Jasenovcu ter zadevnimi srb(ijan)skimi pretiravanji.

Bistvo svojih raziskav je objavil v knjigi "Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu", ki je izšla v Zagrebu že leta 1989. Toda v naslednjih letih je prišlo do novih, še hujših medsebojnih obtoževanj in končno, kot znano, do krvavega razpada Jugoslavije. Ob tem so se pojavili tudi novi oziroma na novo oživiljeni povodi za ideološkopolitične spore, kar je vse skušal Žerjavić postaviti na pravo mesto s knjigo z zgovornim naslovom "Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga" iz leta 1992, ki je izpopolnjena verzija prve knjige. V dveh izdajah je nato te rezultate izdal še v angleščini, medtem ko je o posameznih problemih in segmentih medvojne jugoslovanske drame pisal v strokovnih periodičnih publikacijah, med katerimi gre omeniti tudi njegovo študijo o demografskih vidikih uničevanja Židov v NDH.

Za nas je pomembna njegova razprava o izseljevanju iz Primorske po drugi svetovni vojni ter pregledni članek o žrtvah Slovencev in Hrvatov v Sloveniji po koncu druge svetovne vojne. Po svoje je Žerjavić povezan tudi z našimi, slovenskimi začetki bolj sistematičnega ukvarjanja z žrtvami vojne in zaradi nje. Potem ko je sekcija za sodobno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev leta 1989 priredila prvo okroglo mizo o tej problematiki, je naslednje leto uredništvo revije *Borec* organiziralo o tem še posebno okroglo mizo, ki se je je udeležil tudi inž. Žerjavić. Tako je slovenska strokovna javnost dobila iz prve roke izčrpne informacije o njegovih raziskavah, z dodatnim ozirom na problematiko slovenskih žrtev vojne. Ob tem naj dodamo, da je bil njegov izračun števila žrtev za Slovenijo v seštevku vendarle prenizek, pri čemer seveda ni razpolagal z zanesljivimi konkretnimi številkami glede posameznih kategorij žrtev, nekaterih manj številnih kategorij pa niti ni upošteval. Kljub temu nam je njegova metodologija izračunavanja števila vojnih žrtev lahko vzor znanstvenega in predvsem z ideologijo neobremenjenega pristopa k tej sicer občutljivi raziskovalni problematiki. Za nas so zelo povedne tudi številke glede žrtev na območju drugih nekdanjih jugoslovanskih republik, pač zaradi zadevne globalne in strukturne primerjave. V tem duhu se prav sedaj izvaja projekt Inštituta za novejšo zgodovino "Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne v Sloveniji in zaradi nje", v okviru katere bodo v nekaj letih poimensko popisane načeloma prav vse žrtve z ozemlja današnje slovenske države.

Boris Mlakar

Ocene in poročila

Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897-1914. Slovensko panevropsko gibanje - Založba Panevropa, Celje 2001, 156 strani.

Slovenska ljudska stranka (s predhodniki) je brez dvoma politična sila, ki ji moremo pripisati vodilno vlogo v slovenskem političnem življenju za časa habsburške monarhije in kasneje prve Jugoslavije. Pojav take stranke postavlja pred slovensko politično zgodovinopisje jasno potrebo po temeljiti obdelavi njenega delovanja, programov ter ključnih političnih osebnosti v njenem vrhu. Leta 1928 je s pionirskim podvigom nastopil Fran Erjavec. Spisal je relativno podrobno in predvsem vse slovensko ozemlje obsegajočo Zgodovino katoliškega gibanja na Slovenskem. V predgovoru je poudaril: "Ker pa je ta stran naše politične in kulturne zgodovine še skoro povsem neobdelana, mi ni kazalo drugega, kot da skušam očrtati vse slovensko katoliško gibanje sploh."¹ Prvemu pregledu, ki se zaključil s prevratom leta 1918, je sledila vrsta študij o gibanju, stranki in njenih prvakah.²

Pisec Andrej Rahten je tako po lastnih besedah pripravil sintezo do sedaj zapišanega o delovanju stranke v parlamentu stare Avstrije, ob tem pa je pripoved še obogatil z izsledki lastnih raziskav. Pisanje se posledično opira na relevantno literaturo, časopisno gradivo, stenografske protokole zasedanj najrazličnejših teles in arhivske vire. Med slednjimi prevladujejo zlasti zapuščine posameznikov, ki v glavnem prinašajo ostanke zanimive korespondence med političnimi akterji obravnavane dobe.

Avtor postavi delo v čas bližajočega se konca habsburškega imperija. Pri tem poudari, da narodni voditelji v monarhiji niso radostno čakali na razpad "ječe narodov", temveč "...so se zavedali, da je ta starodavna multinacionalna zgradba potrebna temeljite prenove, če želi upravičiti svoj obstoj v dobi vzpona nacionalizmov." V snovanje načrtov za preporod države so se vključile tudi sile s slovenskega političnega prizorišča, od znamenite "ločitve duhov" v začetku devetdesetih let devetnajstega stoletja koncentrirane okrog dveh političnih taborov - katoliškega in liberalnega. Znotraj prvega, ki ga je predstavljala predhodnica Slovenske ljudske stranke (SLS) Katoliška narodna stranka (KNS),³ se je že kmalu

¹ Fran Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, str. 3.

² V letošnjem letu je izšel tudi pregled Andreja Rahtena o delovanju stranke v beograjski skupščini v času Kraljevine SHS (do 1929). Najnovejše delo, ki obravnava stranko v času 2. svetovne vojne in njen konec, je napisal Janez A. Arnež. Janez A. Arnež: Slovenska ljudska stranka (Slovenian people's party) 1941-1945. Studia slovenica, Ljubljana-Washington 2002.

³ Katoliško politično organizacijo so začeli imenovati Katoliška narodna stranka "še" v drugi polovici oktobra 1895, pred kranjskimi deželnozborskimi volitvami 12. in 25. novembra 1895, in ne leta 1892, kot se je zapisalo avtorju v predgovoru h knjigi.

etabliral odvetnik dr. Ivan Šušteršič⁴ (Šusteršič), kasnejši "nekronani vojvoda kranjski" in nesporni vodja vseh južnoslovanskih parlamentarcev na Dunaju.

Velik vpliv znotraj stranke so si s svojim zavzemanjem za široke ljudske množice kmetov in delavcev zagotovili krščanski socialci. Pod taktirko Janeza Evangelista Kreka so uspeli v svoje organizacije vključiti enako število delavcev kot leta 1896 "ciljno" ustanovljena delavska stranka Jugoslovanska socialno demokratična stranka (JSDS). S tako trdno in gotovo politično oporo na Kranjskem, kjer je bila socialdemokracija potisnjena v ozadje, liberalni tabor pa je branil svoje okope v mestih in trgih, so poslanci SLS na Dunaju lahko nastopali samozavestno in predvsem zavoljo politične genialnosti načelnika Šušteršiča tudi odločujoče pri koncipiranju državne politike na najvišji ravni.

Kljub povedanemu pa je SLS dejansko ves obravnavani čas bila boj z domačimi liberalci ter "kranjski prepir" zanesla celo v dvorano državnega zbora. Po decembrskih volitvah leta 1900 je namreč Šušteršič vztrajno zavračal oblikovanje takšnega kluba južnoslovanskih poslancev, ki bi vključeval tudi tri kranjske in enega goriškega liberalca. Ker se slednjim ostali južnoslovanski parlamentarci (predvsem iz Hrvaške in Dalmacije) niso hoteli odreči (nenazadnje se je liberalni prvak Tavčar v mladosti opredeljeval za "planinskega Hrvata"), sta sprva na Dunaju delovala dva južnoslovanska kluba - Šušteršičev Slovanski centrum in Hrvaško-slovenski klub, kamor so se zatekli štirje slovenski liberalci.

Ključno zmago v kranjskem klerikalno-liberalnem boju pa je požela SLS z uveljavitvijo volilne reforme leta 1906. Stranka si je s svojim zavzemanjem za splošno in enako volilno pravico izborila kar 10 državnoborskih mandatov, medtem ko je liberalcem preostal en sam. Ivan Cankar je tedaj ugotovil: "Črna sedanost, morda za 10 let. Kdo je kriv, da smo Slovenci najčrnejši madež na avstrijskem zemljevidu? Liberalna stranka s svojo lenobo in breznačelnostjo." Vendar pa avtor na tem mestu poudarja, da se je delež slovenskega prebivalstva v Cislitvaniji, ki je znašal 4,7%, po reformi skorajda povsem ujemal z deležem slovenskih mandatov v državnem zboru, ki je dosegal 4,6%.

Volitve leta 1907 so tako prinesle novo sestavo parlamenta, ki se je kmalu po izvolitvi srečala z zahtevnim notranjim in zunanjepolitičnim vprašanjem. Pripravljala se je aneksija leta 1878 okupirane Bosne in Hercegovine in donavsko monarhijo so prevevale najrazličnejše ideje o bodočem statusu province. Prvaki SLS so zagovarjali idejo trializma, t. j. nastanek tretje, južnoslovanske državnopravne enote, ki bi poleg Bosne in Hercegovine vključevala tudi slovenske in hrvaške dežele. Kljub številnim konceptom o preobrazbi države in drugačnem položaju Slovanov v njej se tudi po realizirani aneksiji ni zgodil noben resnejši premik. Vodstvo stranke, leta 1909 preimenovane v Vseslovensko ljudsko stranko (VLS), je začelo iskati zaveznike za svoje vizije zunaj parlamentarno-vladnega parketa. Izjemno obetajoč se je zdel t.i. belvederski krog prestolonaslednika nadvojvode Franca Ferdinanda, ki je razpravljal o bodoči podobi monarhije. Prestolonaslednik se je ogreval za "centralizirani federalizem", znotraj katerega se je bilo mogoče

⁴ A. Rahten zapisuje ime kranjskega politika samo s prvim in tretjim "š" - Šusteršič. Uporabo take oblike je argumentiral v svojem članku Zadnji slovenski avstrijakant. Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča, Zgodovinski časopis, 1999, str. 195, kjer navaja, da se v večini virov o kranjskem politiku pojavlja oblika brez druge strešice. Tako se je - z izjemo brošure Moj odgovor, podpisoval tudi sam.

pogo-

varjati tudi o trialističnem konceptu. Pri tem avtor opozarja na dejstvo, da je leta 1909 Heinrich knez Hanau začel izdajati celo zemljevide z začrtanimi mejami trialistične monarhije. Slovenija bi v okviru tretje enote združevala Koroško in Štajersko južno od Drave, Kranjsko, Goriško-Gradiščansko, Trst in severno Istro (do Buj). Fotografiji dveh trialističnih kart sta tudi objavljeni v knjigi.

A preden je Franc Ferdinand mogel udejaniti svoje načrte, se je zgodil znameniti sarajevski dogodek. Politiki VLS so v nadvojvodo in v svojo domovino Avstrijo verjeli do zadnjega. Še maja 1914 je Šušteršič zagotavljal: "Habsburška monarhija je močna, močnejša, kot se zdi..." Po štirih letih ni od opevane moči ostalo niti sledu.

Ob koncu avtor jasno pokaže, da je bila habsburška monarhija tudi slovenska država in da je torej bila slovenska politika na Dunaju njen integralni del. Parlamentarci iz vrst SLS tako seveda niso zahtevali razumevanja zase v tujem parlamentu na Dunaju, temveč v svojem domačem predstavniškem telesu. Njen dolgoletni prvak Ivan Šušteršič je po mnenju mnogih svojo vlogo v državnem zboru opravljal mojstrsko. Kot predstavnik maloštevilne slovenske parlamentarne delegacije je izjemno spretno in taktično plesal po parlamentarnih dvoranah. S povezovanjem (pretežno južnoslovanskih) sil je precej okreplil svoj vpliv in posledično vpliv stranke. Nenazadnje je dosegel, da sta se oktobra 1912 združili njegova VLS in hrvaška Vsepravaška organizacija v Hrvatsko-slovensko stranko prava. Morda še bolj kot njuna skupna programska resolucija je pomembno dejstvo, da sta stranki s tem dejanjem prebili mejo med avstrijskim in ogrskim delom monarhije. Pisec dela se povsem strinja z oceno, da je Šušteršič imel lastnosti državnika. Podobno je mogoče trditi tudi za Šušteršičevega naslednika Antona Korošca, katerega zvezda pa je vzšla šele med prvo svetovno vojno ter neposredno po njej.

Rahtenova knjiga je tako izredno povedno delo, ki na (zgolj) 150 straneh nazorno ilustrira politiko KNS/SLS/VLS v dunajskem parlamentu. Spremno besedo h knjigi je prispeval slovenski parlamentarec najnovejše dobe France Bučar. V delu moremo prav tako najti precej fotografij osebnosti in dokumentov, ki še dodatno pričarajo duh dobe. Podoba najmočnejše slovenske politične sile v habsburški monarhiji je s tem delom gotovo popolnejša in nedvomno bolj zaokrožena.

Jure Gašparič

Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919; 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67-133); 3. del: od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921 (št. 134-204). Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998 - 416 strani; 1999 - 428 strani; 2002 - 482 strani.

V zadnjih letih poteka intenzivnejše izdajanje virov tudi za slovensko zgodovino med prvo in drugo svetovno vojno. Za prva desetletja po letu 1945 je bilo značilno zlasti izdajanje dokumentov o zgodovini komunističnega in socialističnega tabora na Slovenskem, med zadnjimi pa sta pomembni znanstveno-kritični izdaji *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921*, ki so jih za objavo pripravili sodelavci Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (1980), in *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923* Jurija Perovška in sodelavcev (1990). Za prvo desetletje življenja Slovencev v jugoslovanski državi je temeljnega pomena zbirka virov *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)* Jurija Perovška (1998), za problematiko odnosa Slovencev do prve Jugoslavije pa je dragoceno tudi delo Janka Prunka *Slovenski narodni programi: Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945* (1986). V zbirki *Zgodovinski viri za srednje šole* so po uvodnih študijah objavljeni tematski izbori dokumentov o gospodarski zgodovini med vojnoma v publikaciji Žarka Lazarevića, *Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji* (1997), v publikaciji *Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji* (1999) pa je za prvi del Slovenska kultura v prvi Jugoslaviji izbral dokumentarno gradivo Ervin Dolenc. Poudarimo naj, da so sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino ob pisanju študij posvetili precejšnjo pozornost tudi objavljanju virov. Ob samostojnih publikacijah so izbrani dokumenti objavljeni tudi kot priloge v različnih zbornikih in monografijah, nazadnje v delu *Slovenski parlamentarizem 1927-1929* Miroslava Stiplovska (Znanstveni inštitut Filozofske fakultete - 2000) o delovanju samouprav ljubljanske in mariborske oblasti konec dvajsetih let. V primerjavi s temi edicijami pa pomeni izid zapisnikov sej poprevratnih slovenskih vlad 1918-1921 doslej najboljše objavljeno arhivskih virov za slovensko zgodovino med vojnoma.

Med bogatim ohranjenim gradivom o delovanju Narodne vlade in Deželne vlade za Slovenijo 1918-1921, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v fondu 60, so za osvetlitev pravnega položaja Slovenije v jugoslovanski državi do vidovdanske ustave ter značilnosti njenega gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja v poprevratnem obdobju med temeljnimi viri vladni sejni zapisniki. Zato se je zamisel o njihovi objavi porodila po ureditvi arhivskega gradiva vladnih predsedstev in poverjeništev v sedemdesetih letih, toda pot za njeno udejanjenje je bila dolgotrajna, ker so do osamosvojitve Slovenije glede financiranja in v tematskem pogledu prevladovalle druge prioritete, po njej pa je v devetdesetih letih postalo aktualno tudi preučevanje začetkov slovenske državnosti. V recenziji knjige Bojana Balkovca (1992) *Prva slovenska vlada 1918-1921* je bila ponovno poudarjena koristnost in potrebnost objave sejnih zapisnikov poprevratnih slovenskih vlad. Arhiv Republike Slovenije je ob zagotovitvi finančnih sredstev pripravo te obsežne edicije zaupal svojemu upokojenemu sodelavcu arhivskemu svetniku Petru Ribnikarju, ki mu je bila ta naloga tudi priznanje za njegovo pionirsko delo pri urejanju fonda najvišjih oblastnih organov v Sloveniji iz prvih let po prevratu. Ob tem kot zanimivost omenimo, da so arhivisti sprva domnevali, da so bili vladni sejni zapisniki uničeni tik pred okupacijo Slovenije leta 1941, vendar so jih odkrili v gradivu banske uprave Dravske banovine, ki ga je Izvršni svet Skupščine LR Slovenije leta 1955 izročil tedanjemu Državnemu arhivu Slovenije. Ribnikar je raziskovalce že vzporedno z urejanjem novosprejetega gradiva usmerjal v njegovo

preučevanje in med prvimi sem bil deležen njegove pomoči pri zbiranju arhivske dokumentacije za doktorsko disertacijo o sindikalnem gibanju na Slovenskem v letih po prvi svetovni vojni. Tako je bilo mogoče kmalu po izidu prvega obsežnega preglednega dela *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941* prof. dr. Metoda Mikuža, ki je temeljilo zlasti na bogatem časopisnem gradivu, podobo zgodovinskih procesov v Sloveniji po prvi svetovni vojni osvetliti tudi z arhivskimi viri. Z dragocenimi podatki iz sejnih zapisnikov in drugim gradivom prvih slovenskih vlad so dokumentirane številne raziskave poprevertnega obdobja na Slovenskem, med zadnjimi naj omenimo delo *Slovenska osamosvojitev v letu 1918* Jurija Perovška (1998). Triindvajset zapisnikov sej Narodne vlade SHS v Ljubljani sta skoraj v celoti, z manjšimi jezikovnimi napakami, objavila Dragoslav Janković in Bogdan Krizman v obsežni ediciji *Gradja o stvaranju jugoslovenske države (1. I.-20. XII. 1918)*, druga knjiga, Beograd 1964, medtem ko je prvi zapisnik seje Narodne vlade glede razprave o zedinjenju objavil poverjenik za socialno skrbstvo Albin Prepeluh v svojih spominih *Pripombe k naši prevratni dobi* (1938). Dosedanje preučevanje sejnih zapisnikov in ugotovitve o njihovi pomembnosti so bili spodbuda za izdajo integralnih tekstov vseh 204 sej Narodne vlade SHS v Ljubljani in šestih Deželnih vlad za Slovenijo z ustreznim komentarjem kot pomembne oblike osvetlitve prelomnega dogajanja od oblikovanja Države SHS 29. oktobra 1918 do vidovdanske ustave junija 1921 neposredno prek virov.

Peter Ribnikar je uspel prvi del oziroma knjigo sejnih zapisnikov pripraviti za objavo ob osemdesetletnici ustanovitve prve slovenske nacionalne vlade 31. oktobra 1918. V uvodni študiji (str. 9-50) je po virih in literaturi opisal oblikovanje Narodne vlade SHS v Ljubljani po prevratu in Deželnih vlad za Slovenijo v času državnopravnega provizorija od prvodecembrskega zedinjenja do sprejetja prve jugoslovanske ustave, poudaril temeljne razlike v pristojnostih prve slovenske nacionalne vlade z 12 resorji in na polovico poverjeništev okrnjenih Deželnih vlad, navedel poglobitve značilnosti njihovega delovanja, rekonstruiral kadrovske sestavo vseh vlad in opisal tudi temeljne programske usmeritve vseh treh tradicionalnih slovenskih političnih strank, Slovenske ljudske stranke (SLS), Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) in Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS), ki so s svojimi vidnimi funkcionarji sodelovale v poprevertnih vladah, ter končno še novoustanovljene Samostojne kmetijske stranke, ki je sodelovala le v zadnji Deželni vladi za Slovenijo. Ob tem je opisal tudi kompetence posameznih vladnih poverjeništev, oblikovanje številnih novih upravnih organov, uradov in komisij, ki so opravljale različne posebne upravne naloge Narodne vlade in Deželne vlade za Slovenijo, osvetlil je tudi odnos prve slovenske nacionalne vlade do ljubljanskega in zagrebškega Narodnega sveta ter ustanovitev ministrskih izpostav v Ljubljani v procesu centralizacije po prvodecembrskem zedinjenju. Ribnikar je svojo uvodno študijo sklenil z opisom usode in značilnosti sejnih zapisnikov, ki so bili v neurejenem stanju šele po več kot treh desetletjih od nastanka izročeni osrednjemu arhivu. To je primer, kako se s pomembnim zgodovinskim gradivom ne bi smelo ravnati. Ugotovil je, da so za skoraj vse seje ohranjeni originalni zapisniki, ki so bili podpisani, pri urejanju pa so redke manjkajoče nadomestili s kopijami. Glede njihove karakteristike je poudaril: "V bistvu to niso zapisniki v klasičnem smislu, ampak zabeležke o sejah vlade in o sprejetih uredbah, sklepih, predlogih in stališčih...", pri čemer za razpravljanje in sklepanje ni bil naprej določen dnevni

red, "ker je vlada sproti obravnavala vse pomembnejše tekoče zadeve, ki jih je bilo treba v nastali situaciji čimprej rešiti" (str. 46). Ribnikar je v podrobnem arhivističnem opisu tehničnih vidikov sejnih zapisnikov navedel podatek, da jih obsega večina od 4 do 8 strani, da najdaljši obsega 16 strani, kar omogoča njihovo celovito objavo, ter da so vladne seje trajale največkrat dve do tri ure. Opozoril je, da jih je precej napisanih na slabem papirju in so bili zato ob pogosti uporabi izpostavljeni poškodbam. Objava sejnih zapisnikov, ki jih bodo lahko v prihodnje uporabljali raziskovalci, bo torej prispevala posredno tudi k njihovi zaščiti. V prvi opombi k vsakemu sejnemu zapisniku je prirejevalec objave navedel podatke o obliki zapisnika, njegovem obsegu, kakovosti papirja in morebitnih popravkih, ki sta jih opravila zapisnikar oziroma predsednik vlade.

V prvem delu je Ribnikar objavil 51 zapisnikov sej Narodne vlade pod predsedstvom Josipa Pogačnika ter še 15 zapisnikov prehodne Deželne vlade za Slovenijo, ki je pod vodstvom predsednika dr. Janka Brejca in podpredsednika dr. Gregorja Žerjava še v stari sestavi delovala od 24. januarja do 26. februarja 1919. Po sejnih zapisnikih lahko sledimo, kako je prva slovenska nacionalna vlada iz predstavnikov vseh tedanjih političnih strank, toda z večino SLS, izvajala pristojnosti najvišjega zakonodajnega in upravno-izvršilnega organa na slovenskem ozemlju, ki je bilo v okviru Države SHS. Iz njih pa se vidi, da je bila tudi aktivna na področju vojaških zadev in mednarodnih odnosov, posebej v zvezi z reševanjem mejne problematike, za kar je bil formalno pristojen zagrebški Narodni svet. Medtem ko se je z organizacijo slovenske vojske ukvarjalo posebno poverjeništvo za narodno obrambo, so o zunanjepolitičnih zadevah razpravljali na plenarnih sejah. Narodna vlada je na seji 16. novembra sprejela naredbo oziroma zakon o prehodni upravi na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani in z njo tako določila svoje kompetenčne odnose do Narodnega sveta v Zagrebu, da je imela Slovenija federativni položaj v Državi SHS, poseganja na zunanjepolitično in vojaško področje pa kažejo tudi nekatere konfederativne prvine. Kot zanimivost omenjam nove izsledke Matjaža Bizjaka v magistrskem delu o slovenski vojski 1918-1919 (2001), ki je po analizi gradiva poverjeništva za narodno obrambo zagrebškega Narodnega sveta ugotovil, da se je to z nekaterimi vojaškimi zadevami v Sloveniji, zlasti glede umika avstro-ogrsko armade z italijanske fronte, ukvarjalo le v začetku svojega delovanja, kasneje pa je posvetilo vso pozornost problematiki hrvaške vojske.

Iz sejnih zapisnikov se vidi, kako prizadevno je Narodna vlada reševala številne težave, ki so bile povezane s prehodom iz avstro-ogrškega v jugoslovanski državni okvir ter iz vojnega v mirnodobsko stanje. Na področju uprave in sodstva je morala najprej poskrbeti za njihovo novo organizacijo in slovenizacijo. Na plenarnih sejah je obravnavala najpomembnejša gospodarska vprašanja, operativne ukrepe pa je izvajala prek poverjeništev za trgovino in industrijo, kmetijstvo, javne gradnje, promet in finance. Posebno pozornost je morala posvetiti reševanju socialnih vprašanj, ki jih je vojna skrajno zaostrila. Poverjeništvi za socialno skrbstvo in prehrano sta morali naglo ukrepati, na kar je vplivala tudi bojazen pred nemiri. Pri reševanju socialnih vprašanj so bili posebej aktivni poverjeniki iz vrst JSDS. Veliko dela je moralo opraviti tudi poverjeništvo za uk in bogočastje pri slovenizaciji šolstva ter oblikovanju novih in preosnovanju starih kulturnih ustanov. Ob tem naj poudarimo, da so o vseh pomembnih zadevah razpravljali na

plenarnih sejah vlade, ki so potekale v soglasju z izjemo oblikovanja stališč do dalmatinskega predloga 21. novembra glede zedinjenja Države SHS s Kraljevino Srbijo, kjer je vsaka stranka glede centralizma in avtonomizma ter monarhije in republike vztrajala pri svojih državnopravnih programih. Predsednik Brejc je kolegijski način odločanja protežiral tudi zato, da bi omilil negativni vpliv strankarstva v posameznih poverjeništvih. Zapisniki pa kažejo še eno značilnost - da je Narodna vlada še mesec dni potem, ko je morala na zahtevo notranjega ministra prve jugoslovanske vlade Svetozarja Pribičevića 23. decembra 1918 odstopiti, delovala v glavnem samostojno. Vsa ta dejstva potrjujejo ugotovitev časnika Slovenec (27. 2. 1919) ob zaprisegi prvega predsednika in podpredsednika Deželne vlade, ki ju je imenoval regent Aleksander, da je bila Narodna vlada najvidnejši "znak svobode" Slovenije. Ta časnik pa je nekaj let kasneje (15. 1. 1927) v polemiki glede nekdanjih deželnih avtonomij poudaril velike zasluge SLS ob prevratu leta 1918, da je bila oblikovana Slovenija "z lastno avtonomno vlado, ki je imela vse prerogative državnih vlad", na zakonodajnem področju pa celo večje, saj je v tem pogledu nadomeščala tudi parlament. Poudaril je tudi, da si ni mogoče "misliti večjo samostojnost Slovencev, kakor smo jo imeli tedaj, če izvzamemo lastno nezavisno državnost..."

Medtem ko zapisniki v prvem delu kažejo veliko samostojnost Slovenije v Državi SHS, pa sodijo objave zapisnikov sej Deželnih vlad s šestimi poverjeništvii in omejenimi pristojnostmi glede na možnost pritožbe na njihove sklepe na osrednjo vlado med temeljne vire za osvetlitev procesa centralizacije, ki je kmalu sledila prvodecembrskemu zedinjenju, prav njihovo delovanje pa je pomembno tudi za prikaz udejanjanja nekaterih avtonomističnih pristojnosti. Te so si prizadevale v čim večji meri ohraniti Deželne vlade v času predsednikovanja Janka Brejca, ki je tako praktično uveljavljal avtonomistični program SLS, na drugi strani pa so funkcionarji liberalnega tabora tudi z delovanjem v Deželnih vladah in njihovim vodenjem kazali svoje centralistične težnje. Brejc je v svojih spominih poudaril, da so prav sejni zapisniki "neutajljive priče... ljutih borb" med zagovorniki avtonomizma in centralizma ter kažejo, kako so liberalni politiki "rušili avtonomnost Deželne vlade, kjerkoli je šlo" v ostrih razpravah glede reševanja upravnih in kadrovskih zadev ter pri uredbodajni dejavnosti (Dr. Janko Brejc: Od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, str. 212-213). Po prizadevanjih slovenskih avtonomističnih sil, SLS je ob začetku podpirala tudi JSDS in Prepeluh je bil med pobudniki oblikovanja pokrajinskega-deželnega zbora kot pomembnega oporišča slovenskega avtonomizma, je imela edino Deželna vlada za Slovenijo šest poverjeništev, vse druge deželne vlade na območju bivše Države SHS pa le štiri poverjeništa. Tako lahko po zapisnikih njenih sej sledimo ne le izvajanju izvršilnih in uredbodajnih nalog s področja notranjih zadev, pravosodja, kmetijstva ter prosvete in kulture, temveč tudi iz resorjev narodnega gospodarstva oziroma javnih gradenj in socialnega skrbstva.

Ribnikar je v drugem delu objavil 67 zapisnikov prve koalicijske Deželne vlade od februarja do novembra 1919, ko je Brejca po spremembi osrednje vlade zamenjal podpredsednik Žerjav (JDS). Ta je uradniško pojmovanje vloge Deželne vlade za Slovenijo pokazal tudi na ta način, da na prelomu 1919/20 skoraj štiri mesece ni skliceval njenih sej, kar je prirejevalec objave zapisnikov smotrno uporabil kot razmejitev med drugo in tretjo knjigo. V času prvega Brejčevega pred-

sednikovanja je Deželna vlada posegla tudi na nekatera področja, za katera ni imela formalnih pristojnosti. Tako je imela do neuspešne aprilske ofenzive 1919 na Koroškem kljub oblikovanju Dravske divizijske oblasti 1. februarja pomembno vlogo tudi na vojaškem področju, veliko pozornost pa je namenila tudi reševanju problematike slovenskih meja na pariški mirovni konferenci. Med njenimi pomembnimi dosežki naj posebej omenimo ustanovitev slovenske univerze. Kot značilnost njenega delovanja navajam oceno socialnodemokratskega poverjenika Albina Prepeluha, ki je v omenjenih spominih poudaril, da je bila "de facto avtonomna, zakaj še neorganizirani povojni Beograd je nam prepuščal vse upravne odločitve glede naše ožje domovine..." (str. 203).

V tretjem delu je Ribnikar objavil 71 zapisnikov druge in tretje Brejčeve vlade od februarja do decembra 1920 ter dveh liberalnih vlad pod predsedstvom dr. Leonida Pitamica in dr. Viljema Baltiča do zadnje seje 9. julija 1921. Brejc je nadaljeval svoj boj za usihajoči avtonomizem, kar je odmevalo tudi v beograjskem osrednjem časopisju. Tako je list *Demokratija* njegovo vladno označil kot uporniško in se zgražal nad njegovim odločnim zavračanjem poseganja ministrov v pristojnosti Deželne vlade za Slovenijo. Med zadevami, o katerih so podatki tudi v sejnih zapisnikih, so bili v času Brejčevega predsednikovanja odmevni zlasti vladni posegi v železničarsko in splošno stavko aprila 1920 ter vladna prizadevanja glede koroškega plebiscita. Neuspeh na Koroškem je vplival tudi na odstop Brejca, ki je na uredbodajnem področju v svojih spominih kot poseben demokratični dosežek poudaril uvedbo ženske volilne pravice za občinske volitve, ki pa je bila z odločbo regenta Aleksandra kasneje razveljavljena. S peto in šesto Deželno vladno za Slovenijo pod liberalno dominacijo, ki sta delovali na uradniški način, je bilo konec kompetenčnih sporov z Beogradom in sta pomenili uvod v njeno ukinitve, ki jo je določila vidovdanska ustava.

Objavo sejnih zapisnikov je Ribnikar opremil z opombami, v katerih je podal biografske podatke o pomembnih osebnostih, ki so bile povezane z delovanjem poprevratnih vlad. V opombah pa bi bila koristna tudi opozorila na objave uredb celokupne vlade v Uradnem listu Narodne vlade SHS in Deželne vlade za Slovenijo. Kot dopolnilo opombam za zadeve in dogodke, o katerih so razpravljale in odločale poprevratne vlade na svojih sejah, je Ribnikar dodal seznam literature, ki obravnava obdobje 1918-1921. V njem bi bilo ustrezno omeniti tudi zbornik razprav *Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918* s podnaslovom *Narodna vlada, Država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem* (Slovenska matica - Ljubljana 2000). Navedel je tudi številne fonde arhivskega gradiva, uradne publikacije in časnike, ki jih je preučil za pisanje biografskih opomb. Uporabnost edicije olajšujejo osebni, geografski in stvarni registri, ki obsegajo kar sto strani. Podatki, da je v biografskem kazalu navedenih kar 2600 oseb, kar je tudi posledica slovenizacije uradništva, da obsega geografski geslovník 650 enot in da je v stvarnem kazalu navedenih nad tisoč ustanov, organizacij, dogodkov in zadev, o katerih so razpravljale in sklepale poprevratne vlade, ilustrirajo količinsko podobo njihove bogate in vsestranske dejavnosti. Ribnikar je v opombah po prizadevnem preučevanju personalne dokumentacije številnih upravnih oblastev in podjetij ter priročnikov podal kratke biografije 1300 pomembnejših osebnosti, ki se omenjajo v sejnih zapisnikih. Zaman si je prizadeval pridobiti podatke iz avstrijskih arhivov za še nekatere nemške

funkcionarje in uradnike, ki so jih po prevratu zamenjali s slovenskimi. Ob tolikšnem številu gesel so manjše napake le obrobne značaja. V ediciji so objavljene tudi fotografije članov vseh sedmih poprevratnih slovenskih vlad.

Arhivski svetnik Peter Ribnikar je z integralno objavo 204 zapisnikov sej Narodne vlade SHS v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, z uvodno študijo, opombami in registri, v treh knjigah, ki obsegajo nad 1300 strani, opravil pomembno nalogo pri objavljanju arhivskih virov za slovensko zgodovino med vojnima, za uspešno založniško dejanje pa zasluži priznanje Arhiv Republike Slovenije. S to edicijo so neposredno prek virov osvetljena poprevratna prizadevanja za oblikovanje slovenske državnosti ter tedanje državnotvorne sposobnosti najvišjih oblastnih organov v Sloveniji na izvršilnem in uredbodajnem področju. Je pa tudi dragocena spodbuda za bodoče delo pri izdajanju virov. Dosedanje objave, na nekatere smo opozorili tudi v uvodu, so upravičile svojo potrebnost in uporabnost za raziskovalno delo in za krepitev zgodovinskega spomina širše javnosti. Za dokumentarno osvetlitev prevladujočih slovenskih avtonomističnih prizadevanj v prvi Jugoslaviji bi bilo koristno nadaljevati izdajanje sejnih zapisnikov ljubljanske in mariborske oblastne skupščine 1927-1928 ter banskega sveta Dravske banovine 1931-1941. Enako temeljita kot za dvajseta leta bi bila potrebna tudi objava državnopravnih programov slovenskih političnih subjektov od kraljeve diktature leta 1929 do aprilske vojne 1941, prav tako pa bi bili zanimivi prikazi nekaterih značilnosti slovenskega gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja med vojnima z različnimi arhivskimi in publiciranimi viri.

Miroslav Stiplovšek

Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia*. Yale University Press, New Haven and London 1999, XVI, 408 strani.

Avtor Gabriel Gorodetsky je profesor katedre Samuela Robina za rusko in vzhodnoevropsko zgodovino na Univerzi v Tel Avivu. Gorodetsky izhaja iz presoje, da je izid spopada med Nemčijo in SZ "zapečatil zavezniško zmago nad nacistično Nemčijo", česar danes, desetletje po koncu hladne vojne, pravzaprav nihče resno ne zanika. Opozarja pa, da je "uradni sovjetski kult Velike domovinske vojne", ki je služil Stalinu, Hruščevu in drugim komunističnim voditeljem, rodil zgodovino te vojne kot "bizaren koktejl dejstev, ponaredkov, predvsem pa izpuščanj". Najhujša izpuščanja sta v rokah sovjetskih zgodovinarjev pretrpela obdobje pakta Ribbentrop-Molotov (kratko RM-pakt) 1939-1941 in katastrofalni začetni potek vojne.

Nedvomno drži, da se Gorodetsky prvi ali najbolj opira na arhivsko gradivo, ki ga je vsemu dosedanjemu razpravljanju, tudi posovjetskemu "revizionističnemu", močno primanjkovalo. Poleg arhivov velikih sil po svetu in arhivov za njegove probleme pomembnih manjših držav (tudi jugoslovanskega) je največ zajemal iz

vrste šele zdaj dostopnih arhivov v Rusiji: ministrstva za zunanje zadeve, vojske, vojaške obveščevalne službe, državne varnostne službe, predsedstva in še drugih. Gostota in pluralni značaj referenc k besedilu navajata k prepričanju, da gre za znanstveno trdno utemeljeno delo. Naj že na začetku omenim dva vtisa, ki izhajata iz tega obilja podatkov in argumentov. Prvi je, da odnos med Hitlerjem in Stalinom ni slonel na koordiniranju trdneje izdelanih konceptov, drugi pa, da v Stalinovi zunanji politiki v začetku svetovne vojne, vse do 22. junija 1941, antifasizem ni imel opredeljujoče vloge, temveč da je ta politika slonela na tradicionalnem pojmovanju interesov Rusije oz. Sovjetske zveze kot velesile in zelo malo na revolucionarnih ciljih. Ta zunanja politika se je opirala na stare izkušnje carske Rusije, močno celo na izkušnjo krimske vojne pred skoraj stoletjem! Glede njenega revolucionarnega duha pa je najbrž zelo točno tisto v knjigi navedeno opažanje Ernsta Weizsäckerja, interpretira klasične nemške geopolitične doktrine v berlinskem zunanjem ministrstvu, ko je mnenje, da je likvidacija Sovjetske zveze Nemčiji potrebna za red v Evropi, odbijal z vprašanjem: "Zakaj pa bi se [SRusija] ne smela tu blizu nas še kar naprej pariti v svojem vlažnem [Šnevnatljivem] boljševizmu? Dokler ji vladajo birokrati sedanjega tipa, se je te dežele treba bati manj kot v carskih časih. Po mojem ni ugodno prenašati vojno v kraje, kjer bo oddaljenost oslabila naše sile. Zasedba Rusije nam ne bi pridobila niti žita."

Gorodetsky se okvirno spoprijemlje s podobo RM-pakta 1939 "kot najbolj očitnem in najbolj neposrednem vzroku druge svetovne vojne". Neposredno ugovarja dokumentaciji iz leta 1985 oz. njej sledeči knjigi "Ledokolja" (Ledolomlec) V. Rezuna, nekdanj člana sovjetske vojaške obveščevalne službe GRU, s psevdonimom V. Suvorov (angl. prevod, V. Suvorov, *Icebreaker: Who started the Second World War*, London 1990). Ta prikazuje Sovjetsko zvezo v juniju 1941 bolj kot napadalca kakor pa kot žrtev napada, in trdi, da je Stalin hotel spremeniti drugo svetovno vojno v splošno revolucionarno vojno za svetovno oblast in da je zato 1939-1941 pripravljala revolucionarno vojno proti Nemčiji. Začela naj bi se 6. julija 1941, a naj bi jo bil Hitler s svojim napadom 22. junija 1941 prestregel. Tu gre še za Rezunovo podtezo, da je Stalin že RM-pakt zasnoval kot sprožilec obrata, ki bi vojno spremenil v revolucionarno.

V predgovoru Gorodetsky opozori, kako je ta "Suvorovov mit" sovpadel in se vključil v sloviti nemški "Historikerstreit", ko so v tej polemiki nekateri avtorji uporabili Suvorova v podporo tezi, da je bila politika nacistične Nemčije racionalna in legitimna. Kajti, če je Stalin resnično hotel "osvoboditi" Srednjo Evropo, potem Hitlerjev napad na Sovjetsko zvezo, po mnenju profesorjev Ernsta Nolteja, Hoffmana, Maserja in Posta, ni bil zgolj nekakšna strateško nora izpeljava njegovega ideološkega načrta iz knjige "Mein Kampf", temveč avtentičen "prestrezni udarec" v smislu nemških geopolitičnih interesov ter sploh obramba Nemčije in civiliziranega zahodnega sveta pred Stalinovim režimom. Avstrijski zgodovinar Ernst Topitsch, navaja Gorodetsky, pa je šel še dlje. V knjigi "Stalin's War" je drugo svetovno vojno sploh presodil kot "v bistvu sovjetski napad na zahodne demokracije, pri čemer je Nemčija služila le za vojaški nadomestek" zahoda samega.

Spopad presoj nekoliko spominja na veliko, nikoli za vse razrešeno polemiko o vojni krivdi za prvo svetovno vojno, le da so zdaj v ospredju razpravljanj ideološki in ne toliko imperialistični motivi. Slovenci lahko opazimo, da teza Suvorova rahlo

zadeva tudi vprašanje o značaju ustanovitve Osvobodilne fronte kot "protiimperialistične" ter da nekoliko osvetljuje tudi znamenito tezo, da KPJ-KPS z začetnjem NOB ni hotela drugega kot le revolucijo. Kaj natanko prispeva, tega v tem poročilu ne ugotavljam, ni pa niti v tem nujno kratkem besedilu tega težko zaznati, posebej v vrsticah, ki se nanašajo na Kraljevino Jugoslavijo.

Argumentacijo knjige predstavljam le v nekaterih glavnih črtah. Osnovna je teza, da je Stalin za kronski dosežek RM-pakta štel to, da je Sovjetski zvezi bolj omogočil strogo nevtralnost, kakor pa jo zavezal Nemčiji. V času igrane vojne ("phoney war") je bil prepričan, da je Sovjetski zvezi s tem paktom zagotovil zahodno in severno mejo, pogled pa se mu je obračal k Balkanu, k morskim ožinam in na Daljni vzhod, k Ohotskemu morju in Kurilskim otokom. Na britanski strani je bil po mnenju Gorodetskega izhodiščni koncept - pred Churchillovim prevzemom vlade - fatalističen: izključeval je možnost sodelovanja z Rusijo za trajanja vojne. Tu so pričakovali, da se bo RM-pakt sprevrgel v vojaško zavezništvo med Nemčijo in Rusijo. Angleži sami so v tem času dvakrat spravili Sovjetsko zvezo na rob vojne z Britanijo: med finsko vojno in takrat, ko so hoteli, še skupaj s Francozi, bombardirati Baku. Slednje je preprečila nemška zasedba Norveške, Danske in Francije. Daleč v leto 1940 je bolj kot nemška nadmoč Stalina skrbelo britansko obvladanje Mediterana (sindrom krimske vojne). RM-pakt je tukaj zagotavljal Sovjetski zvezi donavsko ustje in obvladanje severnega črnomskega obrežja. Toda nemška zmaga v Franciji je omajala Stalinovo samozavest. Takrat se je poskusil zavarovati na Balkanu z oporo na Mussolinijevo Italijo! (Kaj bi to pomenilo za Slovence, se med zgodovinarji menda še nihče ni vprašal.) Vendar se je ta morala prikloniti širjenju nemškega vpliva na jugovzhod in sama napasti Grčijo z vsemi znanimi nasledki, vključno z jugoslovanskim.

Prvi neposredni udarec svojim špekulacijam je Stalin doživel 30. avgusta 1940, ko je Hitler izključil Sovjetsko zvezo iz dunajske arbitraže, ki je določila nove meje Madžarske in Romunije, ob tem tudi Bolgarije. S takšnim postopkom je Rusiji izpodkopal položaj velesile. Molotov je tedaj v spomenici nemškemu veleposlaniku obtožil Nemčijo, da je s tem dejanjem kršila določila RM-pakta. Nemčija je temu nasproti trdila, da Sovjetska zveza ne izpolnjuje zadovoljivo svojih dobav, ki so Nemčiji potrebne za vojskovanje. Gorodetsky meni, da že to jemlje prepričljivost tezi, da je bil senzacionalni obisk Molotova 12. in 13. novembra 1940 v Berlinu namenjen sklepanju zarote s Hitlerjem o razdelitvi sveta. Tudi dokumenti ne potrjujejo takšne teze. Stalinova navodila so se glasila: poudarjati posebni interes Sovjetske zveze za Balkan in za ožine, interes njene varnosti. Ni pa mogoče zanikati namere, piše Gorodetsky, da bi se ta varnost dosegla z aneksijo ozemelj, s kaj malo ozira na posamezno suverenost. Gorodetsky očita dosedanjim analizam tega obiska, da so zanemarile ostro nemško-sovjetsko rivalstvo na Balkanu, ki se je tedaj kazalo. Molotov je zavračal z nemške strani ponujene široke in nedoločne dogovore o delitvi interesnih območij. Namesto tega je - v smislu Stalinovih sprotnih navodil - terjal konkretna zagotovila za sovjetsko navzočnost v Bolgariji in na Bosporju. Brez tega da ne more biti pristopa Sovjetske zveze k Trojnemu paktu, o čemer je pravzaprav bila beseda. Hitler je Sovjetski zvezi nakazoval možnost prodora na Indijski ocean (Perzijski zaliv) in možnost nedoločne revizije statuta morskih ožin. Toda Stalin je izrecno nasprotoval dogovarjanju o delitvi britanskega imperija. To si je zamišljal kot vprašanje za

mirovno konferenco, ki Sovjetske zveze ne bi izključevala, četudi se vojne sploh ne bi udeležila. Gorodetsky meni: "Hitlerjevo približevanje k sklepu, da sproži napad na Sovjetsko zvezo, je bilo jasen rezultat nespravljalivosti, ki so jo kazali Rusi, ko je šlo za opredelitev, kaj štejejo za bistveno varnostno potrebo na Balkanu." Čeprav dokumenti govore, da je Hitler Stalinu še dopuščal možnost, da spremeni svojo politiko, je Stalinovo ravnanje v bolgarski zadevi še po berlinski konferenci "končno zapečatilo usodo Rusije". Gorodetsky se pri tem skliče tudi na pričevanja Ribbentropa in Göringa v Nürnbergu, izrecno pa na nemški dokument o interni Hitlerjevi izjavi, dani na tej točki berlinskih pogovorov, češ da ni "absolutno gotov", da bi skupni načrti za razkosanje britanskega imperija "bili uresničljivi." ("Hitler seems to have lost all interest in the talks at that point, indicating that 'he was not ... absolutely sure' whether the joint plans for the dismemberment of the British Empire 'could be carried out'"). Vsekakor pa vidimo, da se je s takšnimi pogovori Stalin tedaj prek Molotova podajal na skrajni rob prepada.

"Od berlinskih pogovorov naprej je bil Stalin razdvojen med željo, da Nemčiji prepreči prodor do ožin, in strahom, da ne bi kakršnokoli druženje z Britanci na Balkanu izzvalo Nemcev ter da Britanci tega ne bi izkoristili za svoj namen zaplesti Rusijo v vojno", pravi Gorodetsky in ugotavlja, kako se je Stalin zavedal šibkosti Rdeče armade po čistkah. V zvezi s tem navaja podatke o njegovih direktivah sovjetskemu armadnemu vodstvu za leto 1941. Ker se je zavedal obsega nemškega premeščanja sil na vzhod, se je krčevito trudil okrepiti Rdečo armado za pomlad 1941. V tem okviru so bile januarja 1941 dvakrat prirejene generalštabne igre, obakrat s predpostavko nemškega napada. Vodja vojske Georgij Žukov je spomladi 1941 razvijal obrambne načrte in pripravljal ukrepe za utrditev novodobljenih zahodnih meja Sovjetske zveze. Vendar je Stalin ob tem še vedno videl edino rešitev v začasnem sporazumevanju z Nemčijo in ni verjel, da bi mu s pomirjevanjem Nemčije ne moglo iti po sreči. V prepričanju, da hoče Churchill le zvleči Sovjetsko zvezo v vojno zaradi olajšanja nemškega pritiska na Britanijo, ni storil ničesar za primer, ko bi se izkazalo da se je glede obnašanja Nemčije zmotil. Prijateljska pogodba z Jugoslavijo ni bila osorna zavrnitev Hitlerja, kot se je dozdej domnevalo. Dramatična sovjetsko-jugoslovanska pogajanja so bila podrejena obojestranski želji, ogniti se vojni, ne pa pripravljati učinkoviti odpor Hitlerju. Ravno jugoslovanska epizoda, tj. nepričakovano bliskoviti zlom te države pod nemškim udarom, je tu označila nekakšno razpotje: poslej hoče dati prednost vojaški pripravi.

Poglavje o reagiranju sovjetske državne in vojaške politike na dogajanje v Jugoslaviji in v zvezi z njo je za nas posebno zanimivo. Hitlerjev pritisk na jugoslovansko vlado za takojšnji pristop k trojnemu paktu je bil izzvan s stiki sovjetskih vojaških dejavnikov z jugoslovanskimi častniki, ki so se začeli že konec septembra 1940. Sovjetska stran je računala na nastajajoči razcep med vladno politiko in vojsko v Beogradu in delovala je - tudi prek navodil Kominterne Titu - proti pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu. Veliko upanja so sovjetskim vojakom zbudile manifestacije 27. marca 1941, a tudi Stalin jih je vzel na znanje kot nepričakovano novo možnost. A ne kot možnost za večjo odločnost nasproti Hitlerju, ampak kot dejstvo, ki utegne Hitlerja odvrniti od širjenja nemškega vojskovanja na Balkan. Sam vladni udar Dušana Simovića je Moskvo presenetil in je poskušala preprečiti, da bi postal povod za širjenje vojaškega spopada. Gorodetsky navaja zapis v

dnevniku Dimitrova z dne 29. marca 1941, kako mu je Molotov naročal za Kominternu, naj se cestne demonstracije prekličijo. "Tito je dobil navodilo, naj pazi na nedisciplinirane britanske vojne hujskače in velikosrbske šoviniste, ki s svojimi izzivanji potiskajo deželo v vojaški pokol", piše Gorodetsky in pojasnjuje, da je Stalin očitno upal obnoviti nihajoče ravnotežje sil z ohranitvijo suverenosti Jugoslavije, tako da bi ne postala "strelivo v rokah britanskih imperialistov, in tudi ... (njeni državljani) ne postali sužnji nemških in italijanskih agresorjev". Gorodetsky opira ta navedek na dokument jugoslovanske KP z dne 30. marca 1941, shranjen v Arhivu Jugoslavije. Sledi obsežen prikaz sovjetsko-jugoslovanskih pogajanj za sklenitev "pogodbe o prijateljstvu in nenapadanju" med državama, ki je bila končno podpisana šele v prvih urah 6. aprila, ko je napad na Jugoslavijo že stekel, in so jo zaradi boljšega vtisa antedatirali na 5. april 1941. Stalin se je ogibal temu, da bi bilo sklenjeno vojaško zavezništvo (k čemur so se nagibali sovjetski generali) in je celo skušal raven "prijateljstva" znižati na "nevtralnost". Tudi med jugoslovanskimi pučisti je vladala razdvojenost o tem, kakšne narave naj bo druženje s Sovjetsko zvezo. A ves pričakovani dosežek pogodbe je bil izničen z bliskovitim zlomom odpora proti napadu osi. Sovjetska zveza (predvsem vojska) je pričakovala, da se bo Jugoslavija vojaško upirala vsaj mesec dni, če ne dva, in da bo potem nastopilo še gverilsko vojskovanje. Ostal je le mit o odločenosti v zadnjem hipu, da se zavrne naval nacistične Nemčije.

Pobeg Rudolfa Hessa 12. maja 1941 v Britanijo je ključen za razumevanje sovjetskega obnašanja pred bližajočim se nemškim napadom. Britanci so ga obveščevalno zavajajoče prikazovali, da bi odvrnili Stalina od upov na sporazumevanje z Nemčijo in da bi se odločil svoje sile pridružiti britanskim. Učinek v Kremlju pa je bil le še večji sum, da je vir intrig v Londonu, vseh z namenom, da zapletejo Sovjetsko zvezo v spopad, ki pa vsaj ta čas še ni neogiben. V ta kontekst umešča Gorodetsky vprašanje o direktivi Žukova z dne 15. maja 1941, ki ima osrednjo vlogo v dokazovanju "revizionistov", da je Stalin leta 1941 nameraval začeti napadalno (revolucionarno) vojno za osvojitve srca Evrope, kar pa naj bi Hitlerjev napad preprečil. Gorodetsky prikazuje stvar na podlagi dotlej neuporabljenih virov in pride do drugačnih sklepov. Direktiva Žukova tega datuma je res vsebovala misel o prestreznem udarcu Nemčiji, toda ni izvirala od Stalina. Dokument ne nosi ne njegovega podpisa niti z inicialkami izkazanega soglasja. In že naslednji dan je Žukov izdal novo direktivo, tokrat od Stalina podpisano, ki pa govori o obrambni razvrstitvi Rdeče armade v anticipaciji nemškega napada. Prav ta direktiva je z manjšimi spremembami ostala v veljavi do 22. junija 1941, dne nemškega napada. K ugotovitvi tega dejstva dodaja Gorodetsky svojo analizo prve, kočljive, enodnevnne direktive Žukova. Pojasnjuje, da tiči njen izvor v pretanjeno domišljjeni doktrini "operativne umetnosti" dveh "čudovito talentiranih generalov" - Tuhačevskega in Triandafilova - iz sredine 30-tih let, ki je vsebovala idejo udara v zaledje nemške koncentracije, kar pa naj bi imelo namen zmesti nemški napadalni razpored in je bilo obrambne narave.

Splet raznih vplivov je še v začetku junija zavajal Stalina k domnevi, da se med Londonom in Berlinom - tudi pod vplivom ZDA, ki silijo h končanju vojne ob žrtvovanju Rusije - pripravlja neka ureditev odnosov, ki bi Hitlerju dovolila proste roke na vzhodu. Toda vedel je, da za vojaški spopad še nima moči in se je zato raje oklepal teorije, da v Nemčiji obstaja razcep med Hitlerjem, ki naj bi še naprej

vztrajal na ugodni poziciji, pridobljeni z RM-paktom, in med bojaželnimi nacisti, povezanimi z ambicijami armade. Stalina je to prepričanje paraliziralo prav do 22. junija. In še tega dne je bil pripravljen verjeti, da Wehrmacht izziva vojno brez Hitlerjevega pooblastila. Dva tedna je trajalo, da je dojel zmotnost svojega računa (nanj se pač nanaša naslov knjige) in šele po prestanem živčnem zlomu je zmozel obrat k "veliki domovinski vojni". Stalinovo zmotljivost vidi Gorodetsky tudi kot refleks njegovega avtoritativnega vladanja. Lahko pripomnimo, da se z njegovim delom potrjuje tista presoja, ki jo je že leta 1961 izrekel A. J. P. Taylor: "Po učbenikih zgodovine je ta Šsovjetska] politika bila pravilna. V njej pa je tičala vendarle huda napaka: sovjetski državniki so s tem, ko so sklenili pisno pogodbo [ŠRM-pakt], zapadli, kakor pred njimi že zahodni državniki, v zmoto, da bo Hitler mož beseda ... Stalin je očitno mislil, da pogodba ne bo pomenila samo kratkega manevra, ampak da bo veljala za dolgo dobo. To je čudno, a ne nenavadno. Ljudje, ki so sami brez predsodkov, se pogostoma pritožujejo, če jih drugi prevarijo ..."1

Gorodetsky v sklepu razmišlja, kakšne bi bile alternativne možnosti Stalinove politike od 1939 naprej in pri tem posebej poudarja, kako so bili vsi igralci v tej "veliki igri", kakor jo je tisti čas Stalin sam imenoval, presenečeni spričo obsežnosti nemškega vojaškega uspeha v Franciji in na Balkanu. Še prej ko se je svetovna vojna sploh začela, pa je Stalin presojal, da se bo komaj v letu 1943 Sovjetska zveza zmožna enakovredno srečati z Nemčijo, če bi jo ta napadla. "Še bolj verjetno je celo," končuje Gorodetsky svojo knjigo, "da je izhajal kar iz upanja, da se bo Rusija vojni sploh ognila in da bo požela sadove mirovne konference, katere snidenje je predvidel nekje za pozno 1941. leto."

Kakšen bi res bil politični zemljevid Evrope v takem primeru? Po rezultatih do tedaj že vojskovane, a še za nikogar dobljene niti zgubljene vojne. In posebej, kaj bi bilo s Slovenci na mirovni konferenci, ki se tisti čas ni zgodila, katere rezultati pa bi seveda obstali do danes, če bi se? O tem ugibati je pač lahko le miselna vaja. Naša zgodovinska realnost je posledica nekaterih nespremenljivih dejstev, ki so se zgodila, vseeno, ali so bila nameravana ali naključna. Vsaj na dve takšni dejstvi se je treba Slovencem ozreti. Prvo prikaže letošnja (2001) knjiga Johna Lukacsa o dnevih 24. - 28. maja 1940. To so dnevi, ko je bil Hitler najbližje zmagi v svoji vojni. Britanija takrat vojne ni mogla dobiti. To sta končno dosegli Amerika in Rusija, pravi Lukacs. Toda prav v teh dneh je bil Winston Churchill tisti, ki te vojne ni izgubil. Dosegel je namreč odločitev Britanije, da jo nadaljuje. "Tedaj in tam je rešil Britanijo, Evropo in zahodno civilizacijo."2 In v tem sosledju - lahko dodamo mi - je rešilen za vse te vrednote postal - z odločilnim prispevkom Sovjetske zveze za zmago v vojni proti fašizmu-nacizmu - tudi Stalin. Z vso svojo obotavljivostjo in zmotljivostjo v ciničnih izbirah "velike igre" vred, o katerih zdaj Gorodetsky tako dokumentarno piše. Toda šele konec hladne vojne pred desetletjem (ta konec seveda ni zasluga stalinizma) je mnogim, če ne večini v svetu izčistil obzorje za pogled na to resnico. Kako pa pri nas? Pomembno je opaziti v tej zvezi, da je po 11. septembru 2001 mogel to izkustveno jedro druge svetovne

1 Prim. Janko Pleterski: Stališča do mednarodnih dogodkov leta 1939. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1970, št. 1-2, str. 144.

2 John Lukacs: Five Days in London May 1940. Yale University Press, New Haven and London 2001.

vojne uzreti in definirati brez nekdanjih hladnovojnih taktičnih zadržkov sam ameriški predsednik Bush (ki Gorodetskega pač ni bral) in ga tako s svoje strani potrditi. Izrazil ga je na šestdeseto obletnico napada na Pearl Harbour, ko je orisal svoje videnje boja s terorizmom.

Če premislimo njegov govor na ameriški bojni ladji Enterprise, vidimo, da je predsednik George W. Bush najprej ugotovil, da je nekoč vsem skupni sovražnik bil fašizem. Ni ga bilo mogoče umiriti zlepa in treba ga je bilo zato poraziti s skupnim bojem, brez premirja in brez končne nagodbe z njim. Tako je treba tudi danes obravnavati dediče fašizma in fašistov. Ti dediči so terorizem in teroristi, oni so iste zvrsti kot fašisti. Saj kažejo fašističnemu enak prezir za posameznika in imajo fašističnim enaka nora globalna poželenja po oblasti. In na prav enak način bodo tudi obravnavani, napoveduje Bush. Zato bo zmaga nad njimi, po njegovih besedah, "zmaga za ZDA, za naše prijatelje in za stvar svobode".³

Takega izkustvenega jedra druge svetovne vojne - skupnega boja proti fašizmu brez premirja in pogodbe, edino odrešilnega za stvar svobode vseh, četudi za nekatere prej, za druge slej - ni pač nihče čisto natanko predvidel, ne septembra 1939, ne maja 1940, ne aprila in ne junija 1941, niti ni bilo vsem natanko tako vidno maja 1945, v desetletjih hladne vojne pa še celo ne. A samo zato, ker je v poteku zgodovine to jedro bilo takšno in ne drugačno, je svet prispel do tega in takšnega današnjega dne. In smo s svojim dejavnim mestom v tem jedru prispeli do našega današnjega dne tudi Slovenci.

Janko Pleterški

Posebno sodišče : drugi tržaški proces = Tribunale speciale : il secondo processo di Trieste. Opčine : Knjižnica "Pinko Tomažič in tovariši" Slovenskega kulturnega društva Tabor = Opicina : Biblioteca Pinko Tomažič e compagni dell'Associazione slovena di cultura Tabor, 2001, 169 strani, ilustr.

Knjiga je izšla ob 60-letnici ustrelitve obsojenih na drugem tržaškem procesu Viktorja Bobka, Ivana Ivančiča, Simona Kosa, Pina Tomažiča, Ivana Vadnala ter ob 20-letnici Knjižnice Pinko Tomažič in tovariši, Slovenskega kulturnega društva Tabor z Opčin pri Trstu, ki je dvojezično publikacijo tudi založila. Veselimo se izida vsake knjige pri nas, saj je to praznik, ki poudarja našo prisotnost. Obenem je s tem potrjena kulturna navada, da se ob obletnicah izdajo publikacije, ki nas opozarjajo na dogodke iz polpretekle zgodovine. Za vsako tako odločitvijo, ki ni vedno lahko izvedljiva, stoji trdna volja izdajateljev, da določeni dogodki ne smejo

³ "Our war against terror is not a war against one terrorist leader or one terrorist group ... We've seen their kind before. The terrorists are the heirs to fascism. They have the same will to power, the same disdain for the individual, the same mad global ambitions. And they will be dealt with in just the same way. Like all the fascists, the terrorists cannot be appeased: they must be defeated. This struggle will not end in a truce or treaty. It will end in victory for the United States, our friends and the cause of freedom." - George W. Bush: Remarks on the USS Enterprise on Pearl Harbor Day, 7. 12. 2001.

utoniti v pozabo. Hkrati omenjena publikacija ni navadna priložnostna publikacija, ni le hvaležen spomin na padle junake in na 2. tržaški proces v decembru leta 1941, ampak je ponovno ovrednotila določen zgodovinski trenutek. Prav v sedanjem času, ki ga označujejo premnogi poizkusi razvrednotenja pomena protifašizma in drugačnega tolmačenja dogodkov iz dobe med svetovnima vojnama ter narodnoosvobodilnega boja v letih 1941-1945, taka knjiga postavlja zadeve na pravo mesto, obenem pa nam poleg znanih podatkov nudi vpogled v nove zanimive dimenzije.

Publikacija je dvojezična, v slovenskem in italijanskem jeziku, tako da se lahko tudi italijanski sodržavljan sooči s poglavjem slovenske zgodovine, ki je obenem skupna zgodovina teh krajev. Publikacijo je oblikovala Magda Starec Tavčar. V nje so objavljene fotografije, ki se nanašajo na prekop žrtev na dan 27. oktobra 1945 v kraju Fontane di Villorba v pokrajini Treviso, kamor so skrivoma italijanske oblasti pokopale ustreljene. Naslednjega dne, 28. oktobra 1945, je bila na Velikem trgu v Trstu (Piazza Unitá) veličastna spominska svečanost z nagovori, verskim obredom in nato z žalnim sprevedom po tržaških ulicah. Ena izmed fotografij, ki se nanašajo na svečanost na Velikem trgu tega dne, je uporabljena za naslovnico knjige.

Knjigo sestavljajo trije prispevki, ki so jih prispevali Milica Kacin Wohinz, Vid Vremec in Lida Turk.

Namesto uvoda je kratek sestavek, ki nazorno prikaže napore domačinov, da bi strelišče na Opčinah preuredili v Park miru. Uradni posegi domačinov pri oblasteh se vlečejo od leta 1949. Ostaja pa neusmiljeno dejstvo, da je ob šestdesetletnici ustrelitve petih junakov strelišče ne samo neurejeno, temveč tudi javnosti nedostopno. Prva razprava v publikaciji izpod peresa Milice Kacin Wohinz, najboljše poznavalke primorske zgodovine med obema svetovnima vojnama, nosi naslov *Primorska v začetku druge svetovne vojne (Il Litorale sloveno agli inizi della seconda guerra mondiale; prevod Patrizia Vascotto)*. Avtorica je v glavnem obdelala dva vidika. Prvi vidik nam je bolj blizu, saj se zaustavlja pri protifašističnem delovanju Slovencev na Primorskem; drugi vidik pa ponuja vpogled v takratno italijansko družbo, saj so bili Slovenci na Primorskem vključeni v italijansko državo, v njene procese in tokove. Pohvaliti je treba avtorico, da nam je posredovala tudi ta vidik, ki se ga po navadi ne lotevamo in ga vsaj podzavestno zanemarjamo. Kacinova nam najprej predoči prelomne trenutke v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja v kraljevi in fašistični Italiji. Teh je bilo kar nekaj: a) abesinska vojna 1935-1936, b) pogodba med Italijo in Jugoslavijo v marcu 1937, c) španska državljanska vojna, č) zavzetje Albanije aprila 1939, d) vstop Italije v vojno junija 1940, e) napad na Jugoslavijo aprila 1941. Primorski Slovenci so se znašli v teh procesih in se jim ni bilo vedno lahko odločati.

Ko je Italija začela svoje osvajalne vojne, je seveda vpoklicala večje število fantov in moških v vojsko, med njimi tudi slovenske fante. Pri marsikomu je to odprlo dilemo ali naj vstopi v italijansko vojsko ali naj pobegne čez mejo v Jugoslavijo. Marsikdo ni hotel obleči italijanske vojaške suknje ter nato v vlogi italijanskega vojaka - osvajalca nastopati v Afriki, zato se je odločil za ilegalni prebeg čez mejo. Takšno je bilo tudi stališče vodstev slovenskih ilegalnih organizacij. Okrog 1000 mladih fantov se je izognilo mobilizaciji s prebegom, 12.000 Slovencev in Hrvatov pa naj bi jih bilo v italijanski vojski. Za ilegalni

prehod v Jugoslavijo se je odločil Pino Tomažič, Ivan Ivančič pa je bil mobiliziran v italijansko vojsko ter se je boril kot vojak v Abesiniji. Oba sta bila nato obtožena na 2. tržaškem procesu. Poseben je primer Antona Ukmarja - Mirota, ki ga je vodstvo KPI poslalo v Abesinijo, da organizira odpor in gverilo proti italijanskemu napadalcu.

Gospodarske sankcije proti Italiji so sprožile v Italiji masovno akcijo nabiranja zlata, srebra in železa za domovino. Prav tako so morali tudi Slovenci kot italijanski državljani oddajati poročne prstane in ostalo zlatnino in srebrnino za "domovino". Po osvojitvi je nastala italijanska velika kolonija Africa Orientale. Tako je prišlo do načrta, da bi v kolonije preselili večje število Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine. Do tega sicer ni prišlo, vendar je odšlo na delo v Abesinijo okrog 2850 Slovencev in Hrvatov. Skratka, abesinska vojna je pustila globoke posledice med Slovenci na Primorskem, ki se jih premalo zavedamo.

Španska državljanska vojna v letih 1936-1939 za primorske Slovence ni imela tako hudih posledic kot abesinska. Fašistična Italija je bila prisotna s "prostovoljnimi" vojaškimi enotami na strani upornika Franca, protifašistična Italija pa z emigranti v bataljonu Garibaldi v sklopu mednarodnih brigad. Prav tako so bili primorski Slovenci po sili razmer na obeh straneh. V republikanske mednarodne brigade pa ni pošiljala svojih borcev emigrantov le KPI, temveč tudi tigrovska organizacija.

Petindvajsetega marca 1937 je bil podpisan prijateljski sporazum med dotlej sovražnima Italijo in Jugoslavijo, poznan kot pakt Ciano - Stojadinović. Italija je le ustno obljubila Slovincem in Hrvatom v Julijski krajini določene ugodnosti (pravico do lastnega jezika v cerkvi, do časopisa, do delne obnove kulturnega delovanja, zasebne tečaje jezika), vendar je vse ostalo le pri obljubah. Nasprotno pa so emigranti prišli v težji položaj v Jugoslaviji. Protifašistično gibanje v Julijski krajini pa je izgubilo podporo. Posledice so bile vidne malo kasneje, ko je leta 1939 Italija zasedla Albanijo in nato vstopila v vojno junija 1940. Ponovna mobilizacija je zajela slovenske fante, ki pa se niso več mogli zateči v Jugoslavijo. Morali so ostati v italijanski vojski.

Naslednjo in zaključno fazo, od marca do septembra 1940, pa pomeni aretacija okrog 300 protifašistično delujočih Slovencev na Primorskem in obračun oblasti s protifašističnim gibanjem: priprava na 2. tržaški proces.

Prav na koncu razprave se Kacinova sprašuje, zakaj je le Tomažič bil proglašen za narodnega junaka. V bistvu sta socialistična Slovenija oziroma Jugoslavija in sedanja neodvisna Slovenija bolj skromno počastili protagoniste primorskega protifašističnega gibanja. Šele leta 1998 jim je predsednik Republike Slovenije podelil priznanja.

Drugi sestavek v knjigi nosi naslov Hvaležen spomin na žrtve (In grato ricordo delle vittime; prevod Lucia Barei). Avtor je protifašist Vid Vremec, domačin z Opčin, ki je bil obtoženec in obsojenec na 2. tržaškem procesu leta 1941. Predstavi se kot raziskovalec in zapisovalec. V kleni razpravi nas avtor skozi vrsto kratkih poglavij popelje skozi tok dogajanj, ki so se odvijala od marca 1940 do procesa decembra 1941, od začetka aretacij v marcu 1940 preko vstopa Italije v 2. svetovno vojno 10. junija 1940 do napada na kraljevo Jugoslavijo 6. aprila 1941. Vmes je bila mučna preiskava in nato 12. februarja 1941 zaključek le-te, ko je bilo 53 oseb poslanih pred Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale speciale per la

difesa dello Stato), 54 v internacijo, 47 so jih izpustili s policijskim opominom in 115 s svarilom. Po fašističnem napadu na Jugoslavijo so bili še nekateri uvrščeni v preiskavo in nato v seznam za sodišče, med temi Lavo Čermelj, Boris Zidarič, Avgust Sfiligoj. Vremec pravi, da so preiskovalci uporabljali vsa možna sredstva. Posebno kruto so ravnali z osumljenci za prenos in hrambo orožja v okolici Divače, Pivke in na Tolminskem. Tigrovec Simon Kos je o tem med drugim zapisal: "Na kvesturi so z nami ravnali nečloveško, topli so nas kot živali, mučili po srednjeveško in nas še zasmehovali". Najožji Tomažičev sodelavec Slavko Škamperle je podlegel mučenju, Adolfu Uršiču se je omračil um; hudo prizadet je bil tudi Edvard Mlekuž, kakor tudi drugi aretiranci. Na podlagi policijskega gradiva je razvidno, da je celotno preiskavo vodil Francesco Peruzzi, generalni inšpektor javne varnosti za Italijo s sedežem v Milanu. Njen neposredni potek pa je nadzorovala 4. cona OVRE (tajna fašistična policija) s sedežem v Meranu. Omenjeni cona je načeloval Pasquale Andriani. Mnogi priporniki so imeli opravka z neusmiljenima Fortunatom Locastrom, komisarjem OVRE v Trstu in Gennarom Perlo. Pomagal jima je tržaški policijski komisar, zagrizen fašist Antonio Favazzi.

Po preiskavi je bilo 60 obtožencev uvrščenih v tri skupine: skupina 22 intelektualcev (slovenskih narodnih liberalcev in krščanskih socialistov), skupina 18 komunistov in skupina 19 narodnih revolucionarjev ali tigrovcev, ki so jim preiskovalci pravili "teroristi". Čakal jih je proces pred Posebnim sodiščem.

S procesom so odlašali. Zadeva je bila izrazito politične narave. Celotni problem je pogojevala notranja situacija, zunanjepolitični okvir in stanje na frontah, torej vojaški položaj. Konec leta 1941 so bile nemške armade pred Moskvo, nemške in italijanske čete v Severni Afriki pa pred zmago nad zavezniki, zato so se odločili, da je napočil trenutek, ko se lahko dokončno obračuna tudi z notranjimi nasprotniki.

Proces se je vršil od 2. do 14. decembra 1941 v veliki dvorani sodne palače v Trstu. Sodnemu zboru samih visokih fašističnih oficirjev je predsedoval general Antonino Tringali Casanova, javni tožilec je bil Carlo Fallace. Vremec nas preko svojih spominov popelje skozi sodno obravnavo. Njegovi kratki in jedrnatih stavki nam nazorno opišejo farso procesa.

Vprašanje je namreč bilo: s kolikimi smrtnimi obsodbami se bo proces zaključil? Tožilec je zahteval 12 smrtnih obsodb. Izrečenih jih je bilo 9, usmrčenih pa je bilo 15. decembra 1941 na strelišču na Opčinah 5: Viktor Bobek, Simon Kos, Ivan Ivančič, Pino Tomažič, Ivan Vadnal. Fašistične oblasti so trupla ustreljenih skrivaj zakopale v skupen grob na pokopališču v kraju Fontane di Villorba pri Trevisu.

Najdaljši prispevek v knjigi ima naslov Na openskem strelišču (Al poligono di Opicina; prevod Daria Betocchi) je izpod peresa raziskovalke, priznane publicistke in tudi zbiralke ustne zgodovine iz obdobja primorskega protifašizma in naše polpretekle zgodovine Lide Turk. Njen prispevek ima pet poglavij, vsako je posvečeno enemu od usmrčenih: Spomin na očeta (Viktor Bobek), Bratov grob (Ivan Ivančič), Ljubil sem svoje gore (Simon Kos), Star sem 26 let (Pinko Tomažič), Skozi gozdove (Ivan Vadnal).

Lida Turk nam je zapisala zaokroženo, vznemirljivo, pretresljivo pripoved s poglobljenim, človeškim pristopom. Vznemirljiva pričevanja nam nazorno prikazujejo like petih ustreljenih junakov. O njih pripovedujejo drugi: od najbližnjih do

bolj oddaljenih. Skozi ustno zgodovino, osebna pričevanja se nam iz drugega zornega kota kažejo podobe usmrčenih. Pred nami v dodatni luči zaživijo poznani junaki. Pričevanja najbližnjih sorodnikov in znancev, zapisi zgodovinarjev, raziskovalcev, soborcev nam učinkovito postavijo pred oči njihove like. Lida Turk je zbrala veliko število drobnih pričevanj, vtisov, zapisov, pogovorov; za njimi se skriva njeno, večkrat nevidno, dolgotrajno in vztrajno raziskovalno delo. Ni slučaj, da se je takega dela lotila prav ženska roka. Morda nam nekaj utrinkov bolje prikaže in približa tematiko. Ni mogoče na kratko strniti velikega števila zapisov in pričevanj, ki jih je nabrala, obogatenih s pesmimi in pismi.

Tak je primer zapis Mare Samsa, tržaške pisateljice, ki je bila v zadnjih letih svojega življenja zelo blizu Emi Tomažič in je nameravala napisati roman o Pinku in o medvojnem dogajanju v Trstu. Bolezen in prezgodnja smrt sta ji preprečili načrt. Sad njenega prizadevanja je dolg zapis z naslovom *Ob deveti obletnici mučeniške smrti: "Proces so uradno imenovali "processo Tomasi". In res je bila v Pinku Tomažiču izmed vseh 60 obtožencev osredotočena usoda slovenskega naroda v Primorju in v Trstu. Tako kot še nobeden od Slovencev pred njim, kar jih je kdaj sedelo na zatožni klopi rimske justice, je Pinko zabrusil resnico v obraz najvišji fašistični justici in jasno in odkrito povedal, kaj hočemo Slovenci, zakaj se borimo, čemu se upiramo."*

O Simonu Kosu spregovori tudi njegova sestra Zofka Kos poročena Pipan: "Po Ančkini smrti smo ostali v družini še štirje: bratje Simon, Ciril, Jože in jaz. Simon se je že pred vojno udeleževal v ilegali. Hodil je čez mejo. Od začetka je prenašal literaturo, potem seveda tudi orožje. Mi tega nismo vedeli, ker je skrival, tudi zaradi očeta, ki je bil že bolan. Meni je bilo takrat dvajset, enaindvajset."

Milan Bolčič, obtoženec na 2. tržaškem procesu, je bil zaprt v koprskih zaporih istočasno kot Ivančič: "Ko so nas iz Kopra peljali v Trst, smo šli peš iz zavora do pristanišča na parnik. Bil sem uklenjen skupaj z Ivančičem. Vsi smo mislili, da se bo vojna itak kmalu končala, da bodo Italijani in Nemci zgubili vojno. Ivančič mi je rekel: "Čez tri mesece bomo mi vodili njih tako uklenjene". Tudi on je bil prepričan, da se bo vse dobro končalo, pa se ni dobro končalo zanj ..."

Na Viktorja Bobka se spominja Slava Rupnik Boštjančič: "Viktorja - Viko smo mu rekli - sem dobro poznala. Spominjam se ga še iz Trnovega, ko sem bila tam v službi. Delala sem v podjetju trgovca Šketa v Ilirski Bistrici. Stanovala sem v hiši, iz katere je bila Bobkova žena. Sicer pa v Ilirski Bistrici nisem prišla v stik z njim, поблиže sva se spoznala v Ljubljani, ker je pogosto prihajal v uredništvo Istre. Bil je simpatičen, vedno se je držal na smeh. Vse je vzel na lahko in bil zelo brihten. Fanta je bilo res škoda!"

Knjiga *Posebno sodišče* je dobra knjiga, ki nam nazorno, sveže in primerno prikaže izsek naše slovenske primorske in tržaške polpretekle zgodovine.

Milan Pahor

Ljubljanski pokrajini 1941-1943 : dokumenti. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino in Društvo piscev zgodovine NOB, 2000, 499 strani.

Italijansko internacijsko taborišče Kampor na otoku Rabu, ki ga je avtor uporabil za naslovno metaforo zbirke virov o izvensodnem odvzemanju prostosti v italijanski Ljubljanski pokrajini, je ostalo v posebno zloglasnem zgodovinskem spominu širšega slovenskega občestva, še posebej pa generacij, ki se jim v tem času izteka življenjski krog. Nenazadnje se je ta spomin odrazil celo v zdajšnjem zakonu o žrtvah vojne, saj je bil Rab od zakonodajalca edini izmed italijanskih internacijskih taborišč uvrščen v rang nemških koncentracijskih taborišč, torej v kategorijo najhujših. Lahko celo rečemo, da ga je ljudsko pojmovanje vzporejalo z nemškimi koncentracijskimi taborišči. Tako seveda ni čudno, da je tudi v pisмени zapuščini tematika Raba bogato zastopana. Že med vojno je izšla - času primerno propagandno zaostrena - brošura z naslovom *Rab*, ki je govorila o trpljenju in množičnem umiranju v taborišču. Članki o taborišču pa so se pojavljali po italijanskem odhodu iz Ljubljane tudi v legalnem ljubljanskem časopisju - le da je v njih propagandna ost bila drugače priostrena, namreč v namigovanje o povezavi "badoljancev in komunistov", ki so povzročili trpljenje slovenskega ljudstva.

V nasprotju s tematiko nemških koncentracijskih taborišč se je povojna spominsko-historiografska obdelava tega problema nadaljevala brez prekinitve. Najprej v okviru službene uradne preiskave o vojnih zločinih, ki jih je storila italijanska civilna in vojaška okupacijska oblast. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih (njihovih) pomagačev je izdala celo publikacijo, ki ji je bilo namenjeno postati prva v seriji izčrpnih objav, a je ostala edina. Ta, z naslovom *Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini : I. Internacije* je v letu 1946 prinesla prvi oris sistema interniranja in obilje dokumentarnih virov, povečini v registih oziroma izbranih pasusih. Od tedaj je bilo težišče raziskovanja problema Raba posvečeno predvsem monografski obdelavi zbranega gradiva. Lok raziskav se tu pne od Rabskega zbornika (Ljubljana 1953) preko Pričevanj rabskih internirancev (Ljubljana 1985) Franca Potočnika (*Koncentracijsko taborišče Rab, Koper 1975*) do dveh monografskih študij Božidarja Jezernika (*Boj za obstanek : o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih, Ljubljana 1983* in *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med drugo svetovno vojno (Ljubljana 1997)* ter še monografije hrvaškega zgodovinarja Ivana Kovačiča *Kampor 1942.-1943. : Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracionom logoru Kampor na otoku Rabu (Rijeka 1998)*. Problematika preostalih posameznih italijanskih taborišč ali celo vseh taborišč pa je ostala bolj zanemarjena (z izjemo omenjenih dveh monografij Božidarja Jezernika) in taborišča Renicci (Carlo Spartaco Capogreco: *Renicci : un campo di concentramento in riva al Tevere (1942-1943)*). K objavi dokumentarnega gradiva je tematiko povrnil prav Tone Ferenc, deloma že v zbirki *Fašisti brez krinke (Maribor 1987)*, prav usmerjeno pa s pričujočo zbirko.

Ferenčeva zbirka je dosedaj najpopolnejši in tudi najboljšežnejši izbor arhivskega gradiva o konfiniranju in interniranju prebivalstva Ljubljanske pokrajine v obdobju italijanske okupacije (1941-1943). Bistveno nadgrajuje že omenjeno, pred 55 leti izišlo zbirko *Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini : I. Internacije*, ki se ji pozna, da je bila delana v povsem drugem času in predvsem za druge

namene. V primerjavi s tedanjim časom je bilo avtorju na razpolago veliko več gradiva, saj je lahko pritegnil ne le gradivo hranjeno v Arhivu Republike Slovenije, pač pa tudi gradivo Osrednjega državnega arhiva v Rimu, Arhiva oboroženih sil v Beogradu (Vojnoistorijskog instituta) in gradivo dostopno na mikrofilmih, ki jih je izdelal iz posnetega gradiva, ki so ga zaplenila ZDA v Italiji (gre predvsem za gradivo italijanskih vojaških ustanov, ki sicer v rimskem Vojaškem arhivu za naše raziskovalce ni dostopno) National Archives iz Washingtona (NAW), deloma pa je nekatere dokumente tudi prevzel iz že objavljenih zbirk gradiva (najpomembnejše Actes et Documents du Saint Siège, Internacije) oziroma posameznih del (Kovačič, Jezernik). Velika večina za objavo izbranih dokumentov pa izvira iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu in Arhiva Republike Slovenije. Vsi dokumenti so objavljeni v originalnem jeziku, torej italijanskem, in zadnji v nemškem. Avtor se je v tej zbirki odpovedal komentarjem k dokumentov, za vsakega pa je navedel arhivsko nahajališče. O kompleksnosti zajete tematike in obilici razpoložljivega gradiva govori že objavljenih 490 dokumentom, katerih večina izvira od pristojnih italijanskih vojaških in policijskih organov in poveljstev. Dokumenti so razporejeni v kronološkem redu nastanka oziroma datacije.

Seveda pa tudi v tako široko zastavljeni tematski zbirki ni zajeta vsa problematika italijanskih koncentracijskih taborišč. Za kakršen koli študij problematike represivnega postopanja, koncentracijskih taborišč, v tem primeru italijanskih, je nujna uporaba virov samih internirancev. Ti pa so razpolagali predvsem s svojim spominom (in redkimi ohranjenimi zapisi) na osebno (pre)izkušnjo, tako glede okoliščin, v katerih so se znašli, kot glede svojega doživljanja taborišč. Izpovedi teh so na Slovenskem na srečo številne, čeprav nikoli sistematično zbirane. Ponoven vzpon osebne zgodovine, temelječe na ustnih virih, zdaj razširjen vsaj v Nemčiji, pa nas, vsaj glede te tematike, še ni oplazil.

Zbirko virov, samo objavo dokumentov, uvaja avtorjeva študija *Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943*, v katerih je avtor pregledno zarisal temeljno problematiko, ki je predmet objavljenih virov, ponekod pa je segel širše, npr. z orisom življenja internirancev. Pojasnil je vsebino vsakega od treh naslovnih terminov in tudi uvajanje takšnih oblik represije v pripojeno pokrajino. Konfiniranje in interniranje sta bili dve obliki nesodne omejitve oziroma odvzema prostosti, ki ju je uvedel fašistični režim po prevzemu oblasti; obe sta imeli v ostali Italiji pomembno vlogo v onemogočanju dejanskih ali osumljenih nasprotnikov režima, v Ljubljanski pokrajini pa se je konfiniranje pokazalo kot premalo učinkovito in zato tudi po številu manj uporabljeno.

To pa ne velja za interniranje, ki je kljub enormno množičnemu postopanju oddelka vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani postalo glavni način izločanja prebivalstva iz vrst osvobodilnega gibanja in celo iz pokrajine. Vendar v deloma spremenjeni obliki glede na ostalo Italijo, saj je interniranje prevzela vojaška oblast. V glavnem sama je določala kriterije, izbirala tiste, ki jih bo internirala, način izvajanja in ga tudi izvajala, tako v postopku prijetja kot internacije. Glede števila v internacijo zajetih prebivalcev Ljubljanske pokrajine, se je avtor odločil za oceno "več kot 25.000 Slovencev in Hrvatov" (str. 26), kar pomeni, da število ne velja le za Ljubljansko pokrajino, pač pa skupaj z Gorskim Kotarjem. Kljub obilici gradiva namreč natančnega števila interniranih ni mogoče ugotoviti, pač pa le oceniti po različnih dnevnih stanjih in ob globljem poznavanju poteka interniranja.

Sam pojem racija označuje sistematično in množično začasno odvzemanje osebnosti svobode, policijski ukrep, ki naj vodi k aretaciji utemeljeno osumljenih sodelovanja v odporiškem gibanju, še pogosteje pa je bila le sredstvo, s katerim je bilo mogoče izbrati ljudi za odpremo v internacijo. Najpreprosteje in tudi najbolj učinkovito je bilo racije izvajati v mestih, kjer je bila zgotovitev prebivalstva največja, v Ljubljani pa še posebej, saj je bilo mesto spomladi 1942 že ograjeno. Največje racije pa so segle celo čez samo žično ograjo v okolico. Po obsegu in številu pregledanih je omeniti predvsem marčno in junijsko racijo (1942) v Ljubljani, ki sta doprinesli tudi dobršen del poslanih v internacijo. Posledica takšnega policijsko-varnostnega postopanja je bila - v primerjavi z nemškimi policijskimi postopki - manjša individualizacija kaznivega dejanja, povečana pa številčnost napol izpeljanih preiskovalnih postopkov, ki so vodili k edini sprejemljivi rešitvi: ni dokazov, a ne bi bilo dobro, da se izpusti, torej v internacijo z njim.

Še večji problem je bilo mešanje različnih kategorij v interniranju, od tistih ki so to postali zaradi svojega socialnega statusa, potencialno nevarnega za okupacijsko oblast (poklicni oficirji in podoficirji jugoslovanske vojske, študentje), osumljenih sodelovanja v osvobodilnem gibanju, družinskih članov partizanov, do t.im. preventivnega izseljevanja določenih predelov, da bi dosegli njihovo izolacijo od odporiškega gibanja, ki je zajelo celotno prebivalstvo na ožjih območjih, predvsem v dolini Kolpe, do celo tistih, ki so jih italijanske oblasti nastanile v koncentracijska taborišča, da bi jih zaščitile pred povračilnimi ukrepi oziroma možnim nasiljem osvobodilnega gibanja. Te kategorije so pomenile tudi povsem različno sestavo interniranega prebivalstva, po starosti, spolu, socialni strukturi, da omenim le najvpadljivejše, iz česar je sledila zelo različna socialna in celo fizična vzdržljivost. Vsega tega italijanske vojaške oblasti, ki so morale za svoje masovne ukrepe proti prebivalstvu v Ljubljanski pokrajini oziroma na območju celotne II. armade (ali Supersloda) same vzpostaviti tudi nastanitvene možnosti zanje, niso hotele videti. Resnici na ljubo so sicer posamezne kategorije namestile v posamezna taborišča (npr. oficirje v Gonarsu v posebnem podtaborišču (sektorju) in pozneje v Padovi, zaščitence v Monigu), vendar je večina populacije ostala mešana, deloma celo naseljena kot družine. Vse te improvizacije so, ob notorični organizacijski nesposobnosti, prav pri taborišču na Rabu povzročile katastrofo z veliko, nepotrebno in po vsej verjetnosti tudi nenačrtovano umrljivostjo in velikim trpljenjem ostalih. To razliko v težavnosti življenja in preživetja med posameznimi taborišči dobro kaže abecedni seznam vseh umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih z območja Ljubljanske pokrajine.

Objavljeni dokumenti obsegajo časovni razpon od 25. julija 1941 do konca oktobra 1943, večina pa jih je iz leta 1942. V tako obširni zbirki je težko posebej izpostaviti posamezne dokumente, čeprav so seveda različne izpovedne vrednosti. Lahko rečemo, da je mogoče raziskovalcu ali tudi drugemu uporabniku tako rekoč vsak problem podpreti z vsaj nekaj dokumenti. Morda so najzanimivejši dokumenti o samem zaznavanju problema poslabšanih življenjskih razmer v taborišču na Rabu, podhranjenosti in boleznih, ter poskusov, da bi jih s hitro akcijo sanirali vsaj toliko, da ne bi povzročili v Ljubljanski pokrajini popolne politične katastrofe kot posledice množičnega umiranja. Druge bo navdušilo obilje posameznih podatkov o številčnosti in strukturi internirancev, ki kar kličejo po

podrobnejši študiji. Avtor se je odločil tudi za označitev posredovanj cerkvenih institucij, tako iz Ljubljane (in Krka) kot poizvedovanj iz Rima.

Posebno vrednost daje zbirki tudi že omenjeni poimenski in z osnovnimi osebnimi podatki ter dnem smrti opremljen seznam žrtev z območja Ljubljanske pokrajine v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Z vztrajnim in metodičnim prizadevanjem je Tone Ferenc uspel zbrati oziroma vsaj preveriti 2453 imen žrtev, ki so umrle v 9 koncentracijskih taboriščih v tedanji Italiji. Seznamov in kartotek s podobno vsebino že obstaja nekaj tako v arhivskem gradivu, kot literaturi, vendar je Ferencov seznam po zajetih umrlih gotovo najpopolnejši, predvsem pa najbolj zanesljiv. Z njim je še enkrat zagotovljeno, da je prvi povojni podatek o 4650 umrlih zgolj v taborišču na Rabu res le propagandna ocena. Vendar tudi žrtve za polovico te številke dovolj zgovorno kažejo na pogoje življenja v taboriščih; ko jih primerjamo s podatki o številu interniranih, ugotovimo, da je bila smrtnost več kot 10%. Med njimi jih je bilo kar 1435 (58,5%) žrtev, ki so umrle na Rabu, še 100 ali celo 200 pa jih lahko dodamo od umrlih v preostalih taboriščih, saj so umrli nekaj dni do nekaj tednov po nujni premestitvi iz Kamporja.

Knjiga je vzorno opremljena s kazali; tako dokumentov, osebnih imen in kratic. Še pomembneje je, da sta avtor in izdajatelj zbirki olajšala pot med tuje zgodovinarje, ki ne znajo slovensko, s pripravo italijanske in angleške verzije (prevod naslovnice, uvoda in spremne študije) knjige. Dosežen je bil velik učinek z majhnimi sredstvi, učinek, ki si ga tako kakovostno in pomembno delo gotovo zasluži.

Damijan Guštin

Vida Deželak Barič: Pokrajinske konference Komunistične partije Slovenije na Primorskem 1942-1944. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2001, (Viri 16). 179 strani, ilustr.

Komentirana objava arhivskega vira je nedvomno tista zvrst v zgodovinoisju, ki bralcem najbolj neposredno približa takratno dogajanje. Tako je tudi z objavo gradiva o pokrajinskih konferencah Komunistične partije Slovenije na Primorskem, ki ga je s številnimi izčrpnimi opombami za tisk pripravila dr. Vida Deželak Barič, raziskovalka na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ob opombah je avtorica objavila tudi uvodno študijo z naslovom Komunistična partija Slovenije na Primorskem in mesto pokrajinskih konferenc v njej (str. 5-14). Avtorica je nedvomno naša najboljša poznavalka delovanja Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno, torej v času, ko je le-ta iz maloštevilne ilegalne stranke prerasla v voditeljico odpora in ob zmagovitem koncu vojne v Sloveniji in Jugoslaviji prevzela popolno oblast. V uvodu Deželakova prikaže razvoj KP na Primorskem in usmeritve vodstva slovenske partije, ki so dale vsebinsko osnovo za pripravo prve pokrajinske partijske konference decembra 1942 (dejansko druge, saj je bila, kot pojasnjuje avtorica, prva konferenca sklicana

že aprila isto leto). V nadaljevanju poda kratek vsebinski pregled konferenc, v katerem morda pogrešamo bolj problemski pristop k tematiki, ki jo obravnava.

Ves vojni čas je vodstvo slovenske komunistične partije Primorski namenjala veliko pozornost, saj se je zavedalo pomena organiziranja odpora na območju, katerega priključitev k matici je bilo treba šele doseči. Ob tem je imela KPS na Primorskem, kot pravi v uvodu avtorica, značilnosti, ki so bile skupne KPS in KPJ, a obenem tudi mnoge pokrajinske posebnosti, ki so bile deloma tudi posledice dotedanje vključenosti tamkajšnjih slovenskih komunistov v KP Italije. Vse večji pomen KPS na Primorskem nam potrjuje tudi porast njenega članstva. Če je bilo avgusta 1942 le 53 članov na terenu ter 11 članov in 8 kandidatov v vojski, je bilo sredi leta 1943 v terenskih organizacijah 350 članov in 100 kandidatov, spomladi 1944 pa na terenu 2000 članov, 500 kandidatov in 4200 članov Skoja, v IX. korpusu pa 1200 članov, 300 kandidatov in 1300 članov Skoja.

Primorska, če jo razumemo v njenem najširšem obsegu kot območje med rapalsko mejo na vzhodu in slovensko etnično mejo na zahodu, ni enovito območje. Če je bila na Tržaškem, Goriškem in v Posočju narodna zavest močnejša kot marsikje v "matici", se je le-ta v Beneški Sloveniji in Kanalski dolini komaj prebujala. Na Goriškem je prevladovala katoliška oz. krščansko socialna struja, na Tržaškem pa liberalna. Upoštevati moramo tudi dejstvo, da je v letih po priključitvi k Italiji veliko Primorcev emigriralo, med njimi tudi večina izobražencev, kar je ob fašističnem raznarodovanju nedvomno pustilo globoke sledi. Marsikje, zlasti v mestih, so ob Slovencih živeli tudi Italijani, tako avtohtoni kot priseljeni v času po priključitvi k Italiji. Vse to pa je pogojevalo razvoj osvobodilnega gibanja.

Velika večina Primorskih Slovencev (morda z izjemo Benečanov) je osvoboditev razumela ne le kot izgon okupatorja (po septembru 1943 Nemcev), ampak zlasti kot izgon Italije in priključitev k "matici". Šele nato so si postavili vprašanje, kakšna bo ta "matica" in kaj jim bo poleg narodnostne osvoboditve prinesla. Zato je bilo, kot je novembra 1944 na posvetovanju primorskega partijskega aktiva ugotavljal dr. Joža Vilfan, "primorsko ljudstvo resnično privrženo Osvobodilni fronti". Vilfan nadaljuje: "Treba je ponovno poudariti, da je naš boj narodnoosvobodilen in da je osnovno narodno čustvo motor onega, na kar apeliramo v masah." Komunistična partija se je morala "nasloniti na to narodno čustvo", ga "negovati, utrjevati in razvijati". Treba je bilo utrjevati narodni ponos in poudarjati dejstvo, da smo "postali iz naroda hlapcev narod junakov". Ker je bila narodna osvoboditev na Primorskem ključna, je osvobodilno gibanje, kot ugotavlja Vilfan, "zajelo marsikoga, ki bi, če bi vzeli samo to ljudsko, demokratično vsebino, nikdar ne šel z nami. Pritegnilo jih je k našemu gibanju ravno narodno čustvo in marsikdo ni hotel iti proti nam, čeprav se z nami ne strinja." V tem pa je vodstvo Partije videlo nevarnost, da bi se gibanje razvodenelo, zato je morala "Partija trajno, vedno znova osvajati vodstvo", kajti nujna je bila tudi "demokratična vsebina", saj je bila "dokončna in zajamčena svoboda slovenskega naroda mogoča samo v preobrazbi sveta. /.../ Borimo se za pravo narodno svobodo", pravi Vilfan. "Ta pa je nemogoča brez demokracije in moramo vedno znati razložiti, kako je svoboda naroda na to demokracijo vezana." (str. 140-141)

Pokrajinske partijske konference, katerih gradivo prinaša 16. zvezek zbirke Viri, so bile sklicane v različnih obdobjih osvobodilnega boja. Prva je bila decembra 1942, torej v času, ko Primorska formalno še ni bila okupirana. Drugi

dve, aprila in julija 1944, sta bili v času priprav na snovanje širšega zavezništva, tako na Primorskem, kjer pride do dogovorov najprej z italijansko partijo in nato z italijanskimi odbori narodne osvoboditve, kakor tudi širše. Posvetovanje primorskega partijskega aktiva novembra 1944 pa je bilo v času, ko je vojna prehajala v zaključno fazo in ko so se že jasneje kazali obrisi bodoče blokovske delitve sveta in ko so se glavna vprašanja, kot je bilo vprašanje meje in bodoče ureditve Jugoslavije, vse ostreje postavljala. Ob branju teh dokumentov se moramo obenem zavedati, da so bile partijske konference namenjene izključno članom partije, zato je bilo marsikatero vprašanje, med njimi n.pr. vprašanje revolucije, glede katerega se je v okviru OF taktiziralo, tu postavljeno jasno in odkrito.

Kljub temu, da so bile konference sklicane v različnih "etapah boja", so bila temeljna vprašanja, ki so jih obravnavali, večinoma ista. Eno najpomembnejših je bilo vprašanje odnosa med socialistično revolucijo in osvobodilnim bojem. "Že smo center revolucionarne Evrope", je na drugi konferenci aprila 1944 poudarila Lidija Šentjunc. (str. 37) Poudarjali so dvojni značaj osvobodilnega boja, saj je bil to, kot pravi Aleš Bebler na isti konferenci, boj za narodno osvoboditev in za "zmago proletariata", za uresničitev maksimalnega programa Partije. Ta boj je zato imel "poteze narodno osvobodilne revolucije in buržoazno demokratične revolucije". (34) Paradoks te preobrazbe je bil, da v njem vodilne vloge ni imel proletarijat, saj je bilo "proletarsko jedro v naših brigadah silno slabo". (str. 34) Zato je bila ena pomembnejših nalog komunistov, da v skladu s teorijo marksizma proletarijat to vlogo prevzame. Poudarjali so razliko med vrnitvijo na strankarski sistem in pravo demokracijo, razliko med staro in novo Jugoslavijo, saj so ljudje hoteli vedeti, "kakšna bo ta svoboda". (str. 123) Novembra 1944 je Miha Marinko že poudarjal, da je tudi primorskemu siromašnemu delovnemu človeku treba pokazati pridobitve nove Jugoslavije, obenem pa tudi pridobitnemu sloju dokazati, da bodo v taki Jugoslaviji manj zatirani kot "pod imperializmom, ki bi ga oni doživeli, če ne bi prišlo do priključitve Primorske k Jugoslaviji". (str. 105)

Drugo pomembno vprašanje je bil odnos med komunistično partijo, OF in ljudsko oblastjo ter z njo povezanimi volitvami v NOO. V resoluciji prve konference decembra 1942 so poudarjali, da je treba "zgraditi močno, široko in do kraja bojevito gibanje OF, ki bo v njem utelešen ves srd našega naroda proti fašizmu". (str. 18) Ob tem je oborožen odpor na Primorskem imel tudi velik mednarodni pomen, saj je pomenil, da "se je protifašistična vojna zanesla tudi v notranjost ene izmed vodilnih fašističnih držav - fašistične Italije". (str. 18) Po zlomu Italije in množični vstaji primorskega ljudstva so pomladi in poleti 1944, torej v času iskanja zavezništev, v ospredje postavljali pomen širine. V OF naj bi pritegnili "nekomunistične toda narodu zveste elemente ob istočasni skrajni budnosti pred prikritimi belo-plavogardističnimi elementi" in vključili večje število žensk. (str. 31) Za Partijo je bilo eno ključnih pridobitev osvobodilnega boja dejstvo, da je bila OF (za razliko od italijanskega narodnoosvobodilnega odbora) vseljensko gibanje, v katerem ni bilo nobenih "elementov koalicije".

Partijske organizacije so morale postati "motor splošnega narodnoosvobodilnega gibanja". (str. 72) Člani partije so vodili kampanjo za volitve v krajevne NOO in okrajne skupščine, kampanjo za SNOS, katerega sklepi so ustvarili formalne pogoje za slovensko vlado, pojasnjevali vprašanje federacije, pomen federativnih pravic slovenskega naroda, pomen slovenske državnosti v okviru nove Jugoslavije,

vojske ki je postajala "regularna armada nove demokratične federativne Jugoslavije". (str. 70) Ob tem je, kot je dejal Franc Kimovec, "naša Partija postajala državna Partija, ko se pred nas postavljajo naloge, da moramo postati res strokovnjaki dela, to se pravi cement, ki združuje in utrjuje pozicije nove Titove Jugoslavije". (str. 70) Novembra 1944 so ocenjevali, da je osvobodilno gibanje v Sloveniji najbolj popolno. Joža Vilfan je poudaril, da je pot do resnične svobode obojstrana borba, iz katere "raste naša narodna oblast, to je določena ureditev naše države, vsega našega življenja". (str. 141)

Pomemben zaveznik jugoslovanskega osvobodilnega gibanja je bila ZSSR, katere interes je bil po mnenju Aleša Beblerja, "istoveten z interesom svetovnega proletariata". Ob njej so bile zaveznik "vse svobodoljubne sile", zlasti v "angloamerikansko sovjetskem bloku", ki je bil "organizacijska oblika vseh naprednih sil na svetu". (str. 33)

Njegove pridobitve pa so ogrožali sovražniki, tako zunanji kot notranji. Med njimi je bila, tako Vilfan, "vsa svetovna reakcija, tiste sile, ki se hočejo polastiti slovenske zemlje, ki ne morejo drugače obstajati kot da hlepe po podjarmljenju zemlje slovenskega in drugih malih narodov". (str. 141) Domači zavezniki te svetovne reakcije, "masovna opora imperializma", so bili bela in plava garda ter domobranci, zaradi njihovega delovanja naj bi grozila nevarnost državljanske vojne tudi po osvoboditvi. Po mnenju partijskega vodstva je bilo nevarno tudi delovanje sredine, ki jo je bilo zato treba "ukiniti". Vključiti se je morala v Osvobodilno fronto, tiste, ki bi ostali zunaj nje, pa je bilo treba prisiliti "v tesen objem z nacističnim okupatorjem, ker potem ne bo mogel nihče oporekati, ko bomo trdili, da je osvobodilno gibanje edino narodno gibanje". (str. 46) Zlasti stare politične strukture so bile osumljene, tako Vilfan novembra 1944, "da so domači zaveznik mednarodne reakcije, da skušajo iztrgati narodno vprašanje, posebno vprašanje osvoboditve Primorske, iz vsega sklopa narodno-osvobodilne borbe. Glavni namen je odtrgati vprašanje Primorske od vprašanja notranje ureditve Jugoslavije. Zato vedno govore, da vprašanje Primorske nikakor še ni rešeno, da je Primorska po mednarodnih pogodbah še vedno podvržena suverenosti Italije". (str. 142)

Kot je aprila 1944 poudarila Lidija Šentjunc, je bilo treba na vsak način preprečiti, da bi se "poleg OF pojavila druga politična struja, na katero bi se svetovna reakcija lahko oprla". (str. 48) Novembra 1944 pa je Marinko že ugotavljal, da je čas, da se pokaže na razredne sovražnike, saj se je ozka plast družbe "znašla na protinarodnem stališču. Vse, kar je v beli in v modri gardi ne po lastni krivdi, je društvena razredna reakcija. Njih borba proti komunizmu je le borba za pozicije. To nasprotje med OF in izdajalci je v teku, dokler ne bodo odstranjeni". (str. 104)

Poseben problem je predstavljal odnos med komunisti in slovensko primorsko duhovščino, na katero so bili Primorci tesno navezani, saj je v času fašističnega raznarodovanja imela pomembno vlogo pri ohranjanju slovenstva. Duhovniki so OF zelo različno sprejemali, nekateri so z njo sodelovali, drugi jo povsem odklanjali, večinoma pa so z njo sobivali. Odnos partije do duhovščine se je zaostрил potem, ko je goriški nadškof Carlo Margotti prepovedal duhovščini sodelovanje v NOO. Joža Vilfan je zato novembra 1944 opozarjal, da "bi bilo napačno, če bi zgolj zavračali duhovnike in se postavili na stališče, da je duhovnik pač duhovnik in s tem nasprotnik OF. En del primorske duhovščine bi se dal nevtralizirati in prisiliti k molku, kakor je bilo to prvo leto OF na Primorskem. Znati moramo

duhovnike informirati, jih stalno obdelovati in s tem doseči nevtralnost enega dela". (str. 144)

Eno osrednjih vprašanj, ki so jih obravnavali na teh posvetovanjih, je bilo mejno vprašanje. Partija je morala preprečiti, da bi se na "Primorskem usidrale sile, ki bi preprečile Primorcem, da pridejo v sklop domovine". (str. 44) Zavedali so se tudi italijanske večine v Trstu, zato je bilo pomembno pritegniti del tamkajšnjih Italijanov, poleg proletariata tudi veliko buržoazijo, ki je spoznala, da je prihodnost Trsta le v Jugoslaviji. Stališče KPS je bilo, da je po sprejemu sklepov o priključitvi Primorske le-ta dejansko že izvedena. Tako je novembra 1944 Vilfan poudarjal: "Ko bomo govorili o oboroženi borbi, o vsem kompleksu, ki ga ta borba predstavlja, ne smemo nikdar pozabiti pokazati na že pridobljeno nacionalno pridobitev, da smo že pridobili Primorsko, da tu že gradimo Jugoslavijo, da postavljamo vprašanje Trsta, po 80 letih prvič prodiramo v Benečijo, da osvajamo Koroško". (str. 141) Ob tem pa je opozarjal, da so še vedno "sile na svetu, ki ne morejo živeti, ne da bi se stalno skušale polastiti tujega ozemlja, /.../, da je torej v nevarnosti za naše slovensko ozemlje vse dotlej, dokler bodo obstajale te imperialistične sile. Če znamo to pravilno doprinesiti, potem lahko spet apeliramo na narodno čustvovanje in odkrito rečemo, da je v nevarnosti jugoslovanska pripadnost Primorske, da bi Trst ne spadal k Jugoslaviji, da je vedno in vedno treba misliti na to, da zavarujemo zapadne meje". (str. 142)

Vprašanje meje so postavljali tudi v povezavi s povojno ureditvijo v Italiji, saj, kot so poudarjali novembra 1944, "če bo v Italiji prava demokratska republika, ne bo več važno, čigav je Trst itd. Taki republiki bi mi lažje prepustili kaj, ker bo itak obstajala z njo lojalna menjava dobrin". Ker pa je bila možnost takega razvoja v Italiji vse manjša, je morala "naša vojska stremeti za tem, da nastopa kot osvobodilna vojska preko naših narodnih etnografskih meja". (str. 114)

V okviru problematike meje sodi tudi odnos do Italijanov, ki so jih na Primorskem že obravnavali kot narodno manjšino, do italijanskega osvobodilnega gibanja in do italijanskih komunistov. Med pomembnimi nalogami slovenskih primorskih komunistov je bil boj proti šovinizmu do Italijanov kot naroda, saj je bilo treba razumeti, da "kapitulacija Italije pomeni osnovno spremembo v italijanskem položaju. Prej, to je pred kapitulacijo Italije, je bilo sovraštvo do Italijanov, italijanskega naroda kot celote objektivno koristno. /.../ Z nastankom italijanskega partizanstva je to sovraštvo postalo objektivno reakcionarno". (str. 35) Obenem sta KPJ in KPS imeli pokroviteljski odnos do italijanske partije, saj so jugoslovanski komunisti zaradi osvobodilnega boja, kot je poudarila Lidija Šentjunc, "dosegli ugled in priznanje, kot še nikjer doslej. Vse komunistične partije Evrope vidijo v KPJ svojega vzornika, ki ga morajo posnemati, če hočejo doseči osvoboditev. V tem je naše poslanstvo, zato moramo v interesu narodno osvobodilnega pokreta v vsej Evropi znati pomagati tudi italijanskemu ljudstvu, ki se bori za svobodo". (str. 50)

Zanimiv je tudi odnos med Primorsko in osrednjo Slovenijo, ki je bil marsikdaj odklonilen. Ali kot je dejal Vilfan, rapalska meja je "poglobila pokrajinsko nasprotje med Primorsko na eni ter Kranjsko in Štajersko na drugi strani. Prav s to politiko je dosegla, da smo bili pred to vojno silno globoko razcepljeni, da je bila misel pripojitve Primorske Sloveniji zelo kompromitirana in ni imela nikakih posebnih simpatij". (str. 141) Tako se je dogajalo, da so "onkraj stare meje

zafrkavali" mobilizirance s Primorske kot "Primorce in fašiste, zaradi česar so dezertirali". (str. 59)

Pred primorskimi komunisti so bile tako velike in odgovorne naloge - osvoboditev, revolucija in sprememba meje. Da bi Partija vse to lahko izvedla, je bilo najprej treba na široko odpreti vrata vanjo. Za sprejem v članstvo naj bi bila odločila "borbenost in vdanost stvari slovenskega naroda in delovnega ljudstva". (str. 17) Zgradili naj bi "komunista, boljševika, novega človeka, pred katerim se klanja in se bo klanjal ves svet", komunisti so morali z delom dokazati, da so "najboljši sinovi svojega naroda". (str. 50) Te težke naloge je bil sposoben opraviti le tisti, ki je v celoti dorasel "poslanstvu komunista kot osvoboditelja delavstva" in drugih "zatiranih množic". V članstvu je bilo treba vzbuditi zavest, kot je dejala Lidija Šentjunc aprila 1944, da "partijec ni navaden človek. Dvignimo v njih samozavest ne v tem smislu, da bi članstvo partije dalo pravice na privilegije, temveč v tem smislu, da je članstvo Partije pripadnost tisti sili, ki je organizirala NOB". (str. 38, 39) Partija je morala postati narodna, državna, ki je držala vse "komandne pozicije". Biti partijski funkcionar je bilo častno poslanstvo, saj "biti komunist je umetnost, biti partijski funkcionar je še večja umetnost. Treba je videti potrebe v celoti in potem organizirati delo". (str. 50) Paziti pa je bilo treba, da se vodilnih ni prijela "vrtoglavica, kateri je treba napovedati neizprosni boj, če hočemo ustaviti lik novega človeka. Iznebiti se moramo vsega vojvodstva, papirnatih odnosov, poplavljanja z naredbami in okrožnicami namesto neposrednih stikov". (str. 50)

Poseben problem so predstavljali tisti, ki so se "prelevili". Julija 1944 je Branko Babič poudarjal: "Pri nas so slučajji, da je bilo mnogo ljudi v fašistični stranki, kateri se danes, ko naša stvar zmaguje, iz golega oportunitizma in koristolovstva poskušajo vriniti v naše organizacije." (str. 77) Izpostavljen je bil tudi odnos med Partijo in Ozno. Dolžnost partijca je bila, da je nudil "vso pomoč Ozni", ni pa ji smel dajati navodila, ji poveljevati ali jo kontrolirati.

Za posvetovanji julija in novembra 1944 so ohranjeni zapisniki, iz katerih je razbrati tudi, kaj je udeležence posvetovanja še posebej zanimalo. Naj za konec navedem nekaj najbolj zanimivih vprašanj:

Zakaj se ne kaznujejo pripadniki vojske, ki slabo postopajo z domobranci, ki pridejo na našo stran po zaslugi naše propagande? (str. 54)

Tržaški delavci hočejo vedeti, ali bo Trst po vojni sovjetska republika? (str. 55)

Kakšni naj bodo odnosi do tistih bivših fašistov, ki so bili pri masovnem sprejemanju sprejeti v partijo, pa pri ljudeh niso priljubljeni? In odgovor Branka Babiča: "Treba je delati razliko med ljudmi, ki so bili v fašistični stranki, ker je bil to predpogoj za službo. Do takih moramo imeti drugačen odnos kot do prostovoljcev. /.../ Takih ljudi, ki niso pri ljudstvu priljubljeni, ne smemo sprejemati v Partijo". (str. 81, 83)

Kakšna je razlika med demokratično upravo v meščansko demokratičnih državah in v naši novi državi? V čem je bistvo načela o istočasnosti zakonodajne in izvršne oblasti? In odgovor Božidarja Kobeta, javnega tožilca pri višjem vojaškem sodišču: "V istočasnosti zakonodajne, izvršne in sodne oblasti je bistvo ljudske demokracije. Nadaljnja oznaka ljudske demokracije pa je tudi trojna kontrola /.../ Ljudstvo ima vedno pravico odpoklicati odbornike, ki ne vrše v redu svojih poslov". (str. 92, 94)

Ali se lahko duhovnike voli v NOO? In odgovor: "V NOO ne bomo volili sre-

dincev, oportunistov, takih, ki niso na liniji OF. Če duhovnika ne moremo šteti med prej omenjene nezanesljive elemente, je seveda lahko tudi izvoljen". (str. 92, 93)

Kdaj so se pojavili znaki, da prehaja domovinska vojna v imperialistično? (str. 107)

Zakaj nosimo vso odgovornost za sosednje narode? In odgovor Mihe Marinka: "Misliti moramo preko meja domovine. /.../ mi smo tisti nosilci pravega človečanstva. Poleg tega smo prav mi tisti, ki smo najbolj zagvozdani v zapadni reakcionarni svet. Naša dolžnost je, da jim nudimo roko, da se lažje izvlečejo iz blata." (str. 107)

Zakaj še ni de iure priznanja priključitve Primorske Sloveniji, ko je dejanska priključitev že izvedena? - In odgovor: "To je v skladu z dosedanja prakso v tej vojni /.../ Edini uspešen način naše borbe je predložanje dejanskega stanu, katera sprememba bo tudi prej ali slej priznana". (str. 147)

Zgodovina druge svetovne vojne na slovenskih tleh je tematika številnih objavljenih del. Kljub temu pa je veliko tem še ne dovolj raziskanih, med njimi je presenetljivo, tudi delovanje Komunistične partije Slovenije. Objava dokumentov pokrajinskih konferenc Komunistične partije Slovenije na Primorskem, ki jo je pripravila Vida Deželak Barič, je tako nov pomemben prispevek k razjasnitvi "znotrajpartijskega" dogajanja.

Nevenka Troha

Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 : poročilo slovensko-italijanske komisije = I rapporti italo-sloveni 1880-1956 : relazione della commissione storico-culturale italo-slovena = Slovene-Italian Relations 1880-1956 : report of the Slovene-Italian historical and cultural commission / Šuredili Milica Kacin Wohinz, Nevenka Troha]. Nova revija. Ljubljana, 2001, 161 strani.*

Kot drugi kolegi in kolegice, ki niso sodelovali ne pri pripravi ne pri pisanju končnega poročila Slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, sem z veliko radovednostjo pričakovala končno ekspertizo in z nič manjšo pozornostjo sledila reakcijam, ki jih je pri slovenski in italijanski javnosti sprožila njena objava v medijih. Čeprav je bilo kar nekaj komentarjev pozitivnih, ni manjkalo tudi kritičnih in negativnih opazk. Še najbolj pomenljiva pa se mi je zdela zadrega enega od institucionalnih predlagateljev pobude. Mislim na izjave, ki jih 4. aprila 2001 dal tržaškemu dnevniku *Il Piccolo Umberto* Ranieri, takratni podtajnik na italijanskem zunanjem ministrstvu. Poimensko bi lahko navedla tudi druge odzive javnih in političnih osebnosti, ki so bile nezadovoljne z zgodovinopisno osvetlitvijo Slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, vendar se vanje ne nameravam poglobiti. Želim pa se odzvati implicitnemu povabilu, ki nam ga dajejo - to je - soočiti se z javno rabo zgodovine, kar pomeni tudi s politično izrabo tistega, ki je uverjen, da preteklosti noče instrumentalizirati.

Če je naloga zgodovinopisja in zgodovinarjev, ki niso pripravljene podleči politično militantni zgodovini, spodbujati kritično zavest družbe in kazati na kompleksnost dogajanj in zgodovinskih procesov, potemtakem menim, da si je komisija prizadevala in delovala v tej smeri.

* Objavljamo predstavitev Poročila, ki ga je imela dr. Marta Verginnella, izr. prof. na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v Gradisci/Gradišču ob Soči 12. 4. 2002.

Poročilo Slovensko-italijanske komisije je sad srečanja dveh nacionalnih zgodovinopisij. Je rezultat dveh skupin zgodovinarjev in zgodovinark, ki bolj ali manj dolgo preučujejo preteklost Julijske krajine oziroma Primorske in ki se prepoznava in deluje znotraj dveh nacionalnih zgodovinopisij.

Komisija je na zgodovino te naše obmejne regije prvič gledala iz dveh gledišč - iz italijanskega in slovenskega - nato je dvoje pogledov uskladila v eno samo pripoved. Nič novega, bi marsikdo pridal. V resnici pa gre za novost.

Če pogledamo, kako sta v preteklosti delovali slovensko in italijansko zgodovinopisje ob meji, ugotovimo, da sta kljub stikom, raznolikemu sodelovanju, številnim simpozijem in seminarjem nacionalni zgodovinopisni pripovedi ostajali bolj ali manj linearni. Občasno sta se dotikali, a v splošnem sta ostali presenetljivo neprepustni.

V tem pogledu bi veljalo opraviti študijo o rabi navajanj sosednjega zgodovinopisja v obeh zgodovinopisnih okoljih. Prepričana sem, da bi iz nje izšla slika dveh zgodovinopisij, ki si prizadevata vključiti zgodovino obmejnega ozemlja nacionalnega telesa v lastno nacionalno zgodovino. Obe zgodovinopisji se soočata z zgodovino sosedne oziroma z zgodovinopisno obdelavo sosednjega zgodovinopisja in jo kot zunanjo kockico upoštevata pri svojih osvetlitvah, redkeje pa jo uporabita za pretres lastnega argumentativnega dispozitiva. Vključitev zgodovine drugega se je v obeh zgodovinopisjih pogosto udejanjila brez kritičnega pretresa interpretativne mreže, na katero je oprto pisanje obmejne zgodovine.

Če opravimo panoramski pregled italijanske in slovenske zgodovinopisne produkcije o primorski zgodovini, ugotovimo, da je izmenjava raziskovalnih subjektov redka. Po zgodovinopisni tradiciji raziskujejo Slovence slovenski zgodovinarji, Italijane pa italijanski. Denimo, italijanski zgodovinarji ne preučujejo slovenske preteklosti v Trstu. Tako kot tudi italijanskega prebivalstva po drugi svetovni vojni na jugoslovanskih tleh praviloma ne preučujejo slovenski zgodovinarji. Še posebej zgodovinarji sodobnosti se glede poznavanja preteklosti drugega prepustijo ugotovitvam svojih kolegov. Drugi je kot subjekt imenovan, naveden, izjemoma pa raziskan. Prisotnost drugega je za nacionalno profilirano zgodovinopisje element zapleta, ki se ga ne da spregledati. Vendar se slednje z njim ukvarja kot z zunanjim elementom, ne toliko iz intelektualne ali zgodovinopisne radovednosti kolikor iz politične dolžnosti.

Slovensko-italijanska kulturno-zgodovinska komisija je prvič fizično združila dve zgodovinopisje oziroma del njunih predstavnikov in predstavnic. Postavila jih je pred nujnostjo vključitve zgodovine italijansko slovenskih odnosov v eno samo pripoved. Šlo je za nov položaj, ki ga je predlagala in ustvarila politika zaradi svojih političnih in institucionalnih namer.

Sestava poročila je rezultat močnega uravnoteženja dveh vzporednih zgodovinopisij. Kot poznavalka obeh lahko sestavo posameznih odstavkov pripišem zdaj enemu, zdaj drugemu zgodovinopisju. Uravnoteženje je izsledek zelo natančne in preudarjene izmere, tako da se na nekaterih mestih da nazorno zaznati, da sta se obe strani dolgo pogajali.

V središču poročila je nacionalni konflikt od osemdesetih let 19. stoletja do petdesetih let 20. stoletja, strnjen v sintezo, oprto na študije, ki so v zadnjih desetletjih izšle na obeh straneh meje. Sinteza je izčrpna, če upoštevamo izhodišča samega nastanka komisija. Menim pa, da jo zaznamuje nepredušnost in

nekontinuiranost pogledov in stališč, ki jih obe zgodovinopisni okolji do danes nista bili sposobni uresničiti.

Prepričana sem, da če želimo zajeti preteklost večnarodnostnega ozemlja v vsej njeni celovitosti, moramo poseči po novih pristopih in novi bralni mreži. Za to, da bi se tudi samo začasno ogradili od kategorij, ki jih običajno uporabljajo pisci nacionalnih zgodovin, moramo dopolniti politično-institucionalno zgodovino.

Če ne presežemo opisne ravni politične zgodovine, potem se moramo zadovoljiti z osrediščenim diskurzom in s površinskim, pogosto tudi enosmernim, branjem zgodovinskih dogodkov.

Menim, da zgodovina obmejnega ozemlja, ki je napisana samo "z vrha" in samo s stališča središčnosti nacije, pušča brez odgovorov mnoga vprašanja in nam preprečuje zadovoljivo osvetlitev mnogih zgodovinskih fenomenov. Pogostejša raba bralnih mrež, ki jih uporabljajo antropologija in družbene vede na sploh, ko raziskujejo mejne prostore, prisotnost drugega, multietnično družbo, ipd., bi bila v tem pogledu zelo plodna za razvoj zgodovinopisnega raziskovanja na italijansko slovenski meji.

Vem, da mora biti poročilo, kakršno je bilo naročeno komisiji, neogibno sintetično in jasno. Kljub temu pa velja omeniti neproblematizirano rabo nekaterih interpretativnih kategorij, ki so se jih poslužili njegovi pisci. Opozarjam na rabo pojmov, kot so narod, Slovenci, Italijani, ki imajo moč poenotiti kompleksne resničnosti in zabrisati raznolikost socialnih akterjev. Večkrat se v besedilu pojavi pojem civilizacija. Trdi se, da je bil odnos med Slovenci in Italijani zaznamovan s civilizacijskim konfliktom, ne da bi bilo pojasnjeno, kaj je mišljeno s pojmom civilizacija. Menim, da je potrebna uravnotežena in premišljena raba teh pojmov, tudi zaradi njihovega spreminjajočega se pomena v času.

V pripovedi ekspertize se pojavljata dve interpretativni paradigmi, ki povzemata dva zgodovinska procesa. Prva zadeva odnos mesto - podeželje, druga nacionalni boj. Oba zadevata fizični in simbolni prostor nacionalnega obrobja. Gre za šibko in erozivno obrobje, ki drugega potiska stran, da bi ga ošibilo. Kot je lepo razvidno iz poročila, gre za mehanizem, ki ga podžigajo nacionalne elite in ki je med drugim rezultat družbene nacionalizacije in nenazadnje tudi narodnotvorne zgodovine.

Izkristalizira se tako dolga tradicija, kulturna dediščina območja, ki ne pozna in še danes v določenem smislu ne prenese kulturnega posredništva. Tragični dogodki 20. stoletja samo delno uspejo pojasniti odsotnost tega posredovanja. Kot je v tem pogledu le delno izčrpna omemba predhodne avstrijske nesposobnosti pri razreševanju nacionalnega vprašanja. Prevzem preveč mehanicističnih interpretacij pomeni zatemnitev pomembnih segmentov zgodovinske resničnosti.

Pri branju poročila nenazadnje zaradi samega njenega kulturno-zgodovinskega poimenovanja, me je presenetilo, da je bila slednja zelo zgodovinska in bolj malo kulturna, v antropološkem pomenu besede. Pomanjkljiva poglobitev kulturnih mehanizmov je pomenljiva in hkrati simptomatična. Ne samo za komisijo, temveč tudi za to, ker z njo ugotovimo, kako in v kolikšni meri se je raziskalo vprašanje slovensko-italijanskih odnosov v njegovih najglobljih mehanizmih.

Kulturna pregrada ali zapreka je nedvomno posledica nepoznavanja jezika drugega in v tem primeru merim skoraj izključno na italijansko populacijo. Vendar je tudi nekaj več, ker zadeva tudi slovensko prebivalstvo in je eno od najpo-

membnejših sredstev, s katerimi se hrani nacionalni konflikt.

Poročilo omenja nekaj poskusov preseganja kulturne pregrade. Navaja revijo Favilla, dela Angela Vivanteja in Scipia Slataperja ter prevode italijanskih avtorjev v slovenščino. Gre za pomembno navajanje sosedskih stikov, ki pa nam omogoča, da bi bolje razumeli vzroke pomanjkljivega razkrivanja nekomunikativnosti med obema resničnostima in ohranjanja pasivnega sožitja. Nesposobnost misliti drugega v pozitivnih terminih bodisi na eni bodisi na drugi strani ima, če jo primerjamo z drugimi večjezičnimi območji, ki jih je zaznamoval nacionalni konflikt, tudi tistih na samem ozemlju bivšega habsburškega cesarstva, specifičnosti, ki jih je treba upoštevati poleg splošnosti.

Prav v ta habitus, ki ga proizvaja skromna kultura posredovanja in zelo šibko prodiranje v kulturo drugega, moramo po mojem umestiti nelagodje, nezadovoljstvo in nenazadnje molk, h katerim so se nekateri zatekli pred to večglasno, natančneje dvoglasno, zgodovinsko pripovedjo.

Marta Verginella

